

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Arbeid en zorg: maatschappelijke effecten van strategieën van huishoudens om betaalde arbeid en zorg te combineren

Tijdens, K.; Maassen van den Brink, H.; Noom, M.; Groot, W.

Publication date

1994

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Tijdens, K., Maassen van den Brink, H., Noom, M., & Groot, W. (1994). *Arbeid en zorg: maatschappelijke effecten van strategieën van huishoudens om betaalde arbeid en zorg te combineren*. (OSA-werkdocument; No. W124). Stichting Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

ARBEID EN ZORG

Kea Tijdens
Henriëtte Maassen van den Brink
Marc Noom
Wim Groot

Maatschappelijke effecten van
strategieën van huishoudens om
betaalde arbeid en zorg te combineren

Verkoopprijs OSA-werkdocument W124 incl. BTW en verzendkosten: f 31,50
Exemplaren van deze uitgave zijn schriftelijk of telefonisch te bestellen bij
Sdu DOP, Postbus 30405, 2500 GK Den Haag, telefoon 070 - 3789 830 onder
vermelding van afleveringsadres en ISB-nummer 90346 3132X

Een overzicht van overige OSA-publicaties wordt achterin gegeven

TEN GELEIDE

De afgelopen jaren hebben een stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen te zien gegeven doordat gehuwde vrouwen en moeders van een of meer kinderen blijven werken of na een onderbreking van enkele jaren weer gaan werken. Binnen huishoudens heeft dit geleid tot allerlei aanpassingen. Vergroting van de arbeidsparticipatie van vrouwen zet de huishoudelijke en zorgfuncties onder druk. Huishoudens (of de betreffende vrouwen) hebben strategieën ontwikkeld om een bevredigende combinatie van betaald en onbetaald werk mogelijk te maken. Deze kunnen de vorm aannemen van herverdeling van betaald en onbetaald werk tussen de leden van het huishouden of de vorm van tijdsreductie bijvoorbeeld door het inhuren van huishoudelijke hulp of door gebruik te maken van andere diensten (zoals kinderopvang) of goederen (fast food produkten, magnetron, e.d.). Strategieën van huishoudens zullen aldus maatschappelijke en economische effecten hebben. Omgekeerd is het mogelijk dat aanbod van genoemde goederen en diensten de arbeidsparticipatie van vrouwen positief beïnvloedt.

In het onderhavige onderzoek is onderzocht welke strategieën huishoudens volgen en welke maatschappelijke effecten daarvan uitgaan. Bij de beantwoording van deze vragen hebben de onderzoekers gebruik gemaakt van bestaande data (GPD-bestand) en hebben ze eigen veldwerk verricht (Arbeid en Zorg-bestand). Het onderzoek is sterk empirisch van aard, maar het onderzoeksteam heeft de analyses vanuit uiteenlopende gezichtspunten - economisch, sociologisch - verricht.

De analyses hebben diverse interessante resultaten opgeleverd. Belangwekkend is het effect van de voorgenomen uitbreiding van de kinderopvangvoorziening op het arbeidsaanbod van vrouwen.

Het onderzoek doet geen uitspraken over de werkgelegenheidseffecten van het beroep dat tweeverdienhuishoudens met jonge kinderen doen op de goederen- en dienstenproductie in de formele economie om betaalde arbeid en huishoudelijke- en zorgarbeid te kunnen combineren. Deze vraagstelling komt aan de orde in een onderzoek dat de Stichting voor Economisch Onderzoek in opdracht van de OSA uitvoert. Van de expertise die in het onderhavige onderzoek is opgedaan, is daarbij dankbaar gebruik gemaakt.

H.A. van Stiphout,
directeur OSA.

1

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	1
2	ARBEID EN ZORG, EEN HISTORISCHE SCHETS	3
2.1	Van kostwinners naar tweeverdieners	3
2.2	De sterke groei van deeltijdarbeid	6
2.3	Gezinsverdunding en veranderende samenstelling van huishoudens	8
2.4	Ontwikkelingen in de huishoudelijke produktie	10
2.5	Veranderingen in de tijdsbesteding in huishoudens	11
2.6	Conclusies	13
3	VRAAGSTELLING, ONDERZOEKSMETHODEN EN OPERATIONALISERING VAN BEGRIPPEN	15
3.1	Vraagstelling en afbakening	15
3.2	Operationalisatie van begrippen	19
3.3	Gezinsfasen in de gebruikte datasets	27
3.4	Tijdsbesteding in huishoudens	29
3.5	Samenvatting	34
4	ARBEIDSAANBODSTRATEGIEËN VAN VROUWEN, DEEL I	36
4.1	Inleiding	36
4.2	Het arbeidsaanbod van vrouwen	36
4.3	Het arbeidsaanbod van 25-45 jarige vrouwen	40
4.4	Maatschappelijke effecten van arbeidsaanbodstrategieën	50
5	ARBEIDSAANBODSTRATEGIEËN VAN VROUWEN, DEEL II	54
5.1	Inleiding	54
5.2	Arbeidsaanbod naar werktijd, beroep, sector en opleidingsniveau	54
5.3	Het arbeidsaanbod van 25-45 jarige vrouwen	57
5.4	Maatschappelijke effecten van arbeidsaanbodstrategieën	66
6	DE RELATIE TUSSEN ARBEIDSDEELNAME EN KINDEROPVANG	69
6.1	Inleiding	69
6.2	Relatie arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang	72
6.3	Het model	74
6.4	Het gebruik van kinderopvang 1987-1993	76
6.5	Schattingresultaten	80
6.6	Maatschappelijke effecten van toename in arbeidsdeelname van vrouwen en uitbreiding van kinderopvangplaatsen	83

7	STRATEGIEËN ROND DE HUISHOUDELIJKE ARBEID	85
7.1	Inleiding	85
7.2	Kapitaalintensivering en uitbesteding van huishoudelijke arbeid	85
7.3	Monetarisering en uitbesteding in huishoudens van 25-45 jarige vrouwen	87
7.4	Effecten van een stijgende arbeidsparticipatie op de vraag naar persoonlijke diensten	93
8	HUISHOUDELIJKE PRODUCTIE, ARBEIDSAANBOD EN DE TAAKVERDELING	
	TUSSEN MAN EN VROUW	96
8.1	De economische theorie van tijdsbesteding	96
8.2	Schaalvoordelen in huishoudelijke productie	98
8.3	Het huishoudproductiemodel voor schattingen op de GPD-data	100
8.4	De econometrische analyse	106
8.5	Beschrijvende kenmerken van de steekproef	107
8.6	Schattingsresultaten	108
8.7	Simulaties van tijdsbestedingspatronen naar gezinsfasen	114
8.8	Maatschappelijke effecten van tijdsbestedingspatronen binnen huishoudens	116
9	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	118
	Literatuurlijst	125
	Appendix A	129
	Appendix B	130
	Summary	131

WOORD VOORAF

Het onderhavige onderzoek is uitgevoerd door Kea Tijdens, Henriëtte Maassen van den Brink en Wim Groot. De eerste twee auteurs zijn werkzaam bij de leerstoelgroep Vergelijkende Bevolkings- en Emancipatie-economie van de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie van de Universiteit van Amsterdam. Wim Groot is verbonden aan de Vakgroep Economische Vakken van de Rijksuniversiteit Leiden. Kea Tijdens heeft de hoofdstukken 1 t/m 5 en 7 geschreven, Henriëtte Maassen van den Brink en Wim Groot hebben de hoofdstukken 6 en 8 geschreven. Marc Noom heeft veel ondersteuning geleverd bij de verwerking van de GPD-data, terwijl Marieke Sloep heeft geholpen bij de verwerking van de Arbeid- en zorg-enquête. Beiden waren ten tijde van het onderzoek verbonden aan de leerstoelgroep.

Er zijn een aantal personen betrokken geweest bij dit onderzoek. Dat zijn in de eerste plaats de begeleiders van het onderzoek bij OSA, drs R. Kunnen en drs W.C.M. Praat. Zij worden bedankt voor hun inzet en voor de gesprekken die we met hen mochten voeren. Ten tweede willen we prof. dr B.M.S. van Praag van de Stichting voor Economisch Onderzoek (SEO) van de Universiteit van Amsterdam bedanken voor het beschikbaar stellen van de GPD-data. Tenslotte bedanken we de leden van de leerstoelgroep Vergelijkende Bevolkings- en Emancipatie-economie, die concepten van dit rapport kritisch hebben gelezen.

Amsterdam, november 1994

.....

1 INLEIDING

Het traditionele kostwinnershuishouden is aan het verdwijnen. Daarvoor in de plaats komt het moderne tweeverdienershuishouden met een voltijds werkende man en een vrouw die in deeltijd werkt. Het zijn vooral de jongere gehuwde of samenwonende vrouwen die niet langer voltijds huisvrouw willen zijn. Tegelijkertijd is door de aanwezigheid van jonge kinderen de tijdsbesteding aan zorgarbeid juist in de huishoudens van deze vrouwen het grootst. De maatschappij is echter in een aantal opzichten nog niet ingesteld op deze tweeverdienershuishoudens, zoals onder meer blijkt uit de wachtlijsten voor gesubsidieerde plaatsen in kinderdagverblijven. Dat roept de vraag op welke strategieën huishoudens voeren om betaalde arbeid en zorgarbeid te combineren, gegeven hun preferenties en gegeven de restricties waarmee zij zich geconfronteerd zien. Een tweede vraag is welke maatschappelijke effecten deze strategieën van huishoudens hebben. In dit rapport staan deze twee vragen centraal. Het doel van dit onderzoek is om met behulp van een analyse van het strategisch gedrag van huishoudens een aantal van deze effecten op sociaal en economisch macroniveau te analyseren. De relevantie van het onderzoek is gelegen in het snel toenemende aantal tweeverdienershuishoudens.

Voordat de vraagstelling wordt uitgewerkt en beantwoord, schetsen we in hoofdstuk 2 de ontwikkeling van betaalde arbeid en zorgarbeid in huishoudens na de Tweede Wereldoorlog. We beschrijven de ontwikkeling van kostwinnersgezinnen naar tweeverdieners en de sterke groei van deeltijdarbeid. Vervolgens komen de gezinsverduunning en de veranderende samenstelling van huishoudens en de ontwikkelingen in de huishoudelijke productie aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de veranderende tijdsbesteding in huishoudens.

In hoofdstuk 3 wordt de vraagstelling van het onderzoek uitgewerkt. De onderzoeksopzet wordt verantwoord en de keuze voor analyse van een bestaande dataset (de zogenaamde GPD-data) en verzameling van een nieuwe dataset (de Arbeid- en Zorg-data, afgekort tot A&Z-data), beargumenteerd. Het onderzoeksdomein wordt omschreven en de belangrijkste begrippen worden geoperationaliseerd. Dit zijn de begrippen verzorgingsarrangement, betaalde arbeid, zorgarbeid, gezinsfase, tijdsstrategie en allocatiestrategie. Daarna volgt een korte beschrijving van de twee datasets met betrekking tot de gezinsfasen en de tijdsbesteding van de respondenten. De beschrijving is tot deze twee aspecten beperkt, omdat de gezinsfasen en de tijdsbesteding in alle volgende hoofdstukken aan de orde komen. Aspecten van de datasets die in één hoofdstuk aan de orde komen worden daar beschreven.

In hoofdstuk 4 gaan we in op de arbeidsaanbodstrategieën van vrouwen. Eerst worden de belangrijkste resultaten van onderzoek naar het arbeidsaanbod van vrouwen in Nederland beschreven. We gaan vervolgens in op de uittredings- en herintredingsbeslissingen

van vrouwen. Daarbij maken we op basis van de A&Z-data een onderscheid tussen het arbeidsmarktgedrag van vrouwen die blijvend participeren op de arbeidsmarkt, die herintreden en die blijvend huisvrouw zijn. Tenslotte komen de effecten van deze arbeidsaanbodstrategieën aan de orde.

In hoofdstuk 5 komen opnieuw op basis van de A&Z-data de arbeidsaanbodstrategieën van vrouwen aan de orde, maar nu staan de preferenties en restricties op deelmarkten centraal. De analyse van het uittredings- en het herintredingsgedrag wordt onderzocht voor vier aspecten van de arbeidsmarkt, te weten arbeidstijd, opleidingsniveau, beroepsgroep en sector. Eerst wordt de literatuur hierover besproken. Vervolgens beschrijven we het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen naar deze vier aspecten. Ook hier komen tenslotte de maatschappelijke effecten van de arbeidsaanbodstrategieën aan de orde.

In hoofdstuk 6 wordt de relatie tussen arbeidsdeelname en het gebruik van kinderopvang onderzocht. Het gepresenteerde empirische onderzoek heeft tot doel het volume van het gebruik van kinderopvangplaatsen te kwantificeren in relatie tot arbeidsdeelname van vrouwen. De maatschappelijke effecten van de uitbreiding van het aantal formele kinderopvangplaatsen worden onderzocht. Op basis van de gevonden effecten over de invloed van kinderopvang op arbeidsdeelname worden voorspellingen gedaan over de verwachte toename in arbeidsdeelname van vrouwen.

In hoofdstuk 7 komt de huishoudelijke arbeid aan de orde. Aan de hand van de A&Z-data wordt nagegaan welke strategieën huishoudens voeren ten aanzien van de aard en omvang van hun huishoudelijk productie. Leidt substitutie van huishoudelijke arbeid door dienstverlening of door kapitaalgoederen tot tijdsbesparing in het huishouden? Tenslotte eindigen we ook dit hoofdstuk met de maatschappelijke effecten van deze strategieën van huishoudens.

In hoofdstuk 8 wordt de verandering in tijdsallocatie over vier tijdsbestedingscategorieën onderzocht onder invloed van veranderende gezinssamenstelling en de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen partners. Met name is gekeken naar de effecten van een veranderend tijdsbestedingspatroon van vrouwen op het tijdsbestedingspatroon van haar (mannelijke) partner.

In hoofdstuk 9 tenslotte worden de belangrijkste strategieën van huishoudens in de zes onderscheiden gezinsfasen samengevat. Conclusies worden getrokken over de meest dominante preferenties bij deze strategieën en de restricties die de huishoudens daarbij ervaren. Het hoofdstuk eindigt met een overzicht van de maatschappelijke effecten van de huishoudensstrategieën.

In dit rapport wordt steeds gesproken over werkende en niet-werkende vrouwen. Met het woord werk bedoelen we nadrukkelijk betaalde arbeid. Natuurlijk beschouwen we zorgarbeid ook als werk, maar voor de leesbaarheid hebben we er van af gezien om voortdurend de termen betaald werkende en niet-betaald werkende vrouwen te gebruiken.

2 ARBEID EN ZORG, EEN HISTORISCHE SCHETS

In dit rapport staat de vraag centraal welke strategieën huishoudens ontwikkelen om betaalde en huishoudelijke arbeid te combineren en wat daarvan de maatschappelijke effecten zijn. Voordat deze vraagstelling wordt uitgewerkt, geven we in dit hoofdstuk een overzicht van de ontwikkeling van betaalde arbeid en zorgarbeid in huishoudens na de Tweede Wereldoorlog. We beschrijven de ontwikkeling van kostwinnersgezinnen naar tweeverdieners en de sterke groei van deeltijdarbeid. Vervolgens komen de gezinsverdunning en de veranderende samenstelling van huishoudens en de ontwikkelingen in de huishoudelijke productie aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de veranderde tijdsbesteding in huishoudens.

2.1 VAN KOSTWINNERS NAAR TWEEVERDIENERS

Het gezinsideaal in de jaren na de Tweede Wereldoorlog is in Nederland de voltijdse huisvrouw en de kostwinnende man. Dit ideaal past betrekkelijk goed bij de toenmalige omstandigheden. Enerzijds betekenen de naoorlogse geboortengolf en de tekorten aan consumptieartikelen voor gehuwde vrouwen dat zij veel tijd moeten besteden aan hun opgroeiende kinderen en hun huishouden. Anderzijds is de werkgelegenheid in deze wederopbouwperiode vooral te vinden in de industrie en de bouw, dus in sectoren waarin weinig werkgelegenheid is voor vrouwen. Bovendien geldt in een aantal bedrijfssectoren nog steeds het vooroorlogse verbod voor gehuwde vrouwen om betaalde arbeid te verrichten (Blok 1978). Het gezinsideaal wordt in 1947 verwezenlijkt door de mannenlonen niet meer zoals tot dan toe te baseren op individuele prestatie, maar op gezinsbehoefte (Tegelaar 1972). Mannen worden na hun huwelijk kostwinner en vrouwen worden huisvrouw. Het 'werken->trouwen->stoppen' model is dominant: vrouwen werken tot ze trouwen en stoppen dan met hun betaalde arbeid.

Vanaf de jaren zestig komt het kostwinnersmodel onder druk te staan omdat steeds meer gehuwde vrouwen gaan participeren op de arbeidsmarkt. De sterke groei van traditionele 'vrouwensectoren' als zakelijke dienstverlening en kwartaire sector, maar ook van industrietakken als de voedings- en genotmiddelenindustrie, genereert een vraag naar vrouwenarbeid, die nog wordt versterkt door de invoering van de vrije zaterdag (Van Klaveren 1975). Hieraan kan slechts voldaan worden door ook onder gehuwde vrouwen te werven: "Meisjes, kom werken bij Verkade en neem je moeder mee"¹. Toch wordt de toegenomen participatie van gehuwde vrouwen meer veroorzaakt door gehuwde vrouwen die (nog)

¹ Deze reclameleus was begin jaren zestig te zien op de bootjes van Bergmann, die over het IJ voeren van Amsterdam-Noord naar Amsterdam-Centrum en vice versa.

geen kinderen hebben dan door gehuwde vrouwen met kinderen. Tussen 1960 en 1971 verdrievoudigt de participatiegraad in de eerstgenoemde groep bijna van 12% tot 32% (Berends en Boelmans-Kleinjan 1979). Onder gehuwde vrouwen met kinderen verdubbelt de participatie van 6% naar 13%, waarbij de percentages voor vrouwen met afhankelijke en met onafhankelijke kinderen nauwelijks uiteen lopen. Op kleine, maar groeiende schaal vindt dus herintreding onder gehuwde vrouwen plaats. Onder verweduwdde vrouwen neemt daarentegen de participatie af. Het 'werken->geboorte eerste kind->stoppen' model wordt belangrijker in deze periode.

In de jaren zeventig verschuiven steeds meer vrouwen het moment waarop ze ontslag nemen van de huwelijksdag naar de geboorte van het eerste kind. Het aandeel vrouwen dat voor de bevalling van het eerste kind werkt, loopt op tot ruim zeventig procent aan het eind van dit decennium (CBS 1990). Van deze vrouwen heeft ongeveer twee derde een werkweek van 30 uur of meer. Tegelijkertijd neemt de tijdspanne tussen huwelijksdag en geboorte van het eerste kind toe (Nollen-Dijcks 1985). Het fenomeen 'tweeverdieners zonder kinderen' doet z'n intrede. Tegelijkertijd groeit ook de groep vrouwen die blijft werken na de geboorte van het eerste kind. Dit percentage loopt op van tien procent in de eerste helft tot vijftien procent in de tweede helft van de jaren zeventig. Tenslotte neemt ook de groep herintreedsters toe, zoals we moeten concluderen uit de tussen 1971 en 1979 bijna verdubbelde van de participatiegraad van 35-45-jarige gehuwde van 17% naar 31% (CBS 1982). Het 'werken->geboorte eerste kind->stoppen->kinderen zelfstandig->werken' model wordt steeds dominanter.

In de jaren tachtig neemt de participatiegraad van vrouwen verder toe. Dat komt in de eerste plaats omdat het percentage vrouwen dat voor de bevalling werkt, oploopt tot bijna tachtig procent (CBS 1990). Ten tweede stijgt het percentage vrouwen dat blijft werken na de geboorte van het eerste kind van vijftienvijftig procent in de eerste helft tot ruim dertig procent in de tweede helft van de jaren tachtig. Echter, ongeveer een kwart van de betaald werkende vrouwen met kinderen tot vier jaar verlaat alsnog de arbeidsmarkt, vooral als een combinatie van schoolgaande en niet-schoolgaande kinderen vóórkomt (Den Hertog 1988). Het tekort aan kinderopvang is een belangrijk struikelblok (Wilbrink-Griffioen e.a. 1987), evenals het feit dat de man minder huishoudelijke arbeid blijkt te verrichten dan de vrouw had verwacht bij de geboorte van de kinderen (Van Vonderen en Van Zeeuwen 1987). Hoogopgeleide vrouwen werken relatief vaker door na de bevalling en dat geldt ook voor dertigers in vergelijking met twintigers (CBS 1990). Ten derde vindt herintreding vermoedelijk steeds vroeger plaats, vanaf het moment dat het jongste kind de lagere schoolleeftijd bereikt. Dit leidt tot het 'werken->geboorte eerste of tweede kind->stoppen->kinderen op school->werken' model.

Ook de opvattingen van de Nederlandse bevolking ten aanzien van het werken van gehuwde vrouwen met schoolgaande kinderen zijn positiever geworden. In 1965 vond 84% van de Nederlandse bevolking het bezwaarlijk dat vrouwen met kinderen betaald werk

verrichtten, in 1991 vindt nog slechts 22% van de Nederlandse bevolking dit (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993).

In enkele decennia verandert het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen ingrijpend. Er blijven veel meer vrouwen op de arbeidsmarkt na de geboorte van het eerste kind, ze treden veel vaker opnieuw in en ze doen dit na een steeds kortere onderbrekingsduur. De participatiegraad van de 15-64-jarige vrouwelijke bevolking verdubbelt ruimschoots tussen 1960 en 1991 van 23% tot 56%, terwijl die van gehuwde vrouwen zelfs verzevenvoudigt van 7% tot 49% (CBS 1982, 1992). Deze stijging is dus de resultante van veranderend uittredings- en herintredingsgedrag. Een stijgende toetredingsleeftijd door een langere opleidingsduur dempt de stijging zeer licht. Door dit veranderend arbeidsaanbodgedrag van gehuwde vrouwen is niet langer het gezin met een kostwinnende man en een voltijdse huisvrouw maar het tweeverdienersgezin het dominante gezinstype geworden.

Of de verdere overgang van een maatschappij met voornamelijk kostwinnersgezinnen naar een met tweeverdienershuishoudens zonder spanningen zal verlopen kan betwijfeld worden. Uit het 'Scholierenonderzoek 1992' blijkt een grote discrepantie tussen de wensen van jongens en die van meisjes (De Zwart e.a. 1993). Jongens vinden aanmerkelijk vaker dat hun toekomstige vrouw het werken->stoppen model moet volgen dan meisjes dat vinden. 31% van de jongens tegenover nog geen 3% van de meisjes is voor het alleenkostwinnerschap. 68% van de jongens en 84% van de meisjes kiest voor een tweeverdienerschap, waarbij de kinderen samen worden opgevoed en verzorgd. Hoger opgeleide jongeren -zowel meisjes als jongens- kiezen vaker voor het tweeverdienerschap dan jongeren op LBO/MAVO-opleidingen. Verder blijkt dat jongens uit alle schooltypen weinig belangstelling tonen voor koken en de huishouding doen. Bijna de helft van de jongens vindt dat een taak van de ander, terwijl nog geen kwart van de meisjes vindt dat zij daar alleen voor moet opdraaien. 11% van de jongens zegt dat ze meer willen gaan werken als hun partner een kind krijgt, 71% blijft evenveel werken en 18% wil minder werken. Meisjes geven volledig andere antwoorden. 13% wil evenveel blijven werken, 60% wil minder werken en 26% wil stoppen. LBO/MBO/MAVO-meisjes willen vaker stoppen dan VWO-meisjes. Deze onderzoeksresultaten betekenen dat een deel van de jongens en meisjes aan een vaste relatie begint met wensen die ten aanzien van de verdeling van betaalde arbeid en zorgarbeid niet synchroon zijn. Verwacht kan worden dat de botsing tussen deze conflicterende verwachtingen vooral plaats vindt nadat het eerste kind geboren is. Op dat moment vinden immers, zoals in dit rapport wordt uitgewerkt, grote veranderingen in de tijdsbesteding van elk van de partners plaats, waarbij vermoedelijk vaker het wensenpatroon van de mannelijke dan van de vrouwelijke partner wordt gevolgd.

De discrepanties tussen wens en werkelijkheid blijken ook uit onderzoek waarin naar de feitelijke en de gewenste tijdsbesteding is gevraagd.² Zo wensen vrouwen met kinderen meer uren betaald werk en minder tijd te besteden aan huishoudelijk werk. Betaald wer-

² Zie bijvoorbeeld Maassen van den Brink 1994, Tijdens 1993, Van der Putte en Pelzer 1993.

kende vrouwen willen meer aandacht geven aan de verzorging van kinderen, terwijl niet-betaald werkende vrouwen wensen dat zij hieraan minder tijd hoeven te besteden. De discrepanties in de eigen tijdsbesteding van de vrouw zijn echter minder groot dan de verschillen tussen de tijdsbesteding van de man en de door de vrouw gewenste tijdsbesteding van haar partner. Vrouwen willen dat hun man minder tijd aan betaalde arbeid besteedt, meer in het huishouden gaat doen en meer tijd geeft aan de verzorging van kinderen. In het bijzonder wil de vrouw dat de man zich meer bekommert om de kinderen.

2.2 DE STERKE GROEI VAN DEELTIJDARBEID

In de jaren zestig doet deeltijdarbeid, in de betekenis zoals wij die nu gebruiken, op kleine schaal z'n intrede. In 1960 heeft alleen ongeveer een derde van de zeer kleine groep gehuwde vrouwelijke werknemers een werkweek korter dan 25 uur (In't Veld-Langeveld 1969). In de vorige paragraaf is al gezegd dat personeelstekorten werkgevers er toe nopen gehuwde vrouwen te werven en hen deeltijdbanen aan te bieden. Dit is bijvoorbeeld het geval in het bankwezen, vooral bij banken in de randstad. Zij worden geconfronteerd met grote schaarste op de arbeidsmarkt en werven voor hun snel uitbreidende administratieve werkzaamheden daarom gehuwde vrouwen in deeltijdarbeid. Dit heeft tot gevolg dat in 1968 zo'n 10% van het vrouwelijk bankpersoneel, vrijwel allemaal gehuwde vrouwen, in deeltijd werkt (Wierema 1979).

In de jaren zeventig veranderen vraag- en aanbodverhoudingen voor deeltijdarbeid. De vraag naar deeltijdwerknemers daalt door afnemende schaarste op de deelmarkt voor vrouwenarbeid, onder meer omdat de meisjes uit de geboortengolf in groten getale op de arbeidsmarkt komen. In het bankwezen leidt dat er toe dat het percentage deeltijders onder het vrouwelijk personeel in deze periode geleidelijk terugloopt, terwijl het aandeel van meisjes sterk toeneemt (Tijdens 1989). Toch blijft het aanbod stijgen. Als in het begin van de jaren zeventig het potentiële arbeidsaanbod onder gehuwde vrouwen wordt onderzocht blijkt dat zo'n 325.000 vrouwen zouden willen herintreden, ongeveer de helft van hen in een deeltijdbaan (D'Ancona 1974). Dat een gedeelte van deze vrouwen ook daadwerkelijk een deeltijdbaan vindt, blijkt uit het stijgende percentage deeltijders in de vrouwelijke beroepsbevolking tussen 1971 en 1979: van 21% tot 33%.

In de jaren tachtig neemt de vraag naar deeltijdarbeid weer toe. Daarvoor zijn globaal drie oorzaken te noemen. Ten eerste ontstaan er, onder meer als gevolg van demografische ontwikkelingen, op de arbeidsmarkt weer tekorten aan meisjes en jonge vrouwen. Opnieuw reageren bedrijven hierop door deeltijdfuncties te creëren en hiervoor volwassen vrouwen, met name herintreedsters, te werven. Ten tweede veranderen bedrijven die als gevolg van de recessie in moeilijkheden zijn gekomen, voltijdarbeidsplaatsen in deeltijdplaatsen als een middel om het arbeidsvolume te reduceren. Ten derde voorziet deeltijdarbeid in een toenemende behoefte aan flexibilisering, opdat de personeelsbezetting beter kan

worden afgestemd op de produktie (Delsen 1992). Ook wordt door enkele auteurs en door de overheid bepleit dat werkgevers deeltijdarbeid stimuleren.³ Het arbeidsaanbod van vrouwen die in deeltijdarbeid willen werken blijft onverminderd stijgen.⁴ Het zijn nu niet langer vrijwel uitsluitend herintreedsters die deeltijdarbeid verrichten, maar ook gehuwde of samenwonende vrouwen zonder kinderen die hun voltijdbaan veranderd hebben in deeltijdbaan.⁵ Tussen 1979 en 1989 stijgt het percentage deeltijders in de vrouwelijke beroepsbevolking van 43% naar 53%.

Ook in de jaren negentig blijft deeltijdarbeid toenemen, zowel als gevolg van een stijgende vraag als van een stijgend aanbod. Het deeltijdaanbod beperkt zich niet meer tot herintredende vrouwen of pas gehuwde vrouwen, maar omvat nu ook vrouwen die na de geboorte van hun eerste kind op de arbeidsmarkt willen blijven. Uit onderzoek bij een aantal grote ondernemingen naar werknemers die in 1991 een kind hadden gekregen, bleek dat na de geboorte slechts 12% van de vrouwelijke partners voltijds bleef werken, 32% veranderde haar voltijdse werkweek in een deeltijdbaan, 20% stopte met werken, en de resterende groep bleef in deeltijd werken of veranderde haar deeltijdbaan in een nog kleinere deeltijdbaan (Pelzer en Miedema 1992). De bevalling had vrijwel geen invloed op de arbeidstijden van de mannelijke partners, maar veel op die van de vrouwelijke partners.

Het deeltijdaanbod wordt dus steeds meer gegeneerd door zittend personeel, dat druk uitoefent op de arbeidsorganisatie om een voltijdcontract om te zetten in een deeltijdcontract. Dat blijkt ook uit onderzoek van de OSA. In 1991 noemt 50% van de bedrijven in de markt- en 63% van de instellingen in de kwartaire sector de voorkeur van het personeel als belangrijkste reden voor deeltijdarbeid (Allaart e.a. 1992). Ook van andere zijden staan arbeidsorganisaties onder druk om deeltijdwensen te accepteren, onder meer door het recente stimuleringsbeleid van de overheid (Tijdens 1993). Zo bepleit de Stichting van de Arbeid dat sociale partners een recht op deeltijdarbeid in Cao's opnemen.

Deeltijdarbeid is geen sekseneutraal verschijnsel, want de kostwinnende man werkt vrijwel altijd voltijds, terwijl een voltijdse werkweek van gehuwde vrouwen, en vooral van vrouwen met kleine kinderen, weinig wordt getolereerd. Als deze vrouwen al werken, doen ze dat in deeltijd. In 1973 werkt zo'n 95% van de mannen meer dan 35 uur per week. In 1993 is dit 10 procentpunten minder. Destijds werkte 60% van de werkende vrouwen voltijds, twintig jaar later is dat 40%. De groei van deeltijdarbeid was bij vrouwen dus veel groter dan bij mannen en sekseverschillen naar arbeidstijd zijn nu groter dan destijds.⁶

³ Zie ondermeer Schoemaker e.a. 1981. *Deeltijdarbeid in het bedrijf*. Alphen aan de Rijn; Schilfgaarde, 1984. *Werk in delen*. Den Haag, COB/SER; en de *Beleidsnota Deeltijdarbeid* van het Ministerie van Sociale Zaken (1987).

⁴ Zie ook de *Concept-nota (Her)-intredende vrouwen*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1986).

⁵ Zo blijkt uit een onderzoek in 1980 bij een zestal gewestelijke arbeidsbureaus dat de groep werknemers die hun voltijdbaan omzet in een deeltijdbaan, voor 80% uit jonge, gehuwde of samenwonende vrouwen bestaat. Voor de duidelijkheid: hun partners blijven voltijds werken (Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw 1983*, Den Haag: SCP).

⁶ Overigens moet een deel van de groeiende deeltijdarbeid worden verklaard uit verandering van definities door het CBS tussen 1985 en 1987, waardoor met name kleine deeltijdbanen vaker geteld worden dan voorheen (Van Paridon, ESB, 18-10-1989). Tot 1992 worden vooral minderjarigen die een opleiding volgen maar daarnaast enkele uren per week werken ook tot de beroepsbevolking gerekend, evenals de vrouwen die zichzelf als

2.3 GEZINSVERDUNNING EN VERANDERENDE SAMENSTELLING VAN HUISHOUDENS

Drie demografische ontwikkelingen zijn van belang geweest voor de veranderingen in het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen.⁷ De eerste is dat de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind tussen 1970 en 1990 oploopt van 24,3 naar 29,2 jaar (CBS 1992). Dit heeft echter in geringe mate geleid tot een langere verblijfsduur op de arbeidsmarkt vóór de geboorte van het eerste kind, omdat door een langere opleidingsduur ook de intredingsleeftijd is gestegen. De tweede ontwikkeling is dat het gemiddeld kindertal per vrouw is gedaald van 3,1 kind in 1960 naar 1,5 kind in 1990. Ten derde is in diezelfde periode de gemiddelde gezinsgrootte afgenomen van 3,58 naar 2,40 personen. Deze zogenaamde gezinsverdunning is te herleiden tot het sterk afgenomen aandeel van 'traditionele' gezinnen met een echtpaar en thuiswonende kinderen en het sterk toegenomen aandeel van eenpersoonshuishoudens. Vormden in 1960 deze traditionele gezinnen nog 57% van alle huishoudens en de eenpersoonshuishoudens 21%, in 1987 was dit 37% respectievelijk 28%. In deze periode is het aandeel van de tweepersoonshuishoudens redelijk constant gebleven. Indien deze trend doorzet zal in de tweede helft van de jaren negentig minder dan de helft van de bevolking in een gezin met thuiswonende kinderen leven.

Deze ontwikkelingen betekenen dat vrouwen nu gemiddeld gedurende een kortere tijd in hun leven voor een kleiner aantal kinderen en een kleiner huishouden zorgen dan dertig jaar geleden. Ze verrichten dus minder huishoudelijke en gezinstaken. Deze taakreductie

Tabel 2.1 Samenstelling van huishoudens

Huishoudens	1971	1981	1991
Eenpersoonshuishoudens	17%	23%	30%
Meerpersoonshuishoudens	83%	77%	70%
waarvan met nul werkenden	15%	21%	23%
waarvan met een werkende	54%	45%	32%
waarvan met twee werkenden	22%	28%	37%
waarvan met drie of meer werkenden	9%	5%	8%
Totaal	100% (3,979 mln)	100% (5,011 mln)	100% (6,162 mln)

Huishoudens naar een- en meerpersoonshuishoudens en meerpersoonshuishoudens naar aantal betaald werkenden. Bron: Corbey, 1993

huishoudens beschouwen en daarnaast enkele uren per week werken. De stijging van deeltijdarbeid onder mannen moet vermoedelijk vooral verklaard worden uit deze veranderde definitie van de beroepsbevolking, omdat de stijging zich vooral heeft voorgedaan in de arbeidsduurklasse onder 15 uur, waar de definitieverandering vooral betrekking op heeft, en tussen 1985 en 1987, toen de verandering plaatsvond.

⁷ De gegevens in deze alinea zijn grotendeels ontleend aan het *Statistisch Zakboek 1992* en aan *Negentig jaren statistiek in tijdsreeksen*. Den Haag: SDU-uitgeverij/Centraal Bureau voor de Statistiek.

door gezinsverdunding en dalend kindertal is waarschijnlijk een belangrijke reden geweest dat gehuwde vrouwen in steeds grotere mate betaalde arbeid konden verrichten, ondanks het feit dat hun echtgenoten vrijwel geen huishoudelijke taken van hen overnamen.

Onder de meerpersoonshuishoudens neemt het kostwinnersgezin niet meer die dominante positie in die ze had (zie ook Kronjee 1991). Tussen 1971 en 1991 is het aandeel van de huishoudens met één werkende bijna gehalveerd, terwijl het aandeel van de huishoudens met twee werkenden bijna is verdubbeld (tabel 2.1). In 1991 is bijna één op de vier huishoudens een meerpersoonshuishouden met één werkende en is ruim één op de vier een meerpersoonshuishouden met twee werkenden.

Het dalend aantal kostwinnershuishoudens impliceert dat er minder huisvrouwen zijn, maar het is moeilijk te meten hoeveel huisvrouwen er zijn. Is een huisvrouw een vrouw die geen betaald werk verricht? Is een huisvrouw iemand die het eigen huishouden als haar voornaamste taak beschouwd? In de Enquête Beroepsbevolking van het CBS worden beide gemeten. Gevraagd wordt aan respondenten of ze betaald werk verrichten én wat ze als hun belangrijkste taak beschouwen. Op basis van de vraag 'verricht u betaald werk' is in 1991 de participatiegraad van vrouwen 56%, maar op basis van de vraag naar de voornaamste bezigheid is dit 36%. Er zijn ruim 5,1 miljoen 15-64-jarige vrouwen, waarvan er 0,6 miljoen scholier of student. Van de resterende 4,5 miljoen zegt 2,8 miljoen dat ze betaald werk verricht, dan wel werkloos of arbeidsongeschikt is en zegt 2,4 miljoen dat ze in het eigen huishouden werkt. Dus 0,7 miljoen van de 2,8 miljoen vrouwen uit de beroepsbevolking zegt het eigen huishouden als haar voornaamste taak te beschouwen. Daar waar de terminologie werkend, werkzoekend, arbeidsongeschikt en niet-werkzaam voor de mannelijke bevolking zeer eenduidig toepasbaar is, geldt dat blijkbaar niet voor de vrouwelijke bevolking. De termen werkende vrouw/werkloos/arbeitsongeschikt en huisvrouw kunnen naar dezelfde persoon verwijzen. Deze dubbele identiteit wordt later besproken.

Tabel 2.2 *Bevolking naar voornaamste bezigheid*

	aantal x 1000	Voornaamste bezigheid						totaal
		betaald werk	zoekt baan	scholier /student	eigen huis- houding	arbeids- ongeschikt	vrijw- werk	
mannen	5267	71%	3%	14%	1%	9%	1%	100%
vrouwen	5103	36%	1%	12%	47%	2%	1%	100%
<i>vrouwen naar leeftijd</i>								
15-24 jr	1120	39%	3%	50%	7%	0%	0%	100%
25-44 jr	2418	45%	2%	2%	49%	1%	1%	100%
45-64 jr	1566	21%	0%	0%	71%	5%	2%	100%

Bevolking van 15-64 jaar naar sekse, leeftijd en voornaamste bezigheid in 1991. Bron: Enquête Beroepsbevolking 1991, CBS

Wat zijn de kenmerken van vrouwen die het eigen huishouden als voornaamste taak zien? Vooral oudere vrouwen werken in de eigen huishouding, want onder 45-64-jarige vrouwen is het percentage huisvrouwen bijna anderhalf keer zo hoog als onder 25-44-jarige vrouwen (71% versus 49%, zie tabel 2.2). Dat duidt op een generatie-effect: deze oudere generatie vrouwen is als vanzelfsprekend huisvrouw geworden in de jaren vijftig en zestig met het perspectief dit te blijven. De jongere generatie huisvrouwen is in de jaren zeventig en tachtig niet als vanzelfsprekend huisvrouw geworden en zeker niet met het perspectief dit te blijven. Daardoor is een situatie ontstaan waarin het huisvrouwschap niet meer zo direct verbonden is met de zorg voor kinderen als het is geweest.

2.4 ONTWIKKELINGEN IN DE HUISHOUDELIJKE PRODUCTIE

De betekenis van huishoudelijke productie is in de loop van deze eeuw sterk veranderd onder invloed van twee tegenstrijdige ontwikkelingen in de relatie tussen de huishoudelijke en de marktsector (Hagenaars en Wunderik-van Veen 1990). Enerzijds zijn kapitaalgoederen voor huishoudelijke productie, zoals wasmachines, stofzuigers, gasfornuizen, wasdrogers, magnetrons en dergelijke, op grote schaal ter beschikking gekomen van huishoudens. Zij kunnen daardoor efficiënter een zelfde huishoudelijke productie realiseren. Gershuny (1977) heeft dit getypeerd als de ontwikkeling naar een 'self-service economy'. Anderzijds zijn juist veel activiteiten uit de huishoudelijke sector afgestoten naar de marktsector, met name de bereiding van voedsel en de productie van huisraad, kleding en schoeisel. Redenen hiervoor zijn enerzijds de verstedelijking, waardoor steeds minder huishoudens over voldoende ruimte beschikken voor een werkplaats, groentetuin, appelhof, graanveld of weiland, en anderzijds de industrialisatie van productieprocessen, waardoor voeding, kleding en schoeisel door schaalvergroting en technologische ontwikkelingen goedkoper in de marktsector kunnen worden geproduceerd.⁸

Ook conjuncturele ontwikkelingen hebben invloed op de huishoudelijke productie. Volgens de buffertheorie zullen huishoudens ten tijde van economische recessie door afnemende bestedingsmogelijkheden meer huishoudelijke productie leveren dan in tijden van hoogconjunctuur. Er kunnen echter ook andere mogelijkheden dan het vergroten van de huishoudelijke productie worden onderscheiden in de manieren waarop het huishouden inkomensverdeling kan opvangen. Daaronder vallen het verminderen van besparingen, het lenen van geld of het vergroten van het huishoudinkomen (Van Ours e.a. 1986).

De monetarisering van huishoudelijke productie door de toenemende aanwezigheid van huishoudelijke apparatuur kan van invloed zijn op de gemiddelde huishoudelijke arbeidstijd. De literatuur is over deze relatie echter niet eenduidig, zoals in hoofdstuk 7 aan de orde

⁸ Zie voor een gedetailleerde beschrijving van enkele van deze processen in 1800 - 1890 in Nederland de serie *Geschiedenis van de techniek*, H.W. Lintsen (red.). Uitg. Stichting historie der techniek, Walburg pers, 1992 e.v.

komt. Hier laten we in tabel 2.3 de ontwikkeling van het bezit van dergelijke apparatuur in Nederlandse huishoudens zien. Tussen 1974 en 1990 is het bezit van duurzame huishoudelijke apparatuur aanzienlijk toegenomen, met name van diepvriezers, wasdrogers en vaatwasmachines. De penetratiegraad van naaimachines ligt al vele jaren op zo'n 75%.

Huishoudelijke arbeidstijd kan ook worden beïnvloed door de staat van de woning en de aanwezigheid van voorzieningen. Beide zijn echter niet noemenswaardig verbeterd tussen 1974 en 1990. Het percentage huishoudens dat last heeft van vochtigheid, lekkage, kou of tocht is nauwelijks veranderd, noch het peil van de voorzieningen in de vorm van winkels, scholen en medische voorzieningen op loopbare afstand. Wel is het percentage huishoudens dat in een eengezinswoning woont licht gestegen en het percentage huishoudens dat in een flatgebouw woont licht gedaald. De gemiddelde huishoudelijke arbeidstijd zou hierdoor enigszins gestegen kunnen zijn. Immers, eengezinswoningen zijn meestal groter dan flatwoningen en vergen derhalve meer schoonmaaktijd. Het percentage huishoudens dat in een koopwoning woont is aanzienlijk toegenomen tussen 1974 en 1990, maar een mogelijke invloed daarvan op de huishoudelijke arbeidstijd is moeilijk aan te geven.

Tabel 2.3 Huishoudelijke apparatuur, woonsituatie en voorzieningen

	1974	1983	1990		1974	1983	1990
Huishoudelijke apparaten							
Elektrische naaimachine	58%	71%	74%	Wasdroger	9%	18%	33%
Vaatwasmachine	6%	12%	17%	Diepvriezer	21%	53%	63%
Woonsituatie							
Eengezinswoning	65%	70%	71%	Vochtigheid			
Flatgebouw	29%	23%	21%	lekkage	-	21%	26%
Koopwoning	37%	49%	55%	Kou of tocht	-	30%	32%
Voorzieningen op minder dan 15 minuten loopafstand							
Winkel met brood	-	90%	91%	Basisschool	-	88%	92%
Winkel met groente	-	88%	90%	Postkantoor	-	79%	80%
Huisarts/medisch centrum	-	76%	83%				

Percentage huishoudens in bezit van duurzame huishoudelijke apparaten, naar woonsituatie en voorzieningen op minder dan 15 minuten lopen van de woning. Bron: De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1990, CBS 1992

2.5 VERANDERDE TIJDSBESTEDING IN HUISHOUDENS

De wekelijkse tijdsbesteding aan betaalde arbeid is in de afgelopen vijftien jaar voor zowel mannen als vrouwen toegenomen, zij het voor vrouwen absoluut en relatief meer dan voor mannen (tabel 2.4). Uit tijdsbestedingsonderzoeken van het CBS blijkt dat tussen 1975 en 1990 de gemiddelde tijd die vrouwen van 12 jaar en ouder aan betaalde arbeid besteden is

Tabel 2.4 Tijdsbesteding aan betaalde arbeid en zorgarbeid in uren per week

	Totaal	Mannen		Vrouwen		
		allen	werkend	allen	werkend	huisvrouwen
Betaalde arbeid						
1975	14,8	23,7	42,7	6,1	37,5	1,2
1980	14,0	22,1	41,7	6,1	35,6	1,0
1985	14,1	21,6	42,2	6,8	35,9	0,5
1990	16,6	24,5	43,4	8,8	35,1	0,9
Huishoudelijke en gezinstaken						
1975	19,1	8,6	6,3	29,5	13,5	37,4
1980	19,5	9,3	7,2	29,5	16,1	37,6
1985	19,4	10,3	8,2	28,3	17,1	37,2
1990	18,5	10,4	8,4	26,5	16,4	35,7

Tijdsbesteding aan dagelijkse bezigheden door de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder tijdens een week in oktober. Bron: SCP 1992 op basis van Tijdsbestedingsonderzoeken 1975, 1980, 1985 en 1990

toegenomen van 6,1 uur tot 8,8 uur per week (SCP 1992). Weliswaar is deeltijdarbeid onder vrouwen sterk toegenomen, maar omdat het aantal werkenden nog sterker is toegenomen, is de gemiddelde arbeidstijd van vrouwen toch gestegen. Onder mannen nam de gemiddelde arbeidstijd toe van 23,7 uur tot 24,5 uur. In dezelfde periode zijn vrouwen gemiddeld minder tijd aan huishoudelijke en gezinstaken gaan besteden en mannen iets meer. Bij vrouwen is dit gedaald van 29,5 uur per week tot 26,5 uur, bij mannen is het gestegen van 8,6 uur per week naar 10,4 uur. De tijdsbesteding aan betaalde en zorgarbeid samen is dus bij mannen gemiddeld meer gestegen dan bij vrouwen en benadert nu de tijdsbesteding van vrouwen hieraan.

De tijdsbestedingspatronen laten behoorlijke verschillen zien naar leeftijdsgroep. Onder ouderen is de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid nog vrij traditioneel. De verandering naar een meer gelijke verdeling van betaalde en onbetaalde tijd vindt voornamelijk plaats in jonge gezinnen. Vrouwen die in 1975 tussen 26 en 30 jaar oud waren, besteedden toen gemiddeld nog geen 8 uur per week aan betaald werk, tegen ruim 37 uur aan huishoudelijke taken. In 1990 waren deze cijfers gemiddeld 16 uur aan betaald werk en 28 uur aan huishoudelijk werk. Onder mannen is de wekelijkse arbeidstijd in deze levensfase tussen 1975 en 1990 met gemiddeld 3 uur verminderd, terwijl ze 2 uur per week meer aan huishoudelijk werk zijn gaan doen.

In 1990 laat het tijdsbeslag van de verschillende taken samen zowel bij mannen als bij vrouwen met ruim 51 uur per week een piek zien in de leeftijdsklasse van 31-35 jaar. Ook personen tussen 35 en 50 jaar hebben het tegenwoordig gemiddeld 5 uur per week drukker dan hun leeftijdsgenoten in 1975. Volgens Knulst en Van Beek (1990) drukken de lasten van de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over seksen vooral op de starters op

de arbeidsmarkt of op groepen die onvoldoende carrière hebben kunnen maken. Vrouwen en mannen die taken combineren, werken langer en hebben gemiddeld minder vrije uren dan degenen die zich op één taak kunnen richten. Bovendien vertoont het tijdsbestedingspatroon van personen die taken combineren een verbrokkeld karakter: verplichtingen en vrije uren wisselen elkaar veel vaker af en vormen minder vaak een aaneengesloten geheel. Ook verplaatsen deze taakcombineerders zich lokaal en interlokaal frequenter dan personen die zich op één taak kunnen richten (SCP 1992: 289).

2.6 CONCLUSIES

De eerste conclusie die we uit dit hoofdstuk trekken is dat het tweeverdienersgezin cohortsgewijs intrede doet. Traditionele kostwinnersgezinnen zijn veel frequenter te vinden onder 45-65-jarige vrouwen dan onder 25-45-jarige vrouwen. Tweeverdienersgezinnen komen daarentegen veel vaker voor bij 25-45-jarigen. Dit type huishouden bestaat meestal uit een voltijds werkende man en een vrouw die in deeltijd werkt. Deze ontwikkeling betekent dat er steeds minder een rechtstreekse relatie bestaat tussen de omvang van de huishoudelijke en gezinstaken en het voltijdse huisvrouwschap. Immers, in huishoudens met thuiswonende kinderen wordt de meeste zorgarbeid verricht en dit zijn vooral de gezinnen waarvan de vrouw tussen 25 en 45 jaar is. Echter, juist deze groep combineert vaak betaalde arbeid en zorgarbeid. Daarentegen komen voltijdse huisvrouwen het meest voor bij gezinnen waarvan de vrouw tussen de 45 en 65 jaar is. Deze groep vrouwen is als vanzelfsprekend huisvrouw geworden in de jaren vijftig en zestig met het perspectief dit te blijven. Dat betekent dat de voltijdse huisvrouw cohortsgewijs zal verdwijnen.

Ten tweede is duidelijk geworden dat zowel het uittredings- als het herintredingspatroon van vrouwen verandert. Vrouwen verlaten de arbeidsmarkt in kleinere aantallen, op steeds oudere leeftijd en in een later stadium van de gezinsvorming, terwijl ze in grotere getale, op jongere leeftijd en in een eerder stadium van de gezinsvorming dan voorheen weer intreden. De groep die helemaal niet meer uitreedt, die van de zogenaamde blijvers, neemt toe. Bij dit arbeidsmarktgedrag spelen tijdsvoorkeuren een zeer belangrijke rol. Deeltijdarbeid is een essentieel onderdeel van de strategie om betaalde en zorgarbeid te combineren.

De derde constatering is dat de gemiddelde tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid is afgenomen door enerzijds gezinsverdunding en dalend kindertal en waarschijnlijk anderzijds het sterk toegenomen bezit van duurzame huishoudelijke apparatuur. De verminderde taakbelasting van gehuwde vrouwen is waarschijnlijk een belangrijke reden geweest dat zij in toenemende mate betaalde arbeid konden verrichten, ondanks het feit dat hun echtgenoten vrijwel geen huishoudelijke taken van hen overnamen.

De vierde conclusie luidt dat er in huishoudens discrepanties bestaan tussen gewenste en feitelijke tijdsbesteding. De wederzijdse verwachtingen van partners omtrent hun onder-

linge verdeling van betaalde arbeid en zorgarbeid lopen nogal uiteen. Wensen vrouwen hun zorgarbeid te combineren met betaalde arbeid, mannen wensen nauwelijks zorgarbeid van hun partners over te nemen, noch hun tijdsbesteding aan betaalde arbeid te verminderen. Ook bij de huidige generatie middelbare scholieren zijn deze discrepanties nog aanwezig. Jongens wensen veel vaker dan meisjes een traditioneel kostwinnershuishouden.

De overgang van een maatschappij waarin het kostwinnersgezin domineert naar een maatschappij met tweeverdienershuishoudens is niet onproblematisch. Ook het inzicht in de strategieën die huishoudens voeren om betaalde arbeid en zorgarbeid te combineren, gegeven hun preferenties en gegeven de restricties waarmee zij zich geconfronteerd zien, ontbreekt tot op zekere hoogte. Daardoor kunnen mogelijke maatschappelijke effecten van deze strategieën moeilijk worden aangegeven. In de volgende hoofdstukken wordt het onderzoek uitgewerkt waarmee getracht is in deze leemte te voorzien.

3 VRAAGSTELLING, ONDERZOEKSMETHODEN EN OPERATIONALISERING

In dit hoofdstuk wordt de vraagstelling uitgewerkt en de onderzoeksopzet verantwoord. De keuze voor analyse van een bestaande dataset (de zogenaamde GPD-data) en verzameling van een nieuwe dataset (de Arbeid- en Zorg-data, afgekort tot A&Z) wordt beargumenteerd en het onderzoeksdomein omschreven. De belangrijkste begrippen worden geoperationaliseerd: verzorgingsarrangement, betaalde arbeid, zorgarbeid, gezinsfase, tijdsstrategie en allocatiestrategie. Daarna volgt een korte beschrijving van de twee datasets met betrekking tot de gezinsfasen en de tijdsbesteding van de respondenten. De beschrijving is tot deze twee aspecten beperkt omdat de gezinsfasen en de tijdsbesteding in alle volgende hoofdstukken aan de orde komen. Aspecten die slechts in één hoofdstuk aan de orde komen worden daar beschreven.

3.1 VRAAGSTELLING EN AFBAKENING

In het vorige hoofdstuk is aangegeven dat de voortdurend stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen impliceert dat het aandeel van tweeverdienershuishoudens stijgt ten koste van het aandeel kostwinnershuishoudens. Kunnen we verwachten dat tweeverdienershuishoudens systematisch andere verzorgingsarrangementen prefereren dan kostwinnershuishoudens? Welke effecten hebben de strategieën die huishoudens voeren om het gewenste arrangement te realiseren voor de arbeidsmarkt, voor arbeidsorganisaties, voor de overheid en voor de Nederlandse economie? In dit hoofdstuk wordt deze vraagstelling uitgewerkt.

De wijze waarop huishoudens betaalde arbeid en zorgarbeid combineren duiden we, in navolging van Drooglever Fortuijn (1993), aan met het begrip verzorgingsarrangement. Het woord verzorging is hier in een brede betekenis gebruikt en omvat alles wat voor het voortbestaan van het huishouden nodig is: de verwerving van een inkomen, het verrichten van het huishoudelijk werk en de zorg voor de leden van het huishouden. De term *betaalde arbeid* definiëren we als arbeid die wordt verricht voor de directe verwerving van inkomen en de term *zorgarbeid* als de arbeid die wordt verricht voor het huishoudelijke werk en de verzorging van kinderen en andere leden van het huishouden. Een *verzorgingsarrangement* definiëren we als de omvang van de betaalde en de zorgarbeid die door het huishouden worden verricht en de allocatie van deze arbeid tussen de partners.

Huishoudens ontwikkelen strategieën om een zo gunstig mogelijk verzorgingsarrangement te realiseren. De keuze voor strategieën van huishoudens impliceert dat in het onderhavige onderzoek geen aandacht wordt besteed aan onderhandelingsprocessen binnen huishoudens die aan deze strategieën ten grondslag liggen. Een strategie is de effectuering van de preferenties van het huishouden ten aanzien van het verzorgingsarrangement, ge-

ven de restricties die zij binnen en buiten het huishouden ervaren en de mate waarin zij deze kunnen overwinnen dan wel ontwijken.

Een huishouden kan bestaan uit een (echt)paar of een alleenstaande en eventuele thuiswonende kinderen. Om de onderlinge verwevenheid in het gedrag van partners te kunnen vaststellen is de aandacht in dit rapport vooral gericht op meerpersoonshuishoudens met een (echt)paar. Slechts een enkele keer wordt aandacht besteed aan de strategieën van eenpersoonshuishoudens en van eenoudergezinnen. Er wordt geen aandacht besteed aan huishoudens waarin meer dan twee generaties wonen. In navolging van het CBS verstaan we onder een meerpersoonshuishouden 'een groep van twee of meer personen, die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen en een gemeenschappelijke huishouding voeren'. De analyse van de verzorgingsarrangementen is verder beperkt tot de bijdragen van de partners daarin, eventuele bijdragen van kinderen zijn buiten beschouwing gelaten.

In het vorige hoofdstuk is beargumenteerd dat de stijgende participatiegraad een gevolg is van veranderende uittredings- en herintredingsbeslissingen van gehuwde/samenwonende vrouwen. Deze veranderingen hebben deels een generatiegebonden karakter, deels hangen ze af van het opleidingsniveau van vrouwen (Dessens e.a. 1990). Het is vooral de generatie die geboren is in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog, die andere uittredings- en herintredingsbeslissingen neemt dan de generatie voor hen. Daarom is er voor gekozen dit onderzoek te beperken tot huishoudens van 25-45-jarige vrouwen.

3.1.1 VRAAGSTELLING

Het object van dit onderzoek is tweeledig: de strategieën van huishoudens om optimale verzorgingsarrangementen te realiseren en de effecten op sociaal en economisch macroniveau die als gevolg daarvan kunnen worden onderscheiden. Ook de probleemstelling is derhalve tweeledig. Het eerste deel van de probleemstelling luidt:

- * welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van de aard, omvang en kosten/inkomsten van hun betaalde arbeid en hun zorgarbeid?
- * wat zijn de restricties bij deze preferenties?
- * welke factoren kunnen het beste de verschillen verklaren van de mate waarin preferenties worden geëffectueerd?

Het tweede deel van de probleemstelling luidt:

- * welke effecten heeft dit strategisch gedrag op de arbeidsmarkt?
- * welke effecten heeft dit strategisch gedrag op arbeidsorganisaties?
- * welke effecten heeft dit strategisch gedrag op overheidsvoorzieningen als kinderopvang?
- * welke effecten heeft dit strategisch gedrag op de sector persoonlijke diensten van de Nederlandse economie?

3.1.2 DEELVRAGEN

Om redenen van inzichtelijkheid analyseren we in dit rapport eerst de afzonderlijke elementen -betaalde arbeid en zorgarbeid- uit het verzorgingsarrangement en daarna het arrange-

ment als samenhangend geheel. De strategieën ten aanzien van de betaalde arbeid worden in twee stappen geanalyseerd: eerst het arbeidsaanbod van vrouwen als zodanig en vervolgens de aansluiting tussen vraag en aanbod op vier onderscheiden deelmarkten, namelijk naar opleidingsniveau, beroep, sector en arbeidstijd. De zorgarbeid wordt vervolgens eveneens in twee stappen geanalyseerd, eerst de verzorging van kinderen en vervolgens het huishoudelijk werk. Bij elk van deze vier elementen komen ook de maatschappelijke effecten daarvan aan de orde. Voor de analyse van het gehele verzorgingsarrangement wordt een model ontwikkeld om de samenhang tussen de elementen van de verzorgingsarrangementen voor huishoudens met een (echt)paar te onderzoeken wat betreft tijdsbesteding en kosten van het arrangement.

De vraagstelling van dit onderzoek valt dan ook uiteen in vier deelvragen en een vraag naar de samenhang tussen de afzonderlijke elementen. De vragen worden achtereenvolgens beantwoord in de hoofdstukken 4 tot en met 8.

De vraagstelling in hoofdstuk 4 luidt:

- * welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van het arbeidsaanbod van de vrouwelijke volwassen leden in het huishouden en welke restricties ervaren zij daarbij?
- * welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake de betaalde arbeid verklaren?
- * welke effecten hebben deze strategieën van huishoudens op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de omvang van het arbeidsaanbod van vrouwen?

De vraagstelling in hoofdstuk 5 luidt:

- * welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van het arbeidsaanbod van volwassen vrouwen, toegespitst op opleidingsniveau, beroep, sector en arbeidstijd, en welke restricties ervaren zij daarbij?
- * welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake de betaalde arbeid verklaren?
- * welke effecten hebben deze strategieën van huishoudens op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de omvang van het arbeidsaanbod van vrouwen op genoemde deelmarkten?

De vraagstelling in hoofdstuk 6 luidt:

- * welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van de verzorging van kinderen en welke restricties ervaren zij daarbij?
- * welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake de zorg voor kinderen verklaren?
- * welke effecten hebben deze strategieën van huishoudens op voorzieningen voor kinderopvang buiten het huishouden, in het bijzonder op de vraag naar plaatsen in kinderdagverblijven?

De vraagstelling in hoofdstuk 7 luidt:

- * welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van het huishoudelijke werk en welke restricties ervaren zij daarbij?

- * welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake het huishoudelijke werk verklaren?
- * welke effecten hebben deze strategieën van huishoudens op de sector persoonlijke diensten?

De vraagstelling in hoofdstuk 8 luidt:

- * op welke wijze verandert de tijdsallocatie van de ene partner onder invloed van een verandering in de tijdsbesteding van de andere partner?
- * hoe verandert de tijdsallocatie van beide partners onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling?

Afsluitende conclusies worden getrokken in hoofdstuk 9.

3.1.3 ONDERZOEKSMETHODE

Het begrip *verzorgingsarrangement* is gedefinieerd als de omvang van de betaalde arbeid en van de zorgarbeid die door het huishouden wordt verricht en de allocatie van deze arbeid over het (echt)paar in het huishouden. Hier wordt de omvang van de arbeid uitgedrukt in tijdseenheden en de allocatie van de arbeid tussen de partners als ieders aandeel in de tijdsbesteding. Dat betekent dat voor dit onderzoek informatie over tijdsbesteding nodig is. Het verzorgingsarrangement omvat de geëffectueerde preferenties van het huishouden, gegeven de restricties die het ervaart. Daarom is ook informatie nodig over de preferenties en ervaren restricties. Om generaliseerbare uitspraken te doen zijn survey-data noodzakelijk. Gekozen is voor analyse van een bestaande dataset (de zogenaamde GPD-data) en verzameling van een nieuwe dataset (de Arbeid- en Zorg-data, afgekort tot A&Z). Hierna wordt verantwoord waarom de datasets zijn gekozen.

De GPD-dataset bevat de resultaten van een enquête, genoemd 'De staat van het land'. Het vragenformulier, samengesteld door R.J. Diekstra en B.M.S. van Praag, is in 1991 afgedrukt in een aantal landelijke en een aantal regionale dagbladen van de Gemeenschappelijke Pers Dienst (GPD). Meer dan 25.000 lezers en lezeressen hebben de enquête teruggestuurd. Een deel van de vragen had betrekking op de onderwerpen die in dit onderzoek centraal staan: betaalde arbeid, zorgarbeid, tijdsbesteding daaraan en allocatie van taken. Bovendien heeft de respondent de vragen niet alleen voor zichzelf beantwoord, maar ook voor zijn/haar partner. Daardoor wordt het mogelijk gedrag op huishoudensniveau te analyseren. Om deze redenen is gekozen met dit databestand te werken.

Voor de analyse van de GPD-data zijn de variabelen geselecteerd van alle 25-45-jarige vrouwelijke respondenten met een partner en van alle mannelijke respondenten met een 25-45-jarige vrouwelijke partner. Dat zijn tezamen 9.788 respondenten. Deze data zijn gewogen naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, teneinde de steekproef representatief te maken voor de populatie 25-45-jarige vrouwen. Alleen drie vragen zijn geselecteerd die betrekking hadden op de huishoudenssituatie, de arbeidssituatie van de partners, het gebruik van kinderopvang, het inkomen van beide partners en de tijdsbesteding per dag en per week.

geld, binnen een gezinshuishouding wordt verricht om goederen en diensten te produceren voor eigen gebruik. Een probleem met deze definitie is dat het begrip huishoudelijke arbeid volgens de definitie ook de verzorging van kinderen omvat, maar in het dagelijkse taalgebruik verwijst naar huishoudelijke arbeid in enge zin. Zowel in het NIPO-huishoudenspaneel 1990 als door het CBS wordt huishoudelijke arbeid in enge zin onderscheiden van kinderverzorging (Van der Lippe 1993, CBS 1991). Huishoudelijke arbeid in enge zin omvat boodschappen doen, verzorging van voeding, van de woning en van kleding en schoeisel. Kinderverzorging omvat de directe zorg voor kinderen en de begeleiding van kinderen. In het onderhavige onderzoek wordt de term zorgarbeid geprefereerd voor alle arbeid die binnen het huishouden wordt verricht om goederen en diensten te produceren voor eigen gebruik. Zorgarbeid is onbetaalde arbeid en omvat de huishoudelijke arbeid in enge zin, de verzorging van kinderen en de verzorging van de partner. Onbetaalde arbeid die besteed is aan de verzorging van personen buiten het eigen huishouden wordt door deze definitie dus uitgesloten en wordt derhalve beschouwd als besteding van vrije tijd. Daarmee vallen de mantelzorg en andere vormen van informele zorg buiten het bestek van dit onderzoek. Ook de betaalde arbeid die in huishoudens wordt verricht, bijvoorbeeld door gezinsverzorgsters, valt buiten onze definitie van zorgarbeid.

Tot tijds categorie c) behoren ook klussen en creatieve activiteiten, waaronder het repareren en schoonmaken van auto's, huishoudelijke apparaten, grote klussen aan het huis, werk in de moes- of siertuin en dergelijke. Wij laten deze activiteiten uit pragmatische overwegingen achterwege, omdat vrouwen hieraan gemiddeld zo weinig tijd besteden dat relatief veel respondenten zullen opgeven aan deze activiteiten geen tijd besteed te hebben. Dat geldt ook voor een aantal andere activiteiten als de verzorging van planten of huisdieren, het inmaken of invriezen van levensmiddelen en de administratie voor het huishouden.

De centrale begrippen in het onderzoek zijn betaalde arbeid en zorgarbeid. Hieronder wordt in navolging van het CBS (1991) verstaan:

- * *betaalde arbeid*: alle arbeid die gedurende minimaal een uur per week betaald wordt verricht;
- * *huishoudelijke arbeid*: alle onbetaalde arbeid die verricht wordt voor:
 - *de zorg voor voeding*; dit omvat eten klaarmaken, koken, bakken, ontbijt en lunch klaarmaken, tafel dekken, afruimen, afwassen;
 - *de zorg voor de woning*; dit omvat schoonmaken in huis, stofzuigen, opruimen, bedden opmaken, schoonmaken rond het huis;
 - *de zorg voor kleding*; dit omvat wassen, strijken, was opbergen, kleren of schoenen herstellen, kleren vervaardigen;
 - *boodschappen voor het huishouden*; dit omvat dagelijkse boodschappen, inkopen doen voor klusjes/karweitjes, andere inkopen doen, winkelen, bezoek aan bank, post, gemeentehuis, bezoeken ten behoeve van andere diensten, reizen in verband met boodschappen;

We moesten zelf aanvullende data verzamelen, omdat de dataset weinig gegevens bevatte over de zorgarbeid in huishoudens, met name over huishoudelijke arbeid, en over het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen met kinderen, met name over hun uittredings- en herintredingsgedrag. Daarom is een vragenlijst opgesteld voor een telefonische enquête onder 25-45-jarige vrouwen, dus vrouwen met en zonder partner en vrouwen met en zonder kinderen. Onderzoeksbureau Desan te Amsterdam heeft deze A&Z-enquête uitgevoerd in de laatste week van september en de eerste twee weken van oktober 1993. Ze heeft daarvoor een (pseudo-) aselecte steekproef uit een omvangrijk telefoonnummerbestand met behulp van een random dial techniek getrokken. De telefonische enquête is uitgevoerd door marktonderzoeksbureau Desan te Amsterdam.

In de A&Z-enquête zijn 1.420 vrouwen ondervraagd. Aan eventuele partners van de vrouwen zijn geen vragen gesteld, omdat het gesprek dan te lang zou duren en er te vaak een herinneringsgesprek gevoerd zou moeten worden. Wel zijn aan de vrouw een aantal vragen voorgelegd over haar partner. Het gesprek duurde gemiddeld ongeveer een kwartier. De vragenlijst bestond uit vijf onderdelen: de huishoudenssituatie, de arbeidssituatie van werkende en niet-werkende respondenten, de arbeidssituatie van de partner, de huishoudelijke arbeid wat betreft zorg voor kinderen, zorg voor voeding, woning, kleding en boodschappen doen en tenslotte preferenties en restricties ten aanzien van tijdsbesteding aan betaalde arbeid en zorgarbeid.

3.2 OPERATIONALISATIE VAN BEGRIPPEN

3.2.1 DEFINITIES VAN BETAALDE ARBEID EN ZORGARBEID

Er bestaat een vrij grote consensus over een indeling in vier tijdscategorieën, die tezamen optellen tot $7 \times 24 = 168$ uur per week (zie bijvoorbeeld Hawrylyshyn 1977, Ås 1978 en Juster en Stafford 1991):

- a) noodzakelijke tijd voor biologische behoeften als slapen, eten en persoonlijke hygiëne;
- b) contractueel vastgelegde tijd voor marktactiviteiten, met name betaalde arbeid;
- c) overige vastgelegde tijd voor produktieve activiteiten zonder directe financiële tegenprestatie, waaronder huishoudelijke arbeid, kinderverzorging, en dergelijke;
- d) vrije tijd.

De consensus reikt niet verder dan deze grofmazige indeling. Bij specificatie van activiteiten naar categorieën lopen de omschrijvingen en de mate van detaillering uiteen. Zo wordt studie soms ingedeeld bij categorie b) en andere keren bij c). Ook bestaat er geen eenduidige specificatie van de activiteiten in c). In het onderhavige onderzoek zijn alleen de tijdscategorieën b) en c) van belang. Zij worden hier nader gespecificeerd. In navolging van Van Ours e.a. (1986) en van Hagenars en Wunderik-van Veen (1990) wordt huishoudelijke arbeid in dit onderzoek gedefinieerd als de arbeid die, in combinatie met tijd en

- * *zorg voor kinderen*: alle onbetaalde arbeid die verricht wordt voor baby- en kinderverzorging, oppassen, babysitten, kinderen brengen en halen, kinderen voorlezen, ermee praten, spelletjes doen, helpen met huiswerk en medische zorg voor kinderen;
- * *zorg voor de partner*: verzorging van de partner anders dan in de hiervoor genoemde vormen.⁹

In dit onderzoek wordt onder *zorgarbeid* verstaan de huishoudelijke arbeid plus de zorg voor kinderen plus, indien relevant, de zorg voor de partner.

Omdat de omvang van de betaalde arbeid en van de zorgarbeid wordt uitgedrukt in tijds-eenheden is informatie over tijdsbesteding noodzakelijk. Daarom wordt deze paragraaf afgesloten met enkele methodologische opmerkingen over het meten van tijdsbesteding. Er worden drie methoden onderscheiden (zie onder meer Gronau 1986, Juster en Stafford 1991, Wyatt 1992). De eerste is de interviewmethode, waarbij de respondent retrospectief zijn/haar tijdsbesteding in een omschreven periode schriftelijk of mondeling specificeert, al dan niet aan de hand van een activiteitenlijst. Deze methode is gehanteerd voor de GPD-data via een schriftelijke enquête en voor de A&Z-data via een telefonische enquête. De tweede is de dagboekmethode waarbij de respondent gedurende de dag zijn/haar tijdsbesteding, al dan niet aan de hand van een activiteitenlijst, bijhoudt. De derde is de observatiemethode, waarbij de activiteiten van de respondent door de onderzoeker worden gadeslagen en geregistreerd. Een ultiem voorbeeld van dit laatste is Hochschild (1989) die bij haar respondenten inwoonde. Tijdsbestedingsonderzoeken worden voor diverse doeleinden gehouden en zijn daarom onderling niet altijd vergelijkbaar (Bruyn-Hundt 1993).

Tijdsbestedingsonderzoeken kampen met het probleem hoe simultane arbeid gemeten moet worden. Dat is arbeid waarbij twee of meer activiteiten tegelijkertijd verricht worden. Dit probleem doet zich met name voor bij toezichthoudende activiteiten, bijvoorbeeld toezicht op kinderen. Simultane huishoudelijke productie kan worden gemeten door in onderzoek te vragen of er meer activiteiten tegelijkertijd hebben plaatsgevonden. Het CBS (1991) lost bij de dagboekmethode dit probleem op door te vragen naar de activiteit waaraan de meeste tijd is besteed. In Engels tijdsbestedingsonderzoek is dit probleem bij de dagboekmethode opgelost door te vragen of er tegelijkertijd nog andere activiteiten zijn verricht (Wyatt 1992).

Bovenstaande werpt de vraag op naar de betrouwbaarheid van tijdsbestedingsgegevens. De observatiemethode levert de meest betrouwbare gegevens, maar is duur en daarom slechts bruikbaar bij kleine aantallen respondenten. De dagboekmethode levert eveneens betrouwbare gegevens op, maar vereist discipline van de respondent. De inter-

⁹ Dit activiteitencluster laat meer ruimte over voor interpretatie dan de overige clusters, bijvoorbeeld omdat de overlapping met vrije tijd-activiteiten groot is. Toch is het conceptueel beter ook een cluster zorg voor partner te onderscheiden, naast een cluster zorg voor kinderen. In de GPD-enquête is de tijdsbesteding aan dit cluster gevraagd, maar niet nader gedefinieerd. In de A&Z-enquête is dit eveneens gevraagd, maar is expliciet gesteld dat de hiervoor genoemde vormen niet onder dit cluster vallen. Als voorbeeld is genoemd verzorging bij ziekte.

viewmethode geeft minder betrouwbare gegevens omdat de herinneringsperiode langer is, maar is goedkoper en daarom bruikbaar bij grotere aantallen respondenten. Juster en Stafford (1991) concluderen dat overschatting van de tijdsbesteding de belangrijkste bron van onbetrouwbaarheid is en dat gegevens vaker onbetrouwbaar zijn bij tijdsmeting van zorgarbeid dan van betaalde arbeid. Zij noemen als voorbeeld de tijdsbesteding aan verzorging van kinderen. Deze tijdsoverschating zou ons inziens heel goed een gevolg kunnen zijn van simultane zorgarbeid. Een tweede bron van onbetrouwbaarheid is het niet-cyclische karakter van een aantal tijdsbestedingspatronen, bijvoorbeeld in vakantieperioden of op zondagen. Dit probleem kan in alle drie methoden worden ondervangen door heldere vraagstelling en bewuste keuze voor of spreiding van de onderzoeksperiode. Een derde bron van onbetrouwbaarheid vormen vragen naar de tijdsbesteding van andere leden van het huishouden. Wyatt (1992) constateert systematische verschillen tussen de eigen opgave en de opgave van de partner over dezelfde activiteit. Er is weliswaar een grote mate van eenstemmigheid tussen partners wie van hen 'gewoonlijk' een bepaalde huishoudelijke taak verricht, maar mannelijke respondenten zeggen systematisch iets vaker van zich zelf dat zij een taak 'gewoonlijk' verrichten dan dat hun vrouwelijke partners dit over hen zeggen. Het omgekeerde is evenzeer het geval.

3.2.2 DEFINITIES VAN GEZINSFASEN

Reeds enkele decennia wordt bij veel onderzoek naar arbeid van vrouwen een relatie gelegd met de ontwikkelingsfase van het gezin, in tegenstelling tot het onderzoek naar arbeid van mannen waarin deze relatie vrijwel niet gelegd wordt (De Bruijn 1989). Dat is op zich niet vreemd omdat het arbeidsaanbod van vrouwen, anders dan van mannen, sterk afhangt van het al dan niet hebben van kinderen en van de leeftijd van het jongste kind. Evenzo hangt de tijdsbesteding aan zorgarbeid samen met de gezinsfase. Daarom wordt ook in dit onderzoek een gezinsfasering onderscheiden.

Voordat we de gezinsfasering uitwerken is het zaak zich af te vragen of de Nederlandse bevolking wel leeft volgens een eenduidige gezinsfasering. Uit onderzoek blijkt dat een toenemend deel van de bevolking een levensloop heeft die niet past in de standaardpatronen van uit huis gaan, gezinsvorming, grootbrengen van kinderen en tot de dood met huwelijkspartner wonen nadat kinderen uit huis zijn (Van Leeuwen en Ploegmakers 1993). Toch blijkt dat de variatie buiten een zogenaamde moderne en een traditionele variant van deze standaardlevensloop betrekkelijk klein is. In de moderne variant neemt alleenwonen na het uit huis gaan en het samenwonen een belangrijke plaats in, terwijl deze twee fasen in de traditionele variant niet voorkomen, want daarin wordt uit het ouderlijk huis getrouwd.

Voor een onderzoek dat beperkt is tot 25-45-jarige vrouwen is bovenstaande standaardlevensloop te grofmazig. De fasen 'uit huis gaan', 'gezinsvorming' en 'grootbrengen van de kinderen' zullen meer gedetailleerd moeten worden weergegeven. Ontleend aan de moderne levensloopvariant onderscheiden we zeven gezinsfasen binnen deze leeftijdsgroep, waarbij we veronderstellen dat deze fasen een levenslooppatroon weerspiegelen:

- 0) de fase van alleenwonen;
- 1) de fase van samenwonen;
- 2) de fase van huwelijk zonder kinderen;
- 3) de fase waarin het jongste kind jonger dan 4 jaar is;
- 4) de fase waarin het jongste kind tussen 4 en 12 jaar is;
- 5) de fase waarin het jongste kind tussen 12 en 18 jaar is;
- 6) de fase waarin het jongste kind 18 jaar of ouder is.

3.2.3 DEFINITIE VAN TIJDSSTRATEGIEËN BIJ VERZORGINGSARRANGEMENTEN

Een verzorgingsarrangement bestaat uit twee elementen, zoals eerder aangegeven, de tijdsbesteding aan betaalde arbeid en aan zorgarbeid en de allocatie van beide soorten arbeid tussen partners. We onderscheiden derhalve tijdsstrategieën, waar we in deze paragraaf op ingaan, en allocatiestrategieën, die in de volgende paragraaf aan de orde komen.

Een tijdsstrategie kan op twee manieren worden onderzocht: bij de transitie naar een volgende gezinsfase en binnen één gezinsfase. We typeren deze als respectievelijk de lange- en de korte termijn strategie. Droogleever Fortuijn (1993:3,29) veronderstelt dat huishoudens hun strategieën niet per dag bepalen, maar dat het dagelijks programma op een eerder moment, met name bij de overgang naar een volgende gezinsfase, is vastgesteld. Wij willen deze veronderstelling nuanceren. Verondersteld wordt dat de tijdsstrategie ten aanzien van de betaalde arbeid en ten aanzien van de zorg voor kinderen bij elke transitie opnieuw wordt bepaald en dat het huishouden dus een lange termijn strategie voert. De belangrijkste reden is dat de restricties waarmee het huishouden wordt geconfronteerd sterk institutioneel van aard kunnen zijn, zoals de rantsoenering van gewenste arbeidsplaatsen en van gesubsidieerde kinderopvangplaatsen. Daarentegen zou de tijdsstrategie ten aanzien van de huishoudelijke arbeid wel eens een mengvorm van een korte en een lange termijn strategie kunnen zijn. Een lange termijn strategie omvat bijvoorbeeld de woningkeuze en een korte termijn strategie de dagelijkse keuze over het al dan niet uitvoeren van een bepaalde huishoudelijke activiteit. Ten aanzien van de huishoudelijke arbeid heeft het huishouden meer flexibiliteit. Hetzelfde geldt voor het activiteitencluster zorg voor de partner. We veronderstellen samenvattend dat de tijdsstrategie ten aanzien van betaalde arbeid en van de zorgarbeid voor kinderen wordt vastgesteld bij transitie van gezinsfase en dat de tijdsstrategie ten aanzien van het huishoudelijke werk en van de zorg voor de partner vaker wordt vastgesteld binnen een fase.

De twee tijdsstrategieën die we onderscheiden zijn *tijdsreductie* of *tijdsuitbreiding*. Schema 1 bevat een overzicht van de mogelijke tijdsstrategieën ten aanzien van de betaalde arbeid en de zorgarbeid. Beide worden hierna besproken.

De tijdsstrategieën ten aanzien van de betaalde arbeid omvatten vermindering of vermeerdering van arbeidsuren en reistijden voor woon-werk verkeer. Er is een tijdsstrategie denkbaar waarin betaalde arbeid thuis wordt verricht, zodat de reistijd tot nul gereduceerd wordt. Betaalde arbeid thuis kan tevens leiden tot simultane uitvoering van betaalde arbeid

en zorgarbeid. Omdat deze strategie vermoedelijk weinig voorkomt en simultane arbeid ons bovendien voor aanzienlijke meetproblemen plaatst, zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven, hebben we betaalde thuisarbeid buiten beschouwing gelaten. Dat geldt ook voor produktiviteitsverhogings- of -verlagingsstrategieën binnen de betaalde arbeid. Deze strategieën kunnen immers alleen toegepast worden door een deel van de zelfstandige ondernemers en door die werknemers die volgens een klaar-naar-huis-systeem werken. Aangezien het aandeel van deze groepen in de totale beroepsbevolking klein is, worden ze in de verdere analyses eveneens niet meegenomen.

Er kunnen ook twee tijdsstrategieën ten aanzien van de zorgarbeid voor kinderen worden onderscheiden. Huishoudens kunnen de verzorgingstijd reduceren door dienstverlening van derden, ook wel *uitbesteding* genoemd. Er kan al dan niet een financiële tegenprestatie voor deze arbeid plaatsvinden. Als huishoudens de uitbesteding verminderen of stoppen, vermeerderd uiteraard de tijd besteed aan zorgarbeid.

De tijdsstrategieën ten aanzien van de huishoudelijke arbeid zijn meer divers. Hier worden de korte termijn strategieën besproken. Tijdsreductie kan worden bereikt door produktiviteitsverhoging of produktievermindering. Op haar beurt kan produktiviteitsverhoging worden bereikt door verhoging van het werktempo, door efficiency-maatregelen zoals vermindering van wachttijden en verbetering van de huishoudelijke logistiek en kapitaalintensivering ten aanzien van materialen, gereedschappen, apparatuur en uitrusting.¹⁰ Deze kapitaalintensivering wordt *monetarisering* genoemd. Produktiviteitsverhoging door

Schema 3.1 Tijdsstrategieën van huishoudens

Onderwerp	Termijn	Strategie	Bereikbaar door
Betaalde arbeid	lange termijn	tijdsreductie via	* vermindering arbeidsuren en reistijden
		tijdsuitbreiding via	* vermeerdering arbeidsuren en reistijden
Zorgarbeid voor kinderen	lange termijn	tijdsreductie via	* uitbesteding produktie (wit, zwart, gratis)
		tijdsuitbreiding via	* stoppen met uitbesteding produktie
Huishoudelijke arbeid	korte termijn	tijdsreductie door produktiviteitsverhoging via	* verhoging werktempo * efficiency-maatregelen * kapitaalintensivering (monetarisering)
		tijdsreductie door produktievermindering via	* uitbesteding produktie (wit, zwart, gratis) * verlaging van de normen
	termijn	tijdsuitbreiding door produktiviteitsverhoging via	* verlaging werktempo * ongedaan maken efficiency-maatregelen * kapitaalextensivering
		tijdsuitbreiding door produktievermeerdering via	* stoppen met uitbesteding produktie * verhoging van de normen

¹⁰ Zie ook: *Huishoudelijke arbeid in analyse. Functie-analyse van huishoudelijke arbeid in één type huishouden*. Wageningen, Stichting Voorlichting Huishoudwetenschappen, 1992.

schaalvoordelen is vanwege de vaststaande, kleinschalige omvang van de produktie-eenheid vrijwel uitgesloten. Wel kunnen schaalvoordelen bereikt worden als het aantal personen in een huishouden toeneemt. Produktievermindering vindt plaats als produktie die tot dan toe binnen het huishouden plaatsvond, niet meer wordt uitgevoerd. Als deze produktie in het geheel niet meer wordt uitgevoerd spreken we van verlaging van de normen, als ze wordt uitbesteed aan derden spreken we van uitbesteding. Tijdsuitbreiding wordt bereikt door produktiviteitsverlaging of door produktievermeerdering. De laatste vorm vindt plaats als uitbesteding ongedaan wordt gemaakt of als de normen worden verhoogd.

We kunnen huishoudens nu langs twee dimensies typeren. De eerste dimensie verwijst naar de zorgarbeid. Huishoudens die er naar streven de tijdsbesteding aan zorgarbeid voor kinderen en aan huishoudelijke arbeid te reduceren door produktievermindering via uitbesteding, noemen we de *uitbestedende huishoudens*. Huishoudens die er daarentegen naar streven deze zorgarbeid zo min mogelijk uit te besteden noemen we de *zelfvoorzienende huishoudens*. De tweede dimensie verwijst naar de betaalde arbeid. Huishoudens die er naar streven de tijdsbesteding aan betaalde arbeid te reduceren noemen we *vrije-tijdsgeoriënteerde huishoudens*. Huishoudens die streven naar tijdsuitbreiding bij betaalde arbeid noemen we *beroepsgeoriënteerde huishoudens*.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de combinatie van uitbestedende en beroepsgeoriënteerde huishoudens veelvuldig voorkomt, evenals de combinatie van zelfvoorzienende en vrije-tijdsgeoriënteerde huishoudens. Toch is dat te simpel gesteld. Na een keuze voor betaalde arbeidstijd blijft er variatie over in de keuze ten aanzien van de zorgarbeidstijd en omgekeerd. Bovendien is de totale hoeveelheid te besteden tijd aan de drie activiteitenclusters niet volledig gelimiteerd, omdat de vrije tijd en soms zelfs de tijd voor biologische behoeften een buffer vormen. Ook kunnen zelfvoorzienende huishoudens met kleine kinderen trachten meer betaalde arbeid te verrichten bij een gelijkblijvende mate van zelfvoorziening door niet-overlappende arbeidstijden te realiseren, bijvoorbeeld via ploegendiensten, avond- of nachtarbeid, arbeid op vroege uren, flexibele begin- en eindtijden, klaar-naar-huis-systemen of mogelijkheden om thuis te werken teneinde uitbesteding van verzorging van kinderen te voorkómen. De vraag in welke mate de tijdsstrategieën van huishoudens ten aanzien van de betaalde arbeid en van de zorgarbeid elkaar beïnvloeden wordt in hoofdstuk 8 beantwoord.

3.2.4 DEFINITIE VAN ALLOCATIESTRATEGIEËN BIJ VERZORGINGSARRANGEMENTEN

De allocatiestrategieën betreffen de arbeidsverdeling tussen de partners, in navolging van Van der Lippe (1993), uitgedrukt als ieders aandeel in de totale tijd die het huishouden besteedt aan betaalde arbeid en aan zorgarbeid. Uit tijdsbestedingsonderzoeken blijkt dat er in huishoudens zelden sprake is van een symmetrische verdeling van de zorgarbeidstijd, noch van de betaalde arbeidstijd (Stoop en Oudhof 1990, Drooglever Fortuijn 1993, Van der Lippe 1993, Maassen van den Brink 1994). In veruit de meeste huishoudens liggen seksespecifieke opvattingen ten grondslag aan de allocatiestrategieën. Als deze patronen

doorbroken zijn, spreken we van *gewisselde huishoudens*. In schema 3.2 zijn de allocatiestrategieën ten aanzien van de betaalde arbeid en van de zorgarbeid getypeerd. De allocatie van de betaalde arbeid wordt aangeduid met gebruikelijke begrippen als *kostwinners-* en *tweeverdienershuishoudens*. De allocatie van de zorgarbeid wordt aangeduid met de woorden *symmetrie* of *asymmetrie*, omdat in de discussies over zorgarbeid vaak wordt gesproken over een gelijke, respectievelijk ongelijke verdeling van deze arbeid tussen partners.

Schema 3.2 Allocatiestrategieën van huishoudens

Betaalde arbeid		
aandeel vrouw in totaal	aandeel man in totaal	typologie
vrouw 0%	man 100%	kostwinnershuishouden
vrouw 0-50%	man 50-100%	anderhalfverdienershuishouden ^{1 1}
vrouw 50%	man 50%	tweeverdienershuishouden
vrouw 50-100%	man 0-50%	gewisseld anderhalfverdienershuishouden
vrouw 100%	man 0%	gewisseld kostwinnershuishouden
Zorgarbeid		
aandeel vrouw in totaal	aandeel man in totaal	typologie
vrouw 100%	man 0%	traditioneel huishouden
vrouw 50-100%	man 0-50%	asymmetrisch huishouden
vrouw 50%	man 50%	symmetrisch huishouden
vrouw 0-50%	man 50-100%	gewisseld asymmetrisch huishouden
vrouw 0%	man 100%	gewisseld traditioneel huishouden

Een gelijke verdeling van betaalde arbeid in huishoudens impliceert geenszins dat er ook sprake is van een gelijke verdeling van zorgarbeid (Van der Lippe e.a. 1993), want de allocatie van betaalde arbeid en zorgarbeid vindt vrijwel niet plaats volgens het principe van de 'communicerende vaten'. Volgens dit principe verhoudt het aandeel van de ene partner in de totale zorgarbeidstijd van het huishouden zich omgekeerd evenredig tot het aandeel van de andere partner in de totale betaalde arbeidstijd. De totale omvang van de tijdsbesteding aan betaalde arbeid en aan zorgarbeid is in deze huishoudens niet het geplande resultaat van een gezamenlijke strategie, maar veeleer het toevallige resultaat van twee individuele strategieën.

Aan de hand van de typering die nu zijn ontwikkeld worden in hoofdstuk 9 de meest voorkomende tijds- en allocatiestrategieën van huishoudens per gezinsfase benoemd.

^{1 1} Dit begrip is overgenomen uit Jong, A. de en C. de Olde. 1994. *Hoe ouders het werk delen*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

3.3 GEZINSFASEN IN DE GEBRUIKTE DATASETS

3.3.1 DE GPD-DATA

Als de 25-45-jarige vrouwen met partner uit de GPD-data worden ingedeeld volgens de gezinsfasen, dan kunnen we zes van de zeven gezinsfasen in deze dataset onderscheiden. De fase van alleenwonen vervalt omdat alleen vrouwen met partner zijn geselecteerd. Bij de indeling is het criterium kinderen dominant over het criterium burgerlijke staat. Dat betekent dat samenwonenden met kinderen zijn ingedeeld alsof zij getrouwd waren. In paragraaf 3.2.2 is verondersteld dat de fasen kunnen worden beschouwd als een levenslooppatroon. Dat blijkt inderdaad terecht, want de vrouwen en hun partners zijn in elke fase gemiddeld ouder dan in de voorgaande fase. Een uitzondering hierop vormen de respondenten uit fase 2, vermoedelijk omdat deze groep ook de blijvend kinderloze paren omvat. Het is echter niet mogelijk deze groep uit te splitsen, omdat over de kindwens geen vragen zijn gesteld. Tabel 3.1 geeft frequentietellingen van enkele variabelen. Enkele pregnante uitkomsten beschrijven we hierna.

Huishoudens in fase 3 en 4 hebben gemiddeld iets meer dan twee thuiswonende kinderen. In fase 5 woont een klein gedeelte van de kinderen niet meer thuis en in fase 6 geldt dit al voor meer dan de helft van de kinderen. Veruit het grootste deel van de respondenten in fasen 2 t/m 6 is gehuwd. De niet-gehuwde respondenten in deze gezinsfasen hebben naar verhouding vaker niet-thuiswonende kinderen, vermoedelijk kinderen uit vorige relaties die bij de ex-partner wonen. Omdat het hier om zeer kleine aantallen gaat, is voor deze groep respondenten geen aparte categorie gemaakt, maar zijn zij volgens hun huidige woonsituatie naar gezinsfase ingedeeld.

In de GPD-enquête is de respondent gevraagd of hij/zij betaalde arbeid verricht én om zichzelf en hun partner in een groep in te delen: arbeider, employé, zelfstandige, huisvrouw, zonder werk en dergelijke. Uit de antwoorden blijkt dat 63% van de vrouwen en 95% van de mannen betaalde arbeid verricht en dat 33% van de vrouwen vindt dat ze huisvrouw is terwijl slechts 0,5% van de mannen zichzelf huisman noemt. De percentages werkende vrouwen en huisvrouwen variëren met de gezinsfase. Dit geldt niet voor de werkende mannen, noch voor de huismannen.

In het vorige hoofdstuk kwam de dubbele identiteit aan de orde. Ook in de GPD-data blijkt dat bijna 6% van de werkende vrouwen zegt huisvrouw te zijn.¹² Driekwart van deze 'werkende huisvrouwen' werkt 1-15 uur per week en een kwart 15-35 uur. In fase 3 komt de 'werkende huisvrouw' het minst voor. Omgekeerd zijn niet alle niet-werkende vrouwen huisvrouw. Ruim één op de vijf niet-werkende vrouwen zegt arbeidsongeschikt, werkloos, studierend of anderszins zonder werk te zijn. Dit is het meest het geval in fase 1 en in

¹² Er zijn geen verschillen gevonden tussen mannelijke en vrouwelijke respondenten bij de beantwoording van deze vragen.

iets mindere mate in fase 2. Bijna vier op de vijf niet-werkende vrouwen zegt dat zij huisvrouw is en dit komt relatief het meest voor in fase 3.

In tabel 3.1 is te zien dat de inkomensverschillen tussen de seksen toenemen met de gezinsfase. Het gemiddelde netto jaarinkomen van mannen stijgt tot en met fase 5, terwijl dat van vrouwen tussen fase 1 en 3 afneemt om na fase 4 weer te stijgen. Het inkomen van vrouwen is het hoogst in fase 1, dat van mannen in fase 5. Het gezinsinkomen is het hoogst in fase 1 en het laagst in fase 3. In de volgende paragraaf wordt aangegeven dat de tijdsbesteding aan zorgarbeid juist in deze gezinsfase het hoogst is.

Tabel 3.1 Gezinsfasen volgens de GPD-data (N=9788)

Gezinsfase	aantal	leeftijd		opleiding		werkend		huisvr		jaarinkomen		%
		kind.	v	m	v	m	v	m	v	v	m	
1 samenwonend geen thuisw. k.	0,0	31,0	33,2	13,1	13,0	92%	92%	2%	25089	29656	9%	
2 getrouwd geen thuisw. kind	0,0	32,1	34,7	12,4	12,7	88%	95%	8%	21751	32105	16%	
3 jongste thuisw. kind < 4 jaar	2,0	31,9	34,3	12,3	13,0	48%	97%	48%	8956	33961	24%	
4 jongste thuisw. kind 4 - 11 jr	2,2	36,6	39,1	11,6	12,6	51%	96%	45%	8992	36327	24%	
5 jongste thuisw. kind 12 -17 jr	1,9	41,3	43,8	11,1	12,2	60%	96%	38%	11050	38344	17%	
6 jongste thuisw. kind ≥18 jr	0,8	41,5	45,3	11,0	11,9	65%	93%	30%	13917	36475	10%	
gemiddeld	1,35	35,1	37,6	11,9	12,6	63%	95%	33%	13734	34525	100%	

Huishoudens van 25-45-jarige vrouwen naar gemiddeld aantal thuiswonende kinderen, gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal nominale opleidingsjaren, percentage betaald werkenden (minstens een uur per week), percentage huisvrouwen volgens eigen opgave, gemiddelde netto inkomen per jaar (f), uitgesplitst naar sekse en naar gezinsfase. Bron: gewogen GPD-data

3.3.2 DE ARBEID- EN ZORG-ENQUÊTE

In de A&Z-dataset zijn met twee uitzonderingen dezelfde gezinsfasen als in de GPD-data onderscheiden. Voor de A&Z-data ook alleenstaanden geselecteerd en is de fase van samenwonen zonder kinderen samengevoegd met de fase van huwelijk zonder kinderen, omdat niet gevraagd is naar burgerlijke staat. Omdat wel gevraagd is naar de kindersituatie kan fase 1/2 op deze manier worden gesplitst zodat een nauwkeuriger indicatie van het levenslooppatroon ontstaat. In de hoofdstukken 4 en 5 is deze uitsplitsing gebruikt.

In tabel 3.2 staan frequentietellingen van dezelfde variabelen als in tabel 3.1. In vergelijking met de GPD-data komen de gezinsfasen 3 en 4 in de A&Z-data iets frequenter voor, terwijl de fasen 1/2 en 6 iets minder voorkomen. Een mogelijke verklaring is dat de manier van dataverzameling -telefonisch of schriftelijk- van invloed kan zijn omdat krantenlezers van regionale bladen, die de tijd nemen om de vragenlijst in te vullen en terug te zenden, eerder te vinden zijn in de fasen 1, 2 en 6 dan in de fasen 3 en 4. Het gemiddeld kindertal per huishouden is vrijwel identiek, met dien verstande dat in de A&Z-data gevraagd is naar kinderen en niet naar inwonende kinderen, waardoor het gemiddeld kindertal in de A&Z-

data in de fasen 5 en 6 hoger is dan in de GPD-data. De gemiddelde leeftijden van de partners verschillen nauwelijks tussen beide datasets en dat geldt ook voor het gemiddelde aantal nominale opleidingsjaren. Het percentage werkenden stemt goed overeen in beide sets. Hierop is één uitzondering: het percentage werkende vrouwen in fase 4 is in de GPD-data zeven procentpunten lager dan in de A&Z-data (51% om 58%). Misschien blijkt hieruit de snelle verandering in het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen. De A&Z-enquête is immers twee jaar later gehouden dan de GPD-enquête. Evenals bij de GPD-data daalt ook bij de A&Z-data het percentage werkende vrouwen tot en met fase 3 om vervolgens weer te stijgen. Ook de gemiddelde netto inkomens zijn zeer goed vergelijkbaar.

Tabel 3.2 Gezinsfasen volgens de Arbeid- en zorg-data (N=1420)

Gezinsfase	aantal		leeftijd		opleiding		werkend		jaarinkomen		%
	kind.		v	m	v	m	v	m	v	m	
0 alleenstaand zonder thuisw. k.	0,0		32,0	-	13,4	-	84%	-	2158	-	7%
1/2 samenw/getr geen thuisw. k.	0,0		31,1	33,5	12,6	12,7	89%	94%	1913	2724	18%
3 jongste thuisw. kind < 4 jaar	2,0		31,8	34,0	12,5	12,7	49%	96%	673	2880	25%
4 jongste thuisw. kind 4 - 11 jr	2,2		36,8	39,3	11,7	12,4	58%	95%	799	3064	29%
5 jongste thuisw. kind 12 -17 jr	2,1		41,2	43,9	11,5	12,2	57%	93%	800	3229	17%
6 jongste thuisw. kind ≥18 jr	1,7		43,7	46,4	11,4	11,8	67%	90%	1288	3149	5%
gemiddeld	1,6		35,3	37,8	12,1	12,5	63%	94%	1085	2972	100%

Huishoudens van 25-45-jarige vrouwen naar gemiddeld aantal thuiswonende kinderen, gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal nominale opleidingsjaren, percentage betaald werkenden (minstens een uur per week), gemiddelde netto inkomen per maand (f), uitgesplitst naar sekse en naar gezinsfase. Bron: A&Z-data

3.4 TIJDSBESTEDING IN HUISHOUDENS

In deze paragraaf staat de vraag centraal hoeveel tijd huishoudens aan betaalde arbeid en aan zorgarbeid besteden volgens de tijdsbestedingsclusters die eerder in dit in hoofdstuk zijn onderscheiden. Hierna wordt de tijdsbesteding volgens de GPD-enquête en de A&Z-enquête weergegeven. Bij beide enquêtes is de retrospectieve interviewmethode gebruikt (zie paragraaf 3.1.3). In de GPD-enquête is uitgebreider gevraagd naar de tijdsbesteding aan betaalde arbeid, terwijl in de A&Z-enquête meer gedetailleerd is gevraagd naar de tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid. Bovendien is in de GPD-enquête gevraagd naar vrije tijd en slaaptijd, waardoor de tijdsbesteding per dag opgeteld kan worden tot 24 uur. In de A&Z-enquête is hiervan in verband met het tijdsbeslag afgezien. De tijd besteed aan betaalde arbeid bestaat uit arbeidstijd, hierna *werktijd* genoemd. De GPD-data bevat ook informatie over de *reistijd*. De tijdsbesteding aan zorgarbeid wordt onderscheiden in tijd besteed aan huishoudelijke arbeid (*huistijd* genoemd), tijd besteed aan de verzorging van kinderen (*kindtijd* genoemd) en tijd besteed aan de verzorging van de partner (*zorgtijd* genoemd).

3.4.1 DE GPD-DATA

In de GPD-enquête zijn tijdsbestedingsgegevens op een drietal manieren gevraagd. Er waren afzonderlijke vragen naar arbeidstijd, inclusief overwerk, naar aantal werkdagen per week en naar reistijd per dag (enkele reis). Daarnaast werd gevraagd om aan te geven "waar u en uw partner gedurende een normale doordeweekse dag tijd aan besteden? Hoeveel uur per dag besteedt u ongeveer aan slapen, eten/wassen, ..., huishouding, partner, kinderen, tv/video kijken,". Bij elk item kon de respondent invullen: U, Partner, Tenslotte werd gevraagd "Ongeveer hoeveel uur besteedt U per week aan:" en dan volgde een lijst met items waar de respondent voor zichzelf en zijn/haar partner een aantal uren in kon vullen. We hebben de weekgegevens alleen gebruikt ter controle van de gegevens over de doordeweekse dag en van de gegevens uit de afzonderlijke vragen. Omdat tijdsbestedingspatronen variëren over de dagen van de week hebben we voor de analyses een standaarddag berekend voor elke respondent. Deze standaarddag komt overeen met het begrip doordeweekse dag dat in de GPD-enquête is gebruikt. De standaarddag levert weinig problemen op bij respondenten en/of hun partners als zij een vijfdaagse werkweek hebben. Voor degenen die minder dan vijf dagen per week werken is er voor gekozen alsof zij vijf dagen zouden werken, maar dan naar rato minder uren per dag en bijgevolg ook met een kortere reistijd per dag. De standaarddag heeft dus de gemiddelde waarden van de doordeweekse dagen wat betreft werktijd en arbeidstijd (zie tabel 3.3).

Tabel 3.3 Tijdsbesteding aan zorgarbeid en betaalde arbeid (N=9788)

Gezinsfase		Zorgarbeid			Betaalde arbeid		Overig		Totaal
		huistijd	kindtijd	zorgtijd	werktijd	reistijd	vrije tijd	slaaptijd	
fase 1	vrouw	1,3	0,0	3,4	7,0	0,7	3,4	7,7	23,5
	man	0,9	0,0	3,3	7,7	0,9	3,5	7,4	23,7
fase 2	vrouw	1,8	0,0	3,5	6,1	0,6	3,7	7,7	23,4
	man	0,7	0,0	3,4	8,1	0,9	3,5	7,3	23,9
fase 3	vrouw	3,7	5,5	3,5	3,5	0,2	3,5	7,7	27,6
	man	0,8	2,3	3,1	8,3	0,9	3,3	7,2	25,9
fase 4	vrouw	3,9	3,7	3,5	4,0	0,2	3,9	7,6	26,8
	man	0,9	1,9	3,3	8,4	0,9	3,5	7,2	26,1
fase 5	vrouw	3,5	2,3	3,2	4,5	0,3	3,9	7,5	25,2
	man	0,7	1,6	3,1	8,5	0,9	3,6	7,2	25,6
fase 6	vrouw	3,1	1,4	3,5	4,7	0,4	4,0	7,6	24,7
	man	0,8	0,9	3,3	7,8	0,9	3,8	7,3	24,8
gemiddeld	vrouw	3,1	2,7	3,5	4,7	0,3	3,7	7,6	25,6
	man	0,8	1,3	3,2	8,2	0,9	3,5	7,3	25,2

Gemiddeld aantal uren per standaarddag besteed aan zorgarbeid, betaalde arbeid en overig, uitgesplitst naar gezinsfase en sekse. Bron: gewogen GPD-data

Bij de huishoudens met kinderen ligt de totaal bestede tijd van mannen en van vrouwen ruim hoger dan 24 uur, maar bij de huishoudens zonder kinderen is het iets lager. Eerder is al aan de orde geweest dat vooral de verzorgingstijd aan kinderen wordt overschat, vermoedelijk wegens de grote kans op simultane arbeid. Dat zou ook hier het geval kunnen zijn, omdat van alle groepen respondenten de vrouwen met kleine kinderen de meeste tijd aan kinderen besteden en bij hen de afwijking van 24 uur met 15% het grootst is.

In tabel 3.4 is te zien dat de tijdsbesteding aan betaalde arbeid met 14,7 uur voor beide partners samen het hoogst is in gezinsfase 1, in fase 3 met 11,8 uur het laagst en vervolgens weer stijgt tot fase 5. De allocatie van betaalde arbeid is in fase 1 bijna symmetrisch, want de vrouw verricht 48% van de betaalde arbeid. Haar aandeel daalt tot 30% in fase 3 en stijgt vervolgens weer tot 38%. In fase 6 wordt het effect zichtbaar van de dalende arbeidsparticipatie onder oudere mannen door werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of vervroegde uittreding. Het totaal aantal aan betaalde arbeid bestede uren neemt af, maar het aandeel van de vrouw neemt toe. Zij gaat meer werken, hij houdt vaker op met werken.

De tijdsbesteding aan de huishoudelijke arbeid laat een vergelijkbaar patroon zien. In fase 1 verricht de vrouw 59% van de huishoudelijke arbeid, maar als er kinderen komen neemt haar aandeel toe tot 82%. Dit percentage blijft vervolgens zo'n 80%, ook in gezinnen met oudere kinderen. In gezinsfase 1 besteedt een huishouden de minste en in fase 4, als het jongste kind tussen 4 en 12 jaar is, de meeste tijd aan huishoudelijke arbeid (2,2 versus 4,8 uur per dag). De tijd besteed aan huishoudelijke arbeid neemt nauwelijks af als de kinderen ouder worden. In fase 6 wordt er nog 3,9 uur aan besteed. Als door de komst van kinderen de huishoudelijke arbeidstijd toeneemt, komt dat volledig voor rekening van de vrouw. De bijdrage van mannen aan de huishoudelijke arbeid varieert tussen 0,7 en 0,9 uur per dag, onafhankelijk of er kinderen zijn of niet.

De tijdsbesteding aan zorg voor kinderen is het hoogst in huishoudens met jonge kinderen, te weten 7,8 uur per dag. Vrouwen nemen hiervan 71% voor hun rekening. Deze

Tabel 3.4 Allocatie van tijd, besteed aan betaalde arbeid en zorgarbeid (N=9788)

Gezinsfase	Betaalde arbeid		Huishoudelijke arbeid		Zorgarbeid voor kinderen		Totaal uren p/d
	uren p/d	aandeel vrouw	uren p/d	aandeel vrouw	uren p/d	aandeel vrouw	
fase 1	14,7	48%	2,2	59%	0	-	16,9
fase 2	14,2	43%	2,5	72%	0	-	16,7
fase 3	11,8	30%	4,5	82%	7,8	71%	24,1
fase 4	12,4	32%	4,8	81%	5,6	66%	22,8
fase 5	13,0	35%	4,2	83%	3,9	59%	21,1
fase 6	12,5	38%	3,9	79%	2,3	61%	18,7
gemiddeld	12,9	36%	3,9	79%	4,0	68%	20,8

Gemiddelde tijd besteed aan betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid en zorg voor kinderen, uitgedrukt in uren per standaarddag voor beide partners samen en voor het aandeel van de vrouw daarin, uitgesplitst naar gezinsfase.
Bron: gewogen GPD-data

tijdsbesteding neemt behoorlijk af als de kinderen ouder worden. In gezinsfase 6 is deze tijd nog slechts 2,3 uur. Het aandeel van vrouwen in deze tijdsbesteding neemt enigszins af tot 61% als de kinderen 18 jaar of ouder zijn.

Als we de totale tijdsbesteding aan betaalde arbeid en zorgarbeid beschouwen, dan blijkt dat huishoudens met kleine kinderen veruit de meeste tijd aan betaalde arbeid en zorgarbeid besteden (beide partners samen 24,1 uur per dag). In deze fase 3 wordt bovendien relatief de minste tijd aan betaalde arbeid en de meeste tijd aan zorgarbeid besteed. Huishoudens besteden gedurende een aantal jaren minder tijd aan betaalde arbeid omdat zij veel tijd besteden aan de verzorging van jonge kinderen. In deze fase is het inkomen van de gezinnen het laagst, zoals al in de tabellen 5 en 6 was te zien.

3.4.2 DE ARBEID- EN ZORG-ENQUÊTE

In de A&Z-enquête zijn tijdsbestedingsgegevens op een andere manier gevraagd dan in de GPD-data, omdat een telefonische enquête minder tijd laat om na te denken over een antwoord. Gevraagd is naar arbeidstijd en overwerk, zowel van de respondent als haar eventuele partner. In de A&Z-enquête is niet gevraagd naar de tijdsbesteding aan reizen in verband met werk, omdat deze tijdsbesteding geen deel uitmaakte van de analyses die alleen met de A&Z-data en niet met de GPD-data verricht konden worden. In vergelijking met de GPD is bij A&Z meer gedetailleerd gevraagd naar de tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid volgens de onderscheiden activiteitenclusters: koken/afwassen, schoonmaken, wassen/strijken en boodschappen doen. Gevraagd is: "Hoeveel tijd was u in de afgelopen week ongeveer kwijt aan koken en afwassen?" en: "En hoeveel tijd heeft uw partner in de afgelopen week aan koken en afwassen besteed?" Dezelfde vraag is voor zowel respondent als partner gesteld voor het schoonmaken van uw huis, voor wassen en strijken in uw huishouden en voor boodschappen doen? Ook is natuurlijk gevraagd naar de tijdsbesteding aan de zorg voor kinderen. Gevraagd is: "Hoeveel uren zorgt u door de week voor uw kind(eren)"? Deze vraag is alleen gesteld voor kinderen van 4 jaar of jonger. Ook de tijdsbesteding aan de zorg voor de partner kwam aan de orde. Gevraagd is: "Hoeveel tijd per week besteedt u aan het zorgen voor uw partner, bijvoorbeeld bij ziekte of andere verzorging, anders dan aan koken, wassen en boodschappen doen?" Er is in verband met tijdsbesteding niet gevraagd naar vrije tijd en slaaptijd. Daardoor kan niet tot 24 uur per dag opgeteld worden. Evenals bij de GPD is bij de A&Z-data gerekend met een standaarddag.

De tijdsbesteding aan betaalde arbeid is in de A&Z-data in elke gezinsfase lager dan in de GPD-data. Ook het aandeel van vrouwen in de betaalde arbeid is systematisch lager. Daarentegen is de tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid in de A&Z-data in elke gezinsfase hoger dan in de GPD-data, evenals het aandeel van vrouwen in de tijdsbesteding aan deze arbeid. Wel laten beide datasets dezelfde patronen zien. Er kunnen diverse hypothesen voor deze verschillen geformuleerd worden. Eén luidt dat respondenten de tijdsbesteding van hun partner onderschatten, dan wel hun eigen tijdsbesteding overschatten (zie ook Wyatt 1992). Een andere hypothese is dat een vraagstelling naar de arbeidstijd inclusief

Tabel 3.5 Tijdsbesteding aan zorgarbeid en betaalde arbeid (N=1420)

Gezinsfase		Zorgarbeid						Werktijd	Totaal
		koken/ afwassen	schoon- maken	wassen/ strijken	bood- schappen	kinderen (tot 4 jr)	zorgtijd partner		
fase 0	vrouw	0,8	0,8	0,3	0,5			6,3	8,7
fase 1/2	vrouw	0,9	1,1	0,4	0,4		0,1	6,1	9,0
	man	0,4	0,3	0,1	0,2		0,1	7,9	9,0
fase 3	vrouw	1,2	2,2	0,8	0,6	9,4	0,1	2,0	16,3
	man	0,3	0,3	0,0	0,2	3,9	0,1	8,0	12,8
fase 4	vrouw	1,3	2,3	0,7	0,6	8,4	0,1	2,5	15,9
	man	0,3	0,3	0,0	0,2	3,2	0,1	7,9	12,0
fase 5	vrouw	1,3	2,2	0,7	0,6		0,0	2,7	7,5
	man	0,3	0,3	0,1	0,2		0,1	7,7	8,7
fase 6	vrouw	1,1	2,2	0,7	0,6		0,1	4,0	8,7
	man	0,2	0,3	0,0	0,2		0,1	7,3	8,1
Gemid- deld	vrouw	1,2	1,9	0,7	0,6		0,1	3,4	7,9
	man	0,3	0,3	0,0	0,2		0,1	7,8	8,7

Gemiddeld aantal uren per standaarddag besteed aan zorgarbeid en betaalde arbeid, uitgesplitst naar gezinsfase en sekse. Bron: A&Z-data

overwerk (GPD-enquête) tot hogere arbeidstijden leidt dan een vraag naar de arbeidstijd zonder overwerk maar wel met de overuren in de afgelopen maand (A&Z-enquête). Omdat de tijdsbestedingspatronen in beide datasets dezelfde zijn, zijn deze hypothesen niet onderzocht. In de A&Z-data besteden vrouwen met 6,3 uur per dag in fase 0 de meeste tijd aan betaalde arbeid en in fase 3 de minste tijd (tabel 3.5). Mannen daarentegen besteden met 8,0 uur in fase 3 de meeste tijd aan betaalde arbeid en het minst in fase 6.

De tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid is in huishoudens met kinderen ruim anderhalf keer zoveel als in huishoudens waar (nog) geen kinderen zijn. Als er kinderen komen dan neemt niet alleen de totale huishoudelijke arbeidstijd toe, ook stijgt het aandeel van vrouwen hierin tot boven de 80% (tabel 3.6). En dat aandeel blijft vrij constant, ook al worden de kinderen ouder. In fase 2 besteden mannen de meeste tijd aan huishoudelijke arbeid -1,0 uur per dag- en die tijdsbesteding wordt langzaam minder tot 0,7 uur in fase 6.

Er zijn vier activiteitenclusters in de huishoudelijke arbeid onderscheiden: koken/ afwassen, schoonmaken, wassen/strijken en boodschappen doen. De tijdsbesteding aan deze activiteiten varieert aanzienlijk tussen vrouwen en mannen. De verschillen tussen de seksen zijn het grootst bij de activiteit wassen/strijken, waarin het aandeel van mannen nog geen 10% bedraagt. De verschillen zijn het kleinst bij het boodschappen doen. Daarin is het aandeel van mannen rond 30%. De verdeling van de huishoudelijke arbeidstijd over de vier clusters laat zien dat vrouwen een groter deel van deze tijd aan schoonmaken besteden dan

Tabel 3.6 Allocatie van tijd, besteed aan zorgarbeid en betaalde arbeid (N=1420)

Gezinsfase	Betaalde arbeid		Huishoudelijke arbeid		Zorgarbeid voor kinderen	
	uren p/d	aandeel vrouw	uren p/d	aandeel vrouw	uren p/d	aandeel vrouw
fase 1/2	14,0	44%	3,8	74%	-	-
fase 3	10,0	20%	5,6	86%	13,3	71%
fase 4	10,4	24%	5,7	86%	11,6	72%
fase 5	10,4	26%	5,7	84%	-	-
fase 6	11,3	35%	5,3	87%	-	-
gemiddeld	11,2	30%	5,3	84%	-	-

Gemiddelde tijd besteed aan betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid en zorg voor kinderen, uitgedrukt in uren per standaarddag voor beide partners samen en voor het aandeel van de vrouw daarin, uitgesplitst naar gezinsfase.

Bron: Arbeid en zorgdata

mannen dat doen (43% om 37%). In uren uitgedrukt gaat het om 1,9 versus 0,3 uren per dag. Schoonmaken en wassen/strijken zijn dus activiteiten waar een symmetrische allocatie van huishoudelijk werk het minst gerealiseerd is. Daarentegen zijn koken/afwassen en boodschappen iets meer symmetrisch verdeeld, al is bij geen enkele activiteit sprake van een volledig gelijke verdeling.

3.5 SAMENVATTING

De stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen impliceert een stijgend aandeel van tweeverdienershuishoudens. Is te verwachten dat deze huishoudens systematisch andere verzorgingsarrangementen prefereren dan kostwinnershuishoudens? In dit hoofdstuk is allereerst deze vraagstelling uitgewerkt: wat zijn de preferenties en de ervaren restricties van huishoudens bij de gerealiseerde verzorgingsarrangementen en welke maatschappelijke effecten kunnen daarvan uitgaan? Om hierover generaliseerbare uitspraken te doen zijn survey-data nodig. Gekozen is voor analyse van een bestaande dataset -de GPD-data- en verzameling van een nieuwe dataset, de Arbeid- en Zorg (A&Z) -data. Het onderzoek is beperkt tot huishoudens van 25-45-jarige vrouwen, omdat in deze groep de grootste veranderingen rond uittredings- en herintredingsbeslissingen van vrouwen zijn te verwachten.

Daarna zijn de volgende begrippen gedefinieerd. Betaalde arbeid is alle arbeid die gedurende minimaal een uur per week betaald wordt verricht. Huishoudelijke arbeid is alle onbetaalde arbeid die verricht wordt voor de zorg voor voeding, de zorg voor de woning, de zorg voor kleding en de boodschappen voor het huishouden. Zorgarbeid voor kinderen omvat alle onbetaalde arbeid verricht voor baby- en kinderverzorging. Huishoudelijke arbeid en zorgarbeid voor kinderen zijn aangeduid met de term zorgarbeid. Een verzorgingsarrangement is de omvang van de betaalde en de zorgarbeid die door het huishouden worden verricht en de allocatie van deze arbeid tussen de partners. De omvang van beide soor-

ten arbeid wordt uitgedrukt in uren en de allocatie als ieders aandeel in de gezamenlijke tijdsbesteding. Huishoudens voeren tijds- en allocatiestrategieën. Belangrijke tijdsreduktiestrategieën ten aanzien van de zorgarbeid zijn dienstverlening van derden -uitbestedingen en kapitaalintensivering van huishoudelijke apparatuur. De allocatie van betaalde arbeid wordt aangeduid met de begrippen kostwinners- en tweeverdienershuishoudens en de allocatie van zorgarbeid met de termen symmetrie en asymmetrie. Tenslotte zijn huishoudens langs twee dimensies getypeerd. De eerste is zorgarbeid, waarbij uitbestedende en zelfvoorzienende huishoudens zijn onderscheiden. De tweede is betaalde arbeid, waarbij vrijetijdsgeoriënteerde en beroepsgeoriënteerde huishoudens zijn onderscheiden. Omdat de tijdsbesteding aan betaalde en zorgarbeid afhangt van de aanwezigheid van kinderen en van hun leeftijd zijn zeven gezinsfasen onderscheiden in de onderzochte huishoudens: alleen wonen, samenwonen, huwelijk zonder kinderen, jongste kind jonger dan 4, jongste kind tussen 4 en 12, jongste kind tussen 12 en 18 en jongste kind 18 jaar of ouder. Verondersteld is dat deze fasen een levenslooppatroon weerspiegelen. De eerste fase is niet in het onderzoek naar de tijds- en allocatiestrategieën betrokken.

De beide datasets komen sterk overeen wat betreft de tijdsbestedings- en allocatiepatronen in de zes gezinsfasen. In de fase zonder kinderen besteden huishoudens de minste tijd aan het verzorgingsarrangement, terwijl ze hieraan in de fase met jonge kinderen de meeste tijd besteden. De gemiddelde tijdsbesteding op een doordeweekse dag neemt toe van 8,5 uur per partner naar meer dan 12 uur. Het aandeel van de betaalde arbeid in het verzorgingsarrangement is met bijna 90% veruit het grootst in de huishoudens zonder kinderen en met bijna 50% het laagst in de huishoudens met kleine kinderen. Het krijgen van kinderen betekent dat huishoudens bijna anderhalf keer zoveel tijd besteden aan hun verzorgingsarrangement, dat de tijdsbesteding aan betaalde arbeid met een kwart daalt, terwijl de tijdsbesteding aan zorgarbeid met een factor vijf toeneemt. Het gezinsinkomen is in deze fase het laagst. Naarmate de kinderen ouder worden daalt de tijd besteed aan het verzorgingsarrangement, terwijl daarbinnen het aandeel van de betaalde arbeid weer toeneemt en daarmee ook het gezinsinkomen.

De allocatiepatronen tussen partners zijn zelden symmetrisch in de gezinsfasen, noch bij de tijdsbesteding aan betaalde arbeid, noch bij die aan zorgarbeid. Het meest symmetrisch zijn de patronen in huishoudens zonder kinderen, als het aandeel van de vrouw in de betaalde arbeid bijna 50% is en haar aandeel in de zorgarbeid ruim 60%. Het minst symmetrisch zijn de huishoudens met jonge kinderen. In de laatste gezinsfase worden de allocatiepatronen ten aanzien van de betaalde arbeid weer enigszins symmetrisch, maar blijft de allocatie van zorgarbeid asymmetrisch. Binnen de zorgarbeid is de asymmetrie het grootst bij de huishoudelijke arbeid en daarbinnen weer bij de activiteit wassen/strijken. Naarmate de kinderen ouder worden neemt het aandeel van de vrouw in de betaalde arbeid weer toe tot bijna 40%, neemt haar aandeel in de zorgarbeid voor kinderen licht af tot zo'n 60%, maar blijft haar aandeel in de huishoudelijke arbeid met zo'n 80% vrijwel constant.

4 ARBEIDSAANBODSTRATEGIEËN VAN VROUWEN, DEEL I

In dit hoofdstuk gaan we in op de arbeidsaanbodstrategieën van vrouwen. Eerst worden de belangrijkste resultaten van onderzoek naar het arbeidsaanbod van vrouwen in Nederland beschreven. Vervolgens gaan we in op de uittredings- en herintredingsbeslissingen van vrouwen. Daarbij maken we op basis van de A&Z-data een onderscheid tussen het arbeidsmarktgedrag van vrouwen die blijvend participeren op de arbeidsmarkt, die herintreden en die blijvend huisvrouw zijn. Tenslotte komen de effecten van deze arbeidsaanbodstrategieën aan de orde.

4.1 INLEIDING

Drie vragen staan centraal in dit hoofdstuk. Welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van het arbeidsaanbod van de vrouwelijke volwassen leden in het huishouden en wat zijn de restricties daarbij? Welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake de betaalde arbeid verklaren? En welke effecten hebben deze strategieën van huishoudens op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de omvang van het arbeidsaanbod van vrouwen? De analyse is beperkt tot vrouwen. De reden daarvoor is niet alleen dat het arbeidsmarktgedrag van vrouwen sterk aan verandering onderhevig is, zoals in hoofdstuk 2 beschreven, maar ook dat haar arbeidsmarktgedrag nauwelijks het gedrag van haar partner lijkt te beïnvloeden, zoals eerder onderzoek uitgewezen heeft (Van der Lippe 1993).

In de tweede paragraaf wordt het Nederlandse onderzoek naar de participatie van vrouwen, met name van gehuwde vrouwen, geëvalueerd. In de derde paragraaf staan de empirische resultaten over 25-45-jarige vrouwen centraal op basis van de A&Z-data. De GPD-data zijn hiervoor niet geschikt. In de laatste paragraaf worden conclusies getrokken over de maatschappelijke effecten van het veranderend arbeidsaanbod van vrouwen.

4.2 HET ARBEIDSAANBOD VAN VROUWEN

4.2.1 HET ONDERZOEK NAAR DE ARBEIDSPARTICIPATIE VAN GEHUWDE VROUWEN

De arbeidsparticipatie van vrouwen is de afgelopen twintig jaar met ongeveer tweederde toegenomen. Dit is vooral een gevolg van toename in de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen, die in de afgelopen twintig jaar bijna verdrievoudigd is. De ontwikkeling van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen lijkt een sterk trendmatig karakter te hebben. Tot in de jaren zestig was de arbeidsparticipatie laag en vrij stabiel. Daarna is de arbeidsparticipatie

patie fors gegroeid. Dit duidt er op dat er structurele factoren zijn die aan deze ontwikkeling ten grondslag liggen. Deze trendmatige ontwikkelingen in het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen laten zich als volgt samenvatten:

- 1) hogere participatie, maar gemiddeld minder uren betaalde arbeid per participant;
- 2) een stijging van de gemiddelde leeftijd van participanten;
- 3) hogere participatie onder vrouwen met jonge kinderen.

Volgens de economische theorie van het arbeidsaanbod besluit een vrouw of man zich aan te bieden op de arbeidsmarkt als het uurloon op de arbeidsmarkt voor het eerste uur dat hij/zij betaalde arbeid verricht hoger is dan het reservatieloon. Het reservatieloon geeft de voorkeuren ten aanzien van betaald werk en vrije tijd weer. Als de participatiebeslissing positief uitvalt, dan zal de vrouw of man zoveel uren betaalde arbeid aanbieden dat het reservatieloon gelijk is aan het marktloon. De hoogte van het reservatieloon wordt onder meer bepaald door het aantal uren betaalde arbeid, het opleidingsniveau, de leeftijd, en de aanwezigheid en leeftijd van de kinderen. De hoogte van het marktloon wordt bepaald door het niveau van opleiding en training en door ervaring.

Uit empirisch onderzoek blijkt dat het arbeidsaanbod van vrouwen veel gevoeliger is voor veranderingen in marktomstandigheden dan het arbeidsaanbod van mannen. De gemiddelde arbeidsaanbodelasticiteit voor vrouwen is ongeveer gelijk aan 1; die van mannen is ongeveer gelijk aan 0,07 (Groot e.a. 1994). Dit wil zeggen dat een toename van het loon van vrouwen en mannen met 1% leidt tot een toename van het arbeidsaanbod van vrouwen met 1% en een toename van het arbeidsaanbod van mannen met 0,07%.

De beslissing om te participeren op de arbeidsmarkt gaat vaak gepaard met een grondige reorganisatie van de overige (huishoudelijke) activiteiten. Om een voorbeeld te noemen: herintredende vrouwen met kinderen die tot dan toe de verantwoordelijkheid voor het huishouden en de zorg voor kinderen hebben gedragen, zullen die activiteiten op een andere manier moeten organiseren en delegeren. Dat betekent dat de kosten die bij deze reorganisatie van activiteiten een rol spelen, van belang zijn bij de participatiebeslissing. Voorbeelden van dergelijke kosten zijn kosten voor kinderopvang, kosten voor huishoudelijke hulp, kosten voor woon/werkverkeer, etc. Eenmaal op de arbeidsmarkt zijn deze kosten reeds gemaakt en daarom niet meer van belang voor de beslissing over het aanbod van uren.

Als de veranderingen in het arbeidsaanbod in de tijd worden geanalyseerd, dan kunnen op grond van de economische theorie twee verklarende factoren voor deze veranderingen worden gegeven. De toename in het arbeidsaanbod kan een gevolg zijn van veranderingen in het marktloon, of deze verandering kan veroorzaakt zijn door verandering in het reservatieloon, dus door verandering van de preferenties (Maassen van den Brink en Groot, 1994).

In een overzichtartikel vatten Grift en Siegers (1992) samen wat het Nederlandse onderzoek naar het arbeidsaanbod van vrouwen, met name dat van gehuwde vrouwen, heeft opgeleverd. Steeds blijkt dat de aanwezigheid van kinderen een negatief effect heeft op de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen en dat deze relatie sterker is naarmate de

kinderen jonger zijn. Leeftijd heeft eveneens een negatief effect op participatie. Deze op zich tegengestelde effecten kunnen worden verklaard door te wijzen op een generatie-effect: de generatie oudere vrouwen heeft gedurende hun hele leven een lagere participatie dan de generatie jongere vrouwen. Ten derde heeft het opleidingsniveau van gehuwde vrouwen een positief effect op hun arbeidsparticipatie. Dit weerspiegelt volgens de auteurs een aantal achterliggende factoren, waaronder de loonvoet, grotere mogelijkheden om individuele voorzieningen te treffen, betere arbeidsomstandigheden, grotere keuzemogelijkheden wat betreft banen en grotere intrinsieke tevredenheid met betaald werk (zie ook Elchardus en Martin 1985). Tenslotte zien de auteurs nog een vierde factor, namelijk de negatieve invloed van werkloosheid in de regio waar vrouwen wonen op hun arbeidsaanbod. Maassen van den Brink (1994) constateert dat ook huwelijkse conflicten over taakverdeling binnenshuis van invloed zijn op het arbeidsaanbod van de vrouw.

In het onderzoek naar het arbeidsaanbod van vrouwen heeft tot nu toe een sterke nadruk gelegen op de causaliteit tussen arbeidsparticipatie en kindertal, op de causaliteit tussen participatie en tijdstip van de geboorte van het eerste kind en op de relatie tussen participatie en financiële variabelen als loonvoet van de vrouw, inkomen van de partner of belastingstelsels. In studies waarin rekening is gehouden met cohort-effecten doordat met herhaalde dwarsdoorsnede-analyses is gewerkt, wordt aangetoond dat andere ontwikkelingen dan de marktloonvoet van belang zijn voor de arbeidsparticipatie (Groot en Pott-Buter 1992). Ook Vendrik (1993) wijst op andere ontwikkelingen, in het bijzonder de invloed van sociale beïnvloedingsprocessen, waarbij de dynamiek van gewoontevorming en van sociale normen en de internalisering dan wel non-conformatie aan normen die in een sociale groep heersen, een rol spelen. Zij beïnvloeden de voorkeuren van vrouwen ten aanzien van participatie op de arbeidsmarkt. Vendrik onderzoekt daarbij onder meer de onderlinge afhankelijkheid van voorkeuren, te onderscheiden in bandwagon- en omgekeerde bandwagon-effecten. Hiermee wordt aangegeven dat gedrag van belangrijke andere personen iemands voorkeur met betrekking tot dat gedrag versterkt respectievelijk afzwakt. Met een dergelijke benadering kunnen vooral historische ontwikkelingen in het arbeidsaanbod van vrouwen worden verklaard. Een andere benadering om de historische ontwikkelingen te verklaren vinden we bij het onderzoek van Mol e.a. (1988), waarin de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen vooral wordt verklaard vanuit een stijgende vraag naar arbeid in sectoren waarin al veel vrouwen werkten.

Met het historische onderzoek en het onderzoek op basis van dwarsdoorsneden wordt het over-all arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen verklaard. Het uittredingsgedrag en het herintredingsgedrag van vrouwen wordt niet afzonderlijk geanalyseerd. In de historische beschrijving in hoofdstuk 2 hebben we echter laten zien dat beide soorten gedragingen historisch gezien een eigen dynamiek vertonen en derhalve door verschillende factoren kunnen worden beïnvloed. Empirisch onderzoek naar de Nederlandse situatie is slechts enkele keren uitgevoerd (zie onder meer Elchardus en Martin 1985). In dit hoofdstuk willen we onderzoeken welke factoren van belang zijn bij uittreding en welke bij herintreding.

4.2.2 BESLISSINGSPROCESSEN ROND UITTREDING EN HERINTREDING

De participatiegraad van vrouwen in de beroepsbevolking bestaat uit de effecten van hun intredings-, uittredings- en herintredingsbeslissingen. Vooral de veranderende uitkomsten van de uittredings- en de herintredingsbeslissingen hebben in de afgelopen jaren de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk doen toenemen. Hierna worden achtereenvolgens het beslissingsproces bij uittreding en bij herintreding geanalyseerd.

De uittredingsbeslissing concentreert zich rond de geboorte van het eerste kind. In het proces kunnen we analytisch drie fasen van besluitvorming onderscheiden. De eerste fase heeft betrekking op de attitude van de vrouw: is er een beroeps- of een gezinsoriëntatie. Bij een gezinsoriëntatie zal de vrouw kiezen voor een traditionele rolverdeling in het huishouden, bij een beroepsoriëntatie voor een modernere rolverdeling. Deze oriëntatie wordt in sterke mate beïnvloed door opleidingsniveau (Dessens e.a. 1990) en door de norm die in de sociale omgeving van de vrouw dominant is (Vendrik 1993). Indien er sprake is van een beroepsoriëntatie, dan worden in de tweede fase voorwaarden gesteld aan de mogelijkheden voor opvang van het kind, enerzijds door een actieve betrokkenheid van de partner, anderzijds door opvang buiten het gezin (Van Vonderen en Zeeuwen 1987). Tevens evalueert de vrouw de arbeid die zij tot nu toe heeft verricht. Biedt de werkgever mogelijkheden tot deeltijdarbeid? Is de kwaliteit van de arbeid voldoende? Is de arbeidsorganisatie enigszins tolerant ten aanzien van moeders met jonge kinderen, onder meer door flexibele begin- en eindtijden en verlofmogelijkheden? Wat zijn de herintredingskansen in het eigen beroep, dat wil zeggen hoe klein is de kans later een baan te vinden in hetzelfde beroep, met hetzelfde loon, met een vast arbeidscontract en met de gewenste arbeidstijden? Na verloop van tijd wordt de derde stap in het beslissingsproces genomen, als het verzorgingsarrangement wordt geëvalueerd. Als dan blijkt dat de combinatie van buitenshuis werken en zorg voor een kind om wat voor reden dan ook, bijvoorbeeld door de komst van een tweede kind, zwaarder is dan oorspronkelijk gedacht kan de vrouw alsnog besluiten tot uittreding (Den Hertog 1988).

Ook het beslissingsproces ten aanzien van herintreding valt analytisch uiteen in drie fasen. De eerste fase betreft de vraag of het huishouden en de verzorging van kinderen tijd over laat om andere activiteiten te ontwikkelen. Indien er sprake is van een beroepsoriëntatie of van financiële of sociale redenen zal herintreding overwogen worden, anders zal voor vrijwilligerswerk of voor andere activiteiten worden gekozen. De kwaliteit van de arbeid in het beroep dat voor de uittreding werd beoefend draagt in belangrijke mate bij aan herintreding (Elchardus en Martin 1985). In de tweede fase worden de wensen ten aanzien van de betaalde arbeid afgeleid van het gewenste verzorgingsniveau wat betreft de huishoudelijke arbeid en de kinderen. Dit gewenste verzorgingsniveau kan beïnvloed worden door institutionele voorwaarden als buitenschoolse opvang of gastouders. De belangrijkste criteria van herintreedsters bij het zoeken naar betaalde arbeid zijn tijdsvoorkeuren, gevolgd door plaatsvoorkeuren (Vogels en Portegijs 1992). Ook hier vindt na verloop van tijd een derde stap plaats, waarin zowel het verzorgingsarrangement thuis als de betaalde arbeid

buitenhuis wordt geëvalueerd. Overigens betekent herintreding niet persé arbeidsparticipatie tot de pensioenleeftijd. Een niet onaanzienlijk deel van de heringetreden vrouwen zal vervolgens perioden op de arbeidsmarkt afwisselen met perioden thuis (Dessens e.a. 1990). We noemen dit participatie volgens een in-uit-patroon.

4.3 HET ARBEIDSAANBOD VAN 25-45 JARIGE VROUWEN

4.3.1 DE HUIDIGE SITUATIE VAN 25 -45 JARIGE VROUWEN OP DE ARBEIDSMARKT

Ruim 63% van de vrouwen uit de A&Z-enquête verricht betaald werk. Gevraagd is: "Heeft U op dit moment betaald werk? Daarmee bedoelen we niet alleen een reguliere baan, maar ook werk met behoud van uitkering en inkomsten uit bijvoorbeeld schoonmaakwerk of oppassen?" De overgrote meerderheid van deze vrouwen werkt in loondienst (85%). Een kleine groep is zelfstandige (9%) en de rest werkt free-lance, als uitzendkracht, verricht schoonmaakwerk, is oppas en dergelijke.

Bijna 37% van de 25-45-jarige vrouwen heeft op het moment van onderzoek geen betaald werk. Hiervan beschouwt bijna drie kwart zichzelf als huisvrouw, een vijfde zegt dat ze werkloos is, een kleine groep is arbeidsongeschikt (7%) of is anderszins niet-werkend. Aan deze niet-werkende vrouwen zijn acht redenen voorgelegd waarom vrouwen geen betaald werk zouden verrichten. Bij elke reden is verzocht aan te geven in welke mate de uitspraak voor haar van toepassing was (tabel 4.1). Overduidelijk blijkt dat zorg voor gezin en kind veruit de belangrijkste reden is dat vrouwen geen werk hebben, want dit wordt door 91% van de vrouwen van toepassing of zeer sterk van toepassing genoemd. Een financiële overweging in verband met afdracht aan belasting is de volgende, maar veel minder belangrijke reden (25%). Dan komen arbeidsmarktredenen, namelijk "kan geen geschikt werk vinden" (24%) en "ben werkloos" (22%). Tenslotte zijn er nog bij kleine groepen andere motieven, waaronder "volg opleiding" (12%), "wil zelfstandige worden" (12%), "zit in ziektewet/WAO" (8%) en tenslotte "partner wil niet dat ik werk" (7%).

Van de niet-werkende vrouwen heeft 18% in het afgelopen half jaar gezocht naar werk, maar dat niet kunnen vinden. Gevraagd waarom zij daarin niet succesvol waren (tabel 4.1), zijn dat enerzijds redenen die met preferenties ten aanzien van arbeidstijd en -plaats te maken hebben, namelijk dat er geen banen met geschikte arbeidstijden zijn (50%) en dat er geen banen dicht bij huis zijn (40%). Anderzijds zijn er redenen die verband houden met een ruime arbeidsmarkt, namelijk dat ze bij sollicitaties worden afgewezen (50%) en dat er geen banen zijn in hun beroep (36%). Tenslotte zegt 21% dat ze te weinig zou verdienen in de banen die er wel zijn en zegt 26% dat ze wel gezocht, maar niet gesolliciteerd heeft.

In het volgende hoofdstuk gaan we in op kenmerken van werkende vrouwen naar arbeidstijd, beroep, sector en opleidingsniveau, maar in dit hoofdstuk besteden we tenslotte nog aandacht aan het inkomen. In tweeverdienershuishoudens is het gemiddeld netto ge-

Tabel 4.1 Uitspraken van niet-werkende vrouwen (N=521)

	Mate waarin van toepassing			
	sterk	gewoon	niet	sterk niet
Redenen om geen betaalde arbeid te verrichten				
ik zorg voor gezin en kind (indien kinderen)	52%	39%	7%	2%
we moeten zoveel afdragen aan de belasting dat het voor mij niet voordelig is om te gaan werken (indien partner)	7%	19%	46%	26%
ik kan geen geschikt werk vinden	8%	16%	45%	31%
ik ben werkloos	7%	15%	44%	33%
ik volg opleiding	4%	8%	50%	37%
ik wil als zelfstandige werken	3%	9%	49%	38%
ik zorg voor familieleden (indien geen kinderen)	0%	11%	44%	44%
mijn partner wil niet dat ik werk (indien partner)	1%	6%	49%	43%
ik zit in ziektewet/WAO	4%	4%	40%	53%
Redenen geen succes bij zoeken naar werk				
er zijn geen banen met geschikte arbeidstijden	16%	34%	42%	8%
ik word bij sollicitaties afgewezen	9%	41%	43%	7%
er zijn geen banen dicht bij huis	12%	28%	52%	8%
er zijn geen banen in mijn beroep	14%	22%	58%	6%
ik verdien te weinig	9%	12%	68%	12%
ik heb niet gesolliciteerd	2%	24%	48%	26%

Procentuele verdeling van uitspraken op vierpuntsschalen door 25-45-jarige niet-werkende vrouwen. Bron: A&Z-data. Niet-werkende vrouwen met kinderen (N=476), niet-werkende vrouwen met partner (N=463), niet-werkende vrouwen zonder kinderen (N=45), niet-werkende vrouwen die afgelopen half jaar naar werk hebben gezocht (N=96)

zinsinkomen per maand f 4.484 en in de kostwinnershuishoudens bedraagt dit f 3.093.¹³ Dit verschil is uitsluitend terug te voeren op het inkomen van de vrouw, want de inkomens van hun partners laten geen significant verschil zien (f 2.985 resp. f 2.949). Een werkende vrouw met partner heeft een inkomen van f 1.516 en een niet-werkende vrouw met partner krijgt f 125. Een werkende vrouw zonder partner verdient f 2.208 en een niet-werkende vrouw zonder partner ontvangt f 1.407. De niet-werkende vrouwen met een inkomen verkrijgen dit meestal via een uitkering. Als alleen gekeken wordt naar de vrouwen met kinderen, dan blijven de verschillen tussen tweeverdieners- en kostwinnersgezinnen bestaan, namelijk f 4.182 respectievelijk f 2.881. Dat het gezinsinkomen in huishoudens met kinderen lager is dan in huishoudens zonder kinderen komt omdat niet-werkende vrouwen in huishoudens met kinderen vrijwel nooit een uitkering van welke aard dan ook ontvangen en in huishoudens zonder kinderen wel.

¹³ Dit verschil is significant ($p < .001$). In verband met de leesbaarheid van de tekst zullen voortaan alleen verschillen worden genoemd, die significant zijn. Bij afwijking van $p < .001$ wordt het significantieniveau vermeld.

4.3.2 DE TOEKOMSTVERWACHTINGEN VAN 25-45 JARIGE VROUWEN

Voor een analyse van het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen is het van groot belang te weten welke toekomstverwachtingen vrouwen hebben met betrekking tot hun betaalde arbeid. In de enquête is aan zowel werkende als niet-werkende vrouwen gevraagd of zij verwachten dat ze over vijf jaar betaalde arbeid zullen verrichten of niet en welke redenen zij daar voor hebben. Uit de enquête blijkt dat aanzienlijk meer vrouwen in de toekomst denken te werken dan nu het geval is: 74% van de vrouwen verwacht over vijf jaar te werken, terwijl nu 63% werkt (tabel 4.2). Er zijn daarbij forse verschillen tussen vrouwen met en zonder kinderen. Nu werkt 87% van de vrouwen zonder kinderen en verwacht 84% over vijf jaar te werken. Van de vrouwen met kinderen werkt 55% en verwacht 71% over vijf jaar te werken. Ook zijn er grote verschillen tussen werkende en niet-werkende vrouwen. Van de werkende vrouwen verwacht 89% over vijf jaar te werken en van de niet-werkende vrouwen slechts 48%. Van de werkende vrouwen verwacht 8% niet te werken en twijfelt 3%; bij de niet-werkende vrouwen zijn deze percentages 34% respectievelijk 18%.

De meerderheid van de werkende vrouwen die verwachten dat zij over vijf jaar nog steeds zullen werken, denkt dat dit bij haar huidige werkgever zal zijn. Een kleine groep verwacht bij een andere werkgever te werken en een zeer kleine groep denkt als zelfstandige aan de slag te gaan. Eén op de drie vrouwen die denkt over vijf jaar niet meer te werken (8% van de werkende vrouwen), verwacht ontslag te hebben genomen in verband met huishouden of gezin. De rest verwacht ontslagen te zijn, is van plan een opleiding te gaan volgen, verwacht ontslag genomen te hebben om meer tijd te hebben voor hobbies, verenigingen, vrijwilligerswerk of anderszins meer tijd voor zichzelf te hebben of verwacht over vijf jaar niet meer te werken, maar weet nog niet waarom.

Als we de toekomstverwachtingen uitsplitsen naar gezinsfasen, zoals gedefinieerd in hoofdstuk 3, dan blijken er aanzienlijke verschillen (tabel 4.2). Van de samenwonende of gehuwde vrouwen zonder kinderen (fase 1/2) werkt nu 88% en verwacht 81% over vijf jaar te werken. Van de vrouwen met een jongste kind tot vier jaar (fase 3) werkt nu 49% en verwacht 71% over vijf jaar te werken. In fase 4 en 5 zijn de verschillen tussen het huidige percentage werkenden en het toekomstige percentage veel kleiner geworden en in fase 6 is er geen verschil meer. Het percentage vrouwen dat niet verwacht over vijf jaar te werken ligt in fase 5 en 6 boven de 25%. In deze fasen is bovendien het percentage twijfelaars gering. De 'permanente huisvrouw', dat is de huisvrouw zonder werkwens, is dus vooral te vinden in de huishoudens met oudere kinderen. In de huishoudens met jongere kinderen domineert de 'tijdelijke huisvrouw', die in de toekomst (weer) wil werken.

Om de samenhang tussen de toekomstverwachtingen ten aanzien van werk en een eventuele kinderwens te onderzoeken, is de respondenten gevraagd of ze hoopten binnen vijf jaar kinderen te krijgen of, als ze al kinderen hadden, meer kinderen te krijgen. De antwoorden op de vraag vallen in drie categorieën: ja, nee en misschien. De kinderwens komt vooral voor bij vrouwen zonder kinderen (41% wenst een kind en 22% twijfelt; de kinderwens is bij vrouwen met partner hoger dan bij vrouwen zonder partner) en bij vrou-

wen met kinderen in de jongste leeftijdsgroep (31% wenst een kind en 26% twijfelt). Vrouwen met een jongste kind tussen 4 en 12 jaar hebben in zeer geringe mate een kinderwens (4%) en vrouwen met nog oudere kinderen hebben vrijwel geen kinderwens (1%). Werkende vrouwen met kinderwens verwachten vaker over vijf jaar niet te zullen werken dan werkende vrouwen zonder kinderwens (tabel 4.2).¹⁴ Binnen de gezinsfasen zijn er geen verschillen in toekomstverwachtingen tussen vrouwen met en zonder kinderwens.

Tabel 4.2 Toekomstverwachtingen over vijf jaar (N=1420)

	Nu werkend	Toekomstverwachting			Kinderwens
		werk	geen werk	weet niet	
fase 0, alleenstaand, geen kinderen	84%	91%	7%	2%	ns
fase 1/2, geen kinderen	89%	81%	15%	5%	ns
fase 3, jongste kind 0 t/m 3 jaar	49%	71%	16%	13%	ns
fase 4, jongste kind 4 t/m 11 jaar	58%	74%	16%	10%	ns
fase 5, jongste kind 12 t/m 17 jaar	57%	68%	24%	9%	ns
fase 6, jongste kind 18 jaar e.o.	67%	67%	28%	6%	ns
Werkend	-	89%	8%	3%	*
Niet-werkend	-	48%	34%	18%	ns
Totaal	63%	74%	17%	9%	

Percentage werkenden, procentuele verdeling van toekomstverwachtingen en de significantie van het verschil in toekomstverwachting voor vrouwen met en zonder kinderwens, uitgesplitst naar gezinsfase en naar betaald werk. ns = niet significant, * $p < .01$. Bron: A&Z-data

Aan de werkende vrouwen die verwachten over vijf jaar nog te werken is gevraagd of dit hetzelfde aantal uren of meer of minder uren zou zijn. Ruim de helft van hen geeft aan dat ze evenveel uren wil blijven werken als ze nu doet, een kwart wil meer uren en een kleine kwart wil minder uren werken. Daarbij blijken verschillen tussen vrouwen met en zonder kinderwens. De dominante strategie van werkende vrouwen zonder kinderen maar met kinderwens is dat ze willen blijven werken, maar hun arbeidstijd behoorlijk willen reduceren. Binnen deze groep wil 64% minder uren werken, wenst 29% een gelijkblijvend aantal uren en prefereert slechts 7% meer uren. Weliswaar willen ook de werkende vrouwen zonder kinderen en zonder kinderwens minder uren werken dan ze nu doen, maar in veel mindere mate (24% respectievelijk 68% en 9%). Daarentegen verschilt de urenpreferentie van werkende vrouwen met kinderen niet significant tussen vrouwen met of zonder kinderwens. Van de werkende vrouwen met kinderen verwacht 11% over vijf jaar minder uren te werken, wil meer dan de helft (57%) hetzelfde aantal uren blijven werken, terwijl bijna een

¹⁴ Voor de eenvoud beschouwen we het antwoord 'misschien' op de vraag naar de kinderwens als een ja-antwoord. In het vervolg van deze paragraaf onderscheiden we alleen nog vrouwen met en zonder kinderwens.

derde (32%) meer uren wil werken. Deze vrouwen hebben klaarblijkelijk de gewenste urenvermindering al gerealiseerd bij de geboorte van het eerste kind.

Als we de gezinsfasen als een levensloop beschouwen, dan zullen de meeste vrouwen in fase 2 over vijf jaar in fase 3 gekomen zijn. Vergelijken we de toekomstverwachtingen in fase 2 met de werkelijkheid in fase 3, dan blijken grote verschillen. Veel meer vrouwen willen blijven werken na de geboorte van haar kinderen dan er in werkelijkheid doen. Op basis van de vorige alinea mogen we concluderen dat een aanzienlijk deel van de vrouwen die opgehouden zijn met werken liever hun arbeidstijd gereduceerd zouden hebben dan hun baan opgezegd. Zij hebben hun arbeidstijdwensen en/of kinderopvangwensen blijkbaar niet kunnen realiseren. Ook in de fasen 3 en 4 verwacht een groter percentage vrouwen te werken dan er in werkelijkheid in de volgende fasen doen.

Beïnvloedt het feit of de vrouw nu werkt haar verwachting of zij over vijf jaar zal werken? Om deze vraag te beantwoorden is van de toekomstverwachting een dichotome variabele gemaakt, waarbij de kleine groep twijfelaars ingedeeld is bij de vrouwen die verwachten niet te zullen werken. In een logistische regressie zijn opgenomen als verklarende variabelen, vermeld met hun verwachte teken: nu werkend (+), leeftijd (+), opleidingsniveau (+), kinderswens (-), kindertal (-) en dummies van de gezinsfasen, waarbij fasen 2 en 3 een negatief teken krijgen en de overige fasen een positief teken. Uit tabel 4.3 blijkt dat één variabele sterk positief significant is en dat is of de vrouw nu werkt. De sterke invloed van het verrichten van werk op de toekomstverwachting blijft dus gehandhaafd. Natuurlijk kan er sprake zijn van één achterliggende variabele -beroepsoriëntatie-, maar deze is niet als zodanig gemeten. Twee andere variabelen dragen significant bij aan de verklaring: het aantal opleidingsjaren beïnvloedt positief de verwachting dat de vrouw over vijf jaar werkt, terwijl de kinderswens die verwachting negatief beïnvloedt.

Tabel 4.3 Verklaring voor al dan niet werken in de toekomst

Over vijf jaar werkend? (0=nee, 1=ja)	B
opleidingsniveau vrouw (in jaren)	.096**
leeftijd vrouw (in jaren)	-.029
werk vrouw (0=nee, 1=ja)	2.229***
kinderswens (0=nee, 1=ja)	-.403*
kindertal	-.093
dummy gezinsfase zonder kinderen (0=nee, 1=ja)	.111
dummy gezinsfase kinderen 0 t/m 3 (0=nee, 1=ja)	.541
dummy gezinsfase kinderen 4 t/m 11 (0=nee, 1=ja)	.561
dummy gezinsfase kinderen 12 t/m 18 (0=nee, 1=ja)	.277
constant	-.265

Logistische regressie voor verwachting van de vrouw of zij over vijf jaar werkt of niet. Bron: A&Z-data. * $p < .05$.

** $p < .01$, *** $p < .001$

4.3.3 HET ARBEIDSVERLEDEN VAN 25-45 JARIGE VROUWEN

Ook het arbeidsverleden van de vrouwen kwam aan de orde in de enquête. Aan de werkende vrouwen is gevraagd of zij, sinds zij voor het eerst regulier werk hadden, wel eens langer dan een jaar geen betaald werk hadden verricht. Uit de antwoorden blijkt dat twee derde van de werkende vrouwen aaneengesloten en een derde onderbroken heeft gewerkt. Aan de niet-werkende vrouwen is een soortgelijke vraag gesteld. Bijna negen van de tien niet-werkende vrouwen heeft vroeger wel gewerkt. Een kleine groep (4%) heeft nooit betaalde arbeid verricht. Bij de vraag naar onderbrekingen op de arbeidsmarkt is ook gevraagd of deze eenmaal of meermalen hadden plaatsgevonden. Gemiddeld hebben de werkende vrouwen die niet een aaneengesloten periode hebben gewerkt 1,25 keer onderbroken en de niet-werkende vrouwen 1,4 keer.¹⁵ De niet-werkende vrouwen vertonen dus een frequenter in-uit patroon op de arbeidsmarkt dan de werkende vrouwen.

Ook is gevraagd naar de jaartallen van intreding, uittreding en herintreding. Daarmee kunnen we een viertal vragen beantwoorden (tabel 4.4). Ten eerste, hangt de leeftijd waarop vrouwen beginnen te werken samen met het aantal opleidingsjaren? Ten tweede, hangt de leeftijd waarop vrouwen ophouden met werken samen met de leeftijd waarop hun eerste kind is geboren en met het opleidingsniveau? Hierna zullen we steeds het lelijke woord uittredingsleeftijd gebruiken als we de leeftijd bedoelen waarop vrouwen opgehouden zijn met werken. Ten derde, hangt de herintredingsleeftijd samen met de leeftijd waarop hun oudste of jongste kind is geboren, met het aantal kinderen, met het opleidingsniveau, met het huidige inkomen van de vrouw? De vierde vraag gaat over de jaren die liggen tussen uittreding en herintreding. Hangt deze onderbrekingsduur samen met opleidingsjaren, met de periode die tussen de geboorte van het oudste en het jongste kind ligt, met het huidige inkomen van de vrouw?

Wanneer betreden vrouwen de arbeidsmarkt? In tabel 4.4 is te zien dat de leeftijd waarop vrouwen de arbeidsmarkt betreden nauw samenhangt met het aantal jaren dat ze een opleiding hebben gevolgd ($R=.87^{**}$). Deze constatering is natuurlijk niet verbazingwekkend.

Wanneer verlaten vrouwen met kinderen de arbeidsmarkt? Dat gebeurt vooral bij de geboorte van hun eerste kind ($R=.48^{**}$). Naarmate vrouwen hoger opgeleid zijn verlaten ze op latere leeftijd de arbeidsmarkt, maar het verband is niet groot ($R=.13^{**}$)

Wanneer gaan vrouwen weer betaald werken? Deze vraag wordt uiteraard alleen beantwoord voor de herintreedsters. Zij zijn gemiddeld 32,6 jaar oud als ze weer op de arbeidsmarkt intreden. Hun oudste kind is dan gemiddeld 8,5 en hun jongste 5,7 jaar. Het aantal opleidingsjaren beïnvloedt de herintredingsleeftijd niet. De leeftijd waarop het jongste kind geboren wordt doet dat wel. Naarmate de vrouw ouder is als ze haar jongste kind krijgt treedt ze ook op latere leeftijd weer in ($R=.42^{**}$). Naarmate het huidige netto maand-

¹⁵ De laatste overgang van werkend naar niet-werkend is bij de niet-werkende vrouwen niet als onderbreking geteld. Verschil significant $p<.05$.

inkomen van de vrouw hoger ligt zal zij op jongere leeftijd herintreden ($R = -.16^{**}$). Er is geen samenhang tussen de herintredingsleeftijd en het aantal uren dat de herintreedster nu werkt. Ook het inkomen van hun partners doet voor de leeftijd waarop vrouwen herintreden niet ter zake.

Hoe lang onderbreken vrouwen hun arbeidsloopbaan? Ook deze vraag wordt alleen beantwoord voor de herintreedsters. Hun gemiddelde onderbrekingsduur is 7,2 jaar (sd 4.9 jaar). De onderbrekingsduur hangt niet samen met opleidingsjaren, wel met gezinsomstandigheden. Naarmate de periode tussen de geboorte van het oudste en het jongste kind langer is, duurt de onderbreking langer ($R = .25^{**}$). Naarmate de vrouw meer kinderen heeft, is de onderbrekingsduur ook langer ($R = .18^*$). Het arbeidsverleden van de vrouw doet eveneens ter zake: naarmate vrouwen voor de uitreding langer gewerkt hebben, zullen ze korter onderbreken ($R = -.25^{**}$). Ook zullen vrouwen korter onderbreken als hun huidige inkomen hoger is ($R = -.24^{**}$). Opnieuw doet het inkomen van haar partner niet ter zake.

Samenvattend kunnen we een aantal belangrijke variabelen in het arbeidsmarktgedrag van vrouwen onderscheiden. De uitredingsleeftijd wordt bovenal beïnvloed door de leeftijd van de vrouw waarop zij haar oudste en in mindere mate van haar jongste kind krijgt. Daarnaast is het aantal opleidingsjaren belangrijk. De herintredingsleeftijd laat twee tegengestelde invloeden zien. Enerzijds is er opnieuw een sterke invloed van de leeftijd waarop

Tabel 4.4 Leeftijd van vrouwen bij intrede arbeidsmarkt, leeftijd van vrouwen met kinderen bij stoppen met werken en bij herintreding en onderbrekingsduur van herintreedsters met kinderen

	intreding ¹	leeftijd bij		duur
		uitreding	herintreding ²	onderbreking ²
aantal nominale opleidingsjaren	.87**	.13**	-.08	-.13
leeftijd vrouw bij geboorte oudste kind	-	.48**	.44**	-
leeftijd vrouw bij geboorte jongste kind ³	-	.37**	.42**	.25** ⁴
kindertal	-	-.13**	.04	.18*
werkervaring voor uitreding (in jaren)	-	-	.38**	-.25**
huidig netto maandinkomen van man/100	-	.05	.06	-.06
huidig netto maandinkomen van vrouw/100	-	.02	-.22**	-.24**
huidig arbeidsuren	-	-	-.13	-.16
	N=1289	N= 690	N=370	N=363

Correlaties voor intredingsleeftijd, uitredingsleeftijd, herintredingsleeftijd en onderbrekingsduur in jaren. Bron: A&Z-data ** $p = .001$

¹ exclusief de vrouwen die voor het eerst zijn gaan werken na de geboorte van hun eerste kind en exclusief de vrouwen die nooit gewerkt hebben

² betreft de vrouwen die heringetreden zijn en de vrouwen die voor het eerst zijn gaan werken na de geboorte van hun eerste kind

³ de vrouwen met een kind krijgen bij geboorte oudste en geboorte jongste kind dezelfde waarde

⁴ hier is de correlatie genomen tussen de onderbrekingsduur en de tijdspanne tussen de geboorte van het oudste en het jongste kind

de kinderen geboren worden. Vrouwen die op latere leeftijd kinderen krijgen treden op latere leeftijd uit en op nog latere leeftijd weer in. Anderzijds is de verdien capaciteit van vrouwen een belangrijke stimulans om op jongere leeftijd her in te treden. Nog sterker blijkt de invloed van de verdien capaciteit op de onderbrekingsduur: vrouwen die nu veel verdienen zullen korter onderbreken. Ook zullen vrouwen die vele jaren gewerkt hebben voordat ze stopten met werken gedurende een kortere periode onderbreken.

Bij de interpretatie van deze resultaten moet bedacht worden dat de A&Z-data worden beschouwd als een dwarsdoorsnede, waarbij een longitudinaal effect veronachtzaamd wordt. Met andere woorden, de analyse van het arbeidsmarktgedrag van een vrouw die in 1970 op dertigjarige leeftijd opgehouden is met werken is identiek aan de analyse van het gedrag van een vrouw die in 1990 op dertigjarige leeftijd opgehouden is. Toch is in de tussenliggende periode veel veranderd. Zo zijn de maatschappelijke opvattingen over de combinatie werk en jonge kinderen sterk veranderd, zo zijn er aanzienlijk meer kinderopvangvoorzieningen gekomen, zo is de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen sterk gestegen. Wat dit laatste betreft, uit de A&Z-data blijkt dat twintig jaar geleden kregen vrouwen hun eerste kind toen ze gemiddeld 23,5 jaar waren, nu krijgen ze hun eerste kind als ze gemiddeld 28,3 jaar zijn! Desondanks zijn de resultaten interessant genoeg om ze in tabel 4.4. te presenteren.

Met een duur analyse is vervolgens na te gaan hoe groot de kans is dat een vrouw die onderbroken heeft gewerkt na de geboorte van haar eerste kind opnieuw tot de arbeidsmarkt toetreedt.¹⁶ In tabel 4.5 is te zien dat de kans op herintreding 3% is voor vrouwen met een oudste kind tussen 0 en 5 jaar. De kans op herintreding stijgt naarmate het oudste kind ouder is. Van de niet werkende vrouwen met een oudste kind tussen 21-25 jaar is de kans 20% dat zij herintreden gedurende deze leeftijdsperiode van het kind. Kijken we naar de leeftijdsgroep van de vrouw, dan is te zien dat de kans dat jongere vrouwen snel na de geboorte van het eerste kind herintreden aanzienlijk groter is dan voor oudere vrouwen.

Tabel 4.5 Kans op herintreding van vrouwen na de geboorte van het eerste kind (N=764)

Leeftijd oudste kind		0-5 jaar	6-10 jaar	11-15 jaar	16-20 jaar	21-25 jaar	N
Leeftijd vrouw	26-30 jaar	11,6%	24,5%	20,0%	-	-	109
	31-35 jaar	5,4%	13,2%	19,7%	20,0%	-	200
	36-40 jaar	0,4%	3,6%	9,4%	18,2%	21,8%	200
	41-45 jaar	0,0%	0,3%	1,7%	7,5%	20,5%	230
Herintredingskans totaal		2,9%	5,2%	5,7%	10,1%	20,4%	739

Duuranalyse voor herintredingskans van vrouwen na de geboorte van het eerste kind naar leeftijdsgroep van eerste kind en naar leeftijdsgroep vrouw (aantal heringetreden vrouwen is 263). Bron: A&Z-data

¹⁶ Hierbij is voor vrouwen die meermalen onderbroken hebben de laatste herintredingsdatum genomen.

4.3.4 BLIJVERS, HERINTREEDSTERS, HUISVROUWEN EN WERKLOZE VROUWEN

In deze paragraaf onderzoeken we de status van vrouwen op de arbeidsmarkt, die we definiëren aan de hand van vier criteria, te weten kinderen ja/nee, werkend ja/nee, onderbroken ja/nee en over vijf jaar werkend ja/nee. Rekenkundig ontstaan er zestien groepen, maar we voegen een aantal daarvan samen tot zes relevante groepen (tabel 4.6). De eerste groep omvat de *niet-werkende vrouwen zonder kinderen*. Zij vormen 3% van de 25-45-jarige vrouwen. Het gaat om vrouwen die een opleiding volgen, werkloos zijn of arbeidsongeschikt. De tweede groep omvat de *werkende vrouwen zonder kinderen*. De overgrote meerderheid van hen heeft ononderbroken gewerkt; slechts een kleine groep heeft minstens een jaar niet gewerkt sinds ze begon met werken. In totaal gaat het om 22%. De derde groep bestaat uit de niet-werkende vrouwen die kinderen hebben en die niet verwachten over vijf jaar te werken. Zij vormen 18%. De meesten van hen hebben vroeger gewerkt, maar een kleine groep heeft nooit gewerkt. We noemen hen de *permanente huisvrouwen*. De vierde groep omvat de niet-werkende vrouwen die kinderen hebben en die verwachten over vijf jaar wel te werken. We noemen hen de *tijdelijke huisvrouwen*. Hun groep omvat 15% van de steekproef. De vijfde groep omvat de vrouwen met kinderen die ononderbroken hebben gewerkt. Het gaat om 23% van de vrouwen en we noemen hen de *blijvers*. Tenslotte is er een zesde groep, die bestaat uit werkende vrouwen met kinderen, die hun arbeidsmarktloopbaan hebben onderbroken. We noemen hen *herintreedsters* en zij vormen 18%. Ongeveer 7% van de werkende vrouwen kreeg kinderen voordat ze de arbeidsmarkt betrad. Als bij deze vrouwen de tijdsperiode tussen het verlaten van de school en het betreden van de arbeidsmarkt meer dan vijf jaar bedroeg én zij in de tussentijd een kind kregen, zijn ze tot de herintreedsters gerekend, anders tot de blijvers.

Tabel 4.6 Arbeidsmarktstatus (N=1420)

	Geen kind	Wel kinderen		Tot.
		werkt niet over 5 jaar	werkt wel over 5 jaar	
nu geen werk	3%	18% (<i>permanente hsvr.</i>)	15% (<i>tijdelijk huisvr.</i>)	36%
nu werk, altijd gewerkt	22%	23% (<i>blijver</i>)		43%
nu werk, onderbroken		18% (<i>herintreedster</i>)		21%
Totaal	25%	75%		100%

Procentuele verdeling van 25-45-jarige vrouwen naar arbeidsmarktstatus en kinderen. Bron: A&Z-data

Tabel 4.7 *Blijvers, herintreedsters, tijdelijke en permanente huisvrouwen met kinderen (N=1066)*

	Blijver	Herintreedster	Permanente huisvrouw	Tijdelijke huisvrouw	Allen
fase 3, jongste kind 0 t/m 3 jaar	39%	10%	26%	25%	33%
fase 4, jongste kind 4 t/m 11 jaar	27%	31%	21%	21%	38%
fase 5, jongste kind 12 t/m 17 jaar	24%	33%	27%	16%	22%
fase 6, jongste kind 18 jaar e.o.	33%	33%	28%	6%	6%
totaal	31%	25%	24%	20%	100%

Verdeling van vrouwen met kinderen naar arbeidsmarktstatus en gezinsfase . Bron: A&Z-data

Al eerder in dit rapport is opgemerkt dat het van niet-werkende vrouwen soms niet duidelijk is of ze werkloos zijn of huisvrouw. We hebben daarom gevraagd of vrouwen zichzelf als werkloos beschouwen. Van de niet-werkende vrouwen zonder kinderen beschouwt één op de drie zichzelf als werkloos en twee op de drie volgt een opleiding of is arbeidsongeschikt. Van de niet-werkende vrouwen met kinderen vindt één op de vijf zichzelf werkloos, maar tegelijkertijd zegt het merendeel van deze vrouwen niet te werken omdat ze voor gezin en kind zorgen. Als we een extra criterium toevoegen om na te gaan of vrouwen werkloos zijn of niet, namelijk of ze het afgelopen half jaar gezocht hebben naar werk, dan kunnen we ruim één op de vijf niet-werkende vrouwen zonder kinderen en ongeveer één op de tien niet-werkende vrouwen met kinderen als werkloos beschouwen. Dat zou betekenen dat 4% van alle 25-45-jarige vrouwen als werkloos moet worden beschouwd.

De arbeidsmarktstatus kan nu worden gelegd naast de gezinsfasen die eerder zijn onderscheiden (tabel 4.7). Gezinsfase 3 telt een grote groep blijvers en een grote groep permanente en tijdelijke huisvrouwen, terwijl herintreedsters nauwelijks voorkomen. In de enquête is gevraagd naar de toekomstverwachting over vijf jaar, omdat bij vragen naar een nog langere termijn het antwoord 'weet niet' sterk toeneemt. Het hoge percentage permanente huisvrouwen betekent dus niet dat zij hun hele leven huisvrouw zullen blijven, maar dat zij verwachten nog minstens vijf jaar geen betaald werk te zullen verrichten. Een groot gedeelte van hen zal op langere termijn vermoedelijk wel herintreden. In fase 4 en 5 zijn de percentages blijvers en tijdelijke huisvrouwen zo'n tien procentpunten lager en is het percentage herintreedsters ruim twintig procentpunten hoger dan in fase 3. In fase 6 vinden we zo'n hoog percentage blijvers dat dit niet anders dan uit een vertekening van de steekproef is te verklaren. De kans daarop is groter met een kleine groep. Samenvattend: onderbreking in verband met de zorg voor kinderen vindt vooral plaats in fase 3, maar in deze fase is ook een grote groep blijvers te vinden. Herintreding vindt met name plaats in fase 4. Huisvrouwen die niet meer zullen herintreden zijn vooral te vinden in fase 5 en 6.

Deze paragraaf eindigt met leeftijdskenmerken van blijvers, herintreedsters en huisvrouwen. Tabel 4.8 laat zien dat herintreedsters ouder zijn dan blijvers en huisvrouwen.

Huisvrouwen daarentegen hebben minder opleidingsjaren dan de andere twee groepen. Zij zijn dan ook op jongere leeftijd tot de arbeidsmarkt toegetreden dan de herintreedsters, en deze zijn weer eerder toegetreden dan de blijvers. Blijvers hebben, ondanks dat ze later gestart zijn, toch een langere werkervaring dan herintreedsters en deze weer ten opzichte van huisvrouwen. Herintreedsters hebben de oudste kinderen. Blijvers hebben minder kinderen en zij waren bovendien ouder bij de geboorte van hun eerste kind. Er bestaan geen leeftijdsverschillen meer tussen de drie groepen bij de geboorte van het jongste kind.

Tabel 4.8 Gemiddelden van blijvers, herintreedsters, permanente en tijdelijke huisvrouwen (N=1420)

	Alle vrouwen	Vrouwen met kinderen (N=1067)				sign.
		blijvers	herintr.	perman.	hsvr	
leeftijd vrouw	35,3	36,0	38,5	36,8	34,7	***
nominale opleidingsjaren	12,1	12,5	12,2	11,1	11,5	***
leeftijd bij intreding arbeidsmarkt ¹	19,2	19,8	18,8	17,9	18,7	***
werkervaringsjaren totaal	10,4	15,9	11,3	6,7	6,6	***
leeftijd oudste kind	-	9,5	13,2	11,5	9,3	***
leeftijd jongste kind (incl 1 kind)	-	7,0	9,5	7,8	6,0	***
aantal kinderen	-	1,8	2,2	2,2	2,1	***
leeftijd bij begin onderbreking	-	-	25,1	25,5	26,2	*
leeftijd bij geboorte oudste kind	-	26,5	25,3	25,2	25,5	***
leeftijd bij geboorte jongste kind (incl 1 kind)	-	29,0	28,9	28,9	28,7	ns
leeftijd bij herintreding	-	-	33,3	-	-	-
onderbrekingsduur in jaren ²	-	-	7,2	10,8	8,4	***
herintredingservaringsjaren	-	-	5,2	-	-	-

Gemiddelde leeftijden van 25-45-jarige vrouwen, uitgesplitst naar arbeidsmarktstatus. Bron: A&Z-data De *** geven aan of gemiddelde waarden significant van elkaar verschillen (oneway analysis).

1. Inclusief vrouwen die pas na de geboorte van hun kinderen voor het eerst zijn gaan werken. Door deze groep is het niet mogelijk de leeftijden en ervaringsjaren sluitend op te tellen.
2. Voor huisvrouwen tot datum van onderzoek.

4.4 MAATSCHAPPELIJKE EFFECTEN VAN ARBEIDSAANBOD-STRATEGIEËN

Drie vragen stonden centraal in dit hoofdstuk. Welke preferenties hebben huishoudens ten aanzien van het arbeidsaanbod van de vrouwelijke volwassen leden in het huishouden en welke restricties ervaren ze daarbij? Welke factoren kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement terzake de betaalde arbeid verklaren? Welke effecten hebben de strategieën van huishoudens op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de omvang van het arbeidsaanbod van vrouwen? In de vorige paragrafen zijn de eerste en tweede vraag onderzocht op basis van de A&Z-data. In deze paragraaf worden de antwoorden samengevat en wordt vervolgens de derde vraag beantwoord.

Het arbeidsaanbod van vrouwen is opgevat als de resultante van de effecten van intredings-, uittredings- en herintredingsbeslissingen. Elk van deze effecten heeft een eigen dynamiek. De participatiebeslissingen van 25-45-jarige vrouwen betreffen met name de uittredings- en herintredingsbeslissingen. In de A&Z-enquête zijn deze beslissingen via vragen naar het arbeidsverleden en naar de toekomstverwachtingen onderzocht.

Uittredingsbeslissingen hangen nauw samen met de geboorte van het eerste kind. Twee van de drie vrouwen met kinderen hebben zo'n uittredingsbeslissing genomen. Dat is een hoger percentage dan de vrouwen die in de toekomst zo'n uittredingsbeslissing zullen nemen. Van deze vrouwen, gedefinieerd als de werkende vrouwen zonder kinderen maar met een kindervens, wil slechts een op de vijf uittreden uit het arbeidsproces. De belangrijkste voorkeur van deze vrouwen is dat ze willen blijven werken, maar dat ze hun arbeidstijd behoorlijk willen verminderen. Kijken we naar de gerealiseerde verzorgingsarrangementen in de volgende gezinsfase, dat zijn de huishoudens met een jongste kind onder vier jaar, dan blijkt dat één op de twee vrouwen is uitgetreden. Deze cijfers betekenen dat ongeveer een derde van de vrouwen die willen blijven werken haar arbeidstijd- en/of kinderopvangpreferenties niet kan realiseren en dus uittreedt. In hoofdstuk 6 komt de vraag aan de orde hoeveel de arbeidsparticipatie van vrouwen zou kunnen toenemen als het aanbod van kinderopvangplaatsen aanzienlijk zou toenemen.

Welke restricties ten aanzien van betaalde arbeid ervaren niet-werkende vrouwen? Ruim een derde van de respondenten heeft op het moment van onderzoek geen betaald werk. Hiervan beschouwt bijna drie kwart zichzelf als huisvrouw; de overigen zijn werkloos, arbeidsongeschikt of anders. Bijna een op de vijf niet-werkende vrouwen heeft het afgelopen half jaar gezocht naar werk, maar kon dat niet vinden om redenen die enerzijds te maken hebben met hun eigen plaats- en tijdsvoorkeuren en anderzijds met de ruime arbeidsmarkt. Ondanks zoekgedrag op de arbeidsmarkt zeggen niet-werkende vrouwen in overgrote meerderheid dat ze niet werken omdat ze voor hun gezin en/of kinderen zorgen. Een kwart van de niet-werkende vrouwen noemt een tweede restrictie, namelijk dat te veel

inkomsten afgedragen moeten worden aan de belasting. Daarnaast noemt een kwart van de niet-werkende vrouwen restricties die met de arbeidsmarkt te maken hebben: ze kunnen geen geschikt werk vinden. Deze diffuse preferentiestructuur betekent onder meer dat het voor een gedeelte van de niet-werkende vrouwen moeilijk is een helder onderscheid te maken tussen huisvrouw zijn en werkloosheid. Uitgerekend is dat 4% van de 25-45-jarige vrouwen werkloos is.

De herintreding is minder eenvoudig te onderzoeken dan de uittreding. Enerzijds is er sprake van een cohort-effect, dat wil zeggen dat oudere vrouwen in kleinere aantallen en op latere leeftijd herintreden dan jongere vrouwen. Anderzijds is er sprake van een gezinsfase-effect, dat wil zeggen dat naarmate hun kinderen ouder worden meer vrouwen herintreden. Tenslotte wordt de herintredingsleeftijd beïnvloed door de verdien capaciteit van vrouwen, dat wil zeggen dat naarmate vrouwen nu een hoger netto maandloon verdienen ze op jongere leeftijd zijn heringetreden. Er is een U-vormige relatie te zien tussen de onderbrekingsduur en de herintredingsleeftijd. Naarmate vrouwen langer dan gemiddeld huisvrouw blijven wordt de kans op herintreding kleiner. Verouderende werkervaring en een zwakke beroepsoriëntatie versterken elkaar daarbij. Onder de vrouwen met een jongste kind van 18 jaar of ouder komen nauwelijks meer potentiële herintreedsters voor. In deze gezinsfase hebben vrijwel alle vrouwen die willen herintreden deze wens gerealiseerd. Ruim een kwart van de vrouwen in deze gezinsfase zijn te beschouwen als 'permanente huisvrouwen'.

De voorkeuren ten aanzien van betaalde arbeid in de toekomst worden sterk beïnvloed door het feit of de vrouwen nu werk hebben. Van de werkende vrouwen verwachten negen op de tien over vijf jaar nog te werken, in overgrote meerderheid bij de huidige werkgever, en van de niet-werkende vrouwen verwacht een op de twee over vijf jaar te werken. De groep niet-werkende vrouwen die verwacht over vijf jaar ook niet te werken bestaat eigenlijk uit twee verschillende groepen: enerzijds de werkloze en arbeidsongeschikte vrouwen, anderzijds de vrouwen die blijvend huisvrouw willen zijn. De permanente huisvrouwen zijn vooral te vinden onder de oudere vrouwen met een lange onderbrekingsduur.

Welke effecten hebben deze huishoudensstrategieën op het arbeidsaanbod van vrouwen? Bovenstaande leidt tot de conclusie dat de arbeidsparticipatie van 25-45-jarige vrouwen zal blijven stijgen. Enerzijds zal het percentage uittreedsters blijven dalen onder invloed van het toenemende aanbod van kinderopvangplaatsen en van de toenemende implementatie van deeltijdarbeid in arbeidsorganisaties, anderzijds zal herintreding na steeds kortere onderbrekingsduur plaatsvinden. De huidige dominante strategie van vrouwen bij hun eerste zwangerschap is de deeltijdstrategie. Uit de sterk stijgende gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind blijkt echter ook een andere strategie, namelijk een uitstelstrategie die vermoedelijk gevoerd gaat worden als de deeltijd- en/of kinderopvangpreferenties niet gerealiseerd kunnen worden. Ook deze tendens lijkt door te zetten in de jaren negentig en impliceert dus eveneens een stijgend arbeidsaanbod van vrouwen.

In schema 3.2 zijn de mogelijke allocatiestrategieën van huishoudens weergegeven. Op basis van de analyses in dit hoofdstuk kunnen we aangeven welke strategie in welke gezinsfase dominant is. De allocatiestrategie die in huishoudens zonder kinderen (fase 1, 2) veruit dominant is, is de tweeverdienersstrategie. De meest voorkomende strategie van huishoudens met zeer jonge kinderen (fase 3) is een kostwinnersstrategie, maar ook de anderhalfverdienersstrategie komt voor. De allocatiestrategieën die onder huishoudens met opgroeiende kinderen (fase 4, 5 en 6) het meest voorkomt is de anderhalfverdienersstrategie, maar daarnaast blijft ook de kostwinnersstrategie bestaan.

Het uittredingsgedrag van vrouwen bij de geboorte van het eerste kind betekent dat de inkomensontwikkeling van huishoudens niet lineair toeneemt met de gezinsfasen, maar een U-vormige relatie laat zien. Huishoudens met een jongste kind onder vier jaar hebben het laagste gezinsinkomen. Het herintredingsgedrag van vrouwen impliceert bovendien dat de verschillen in gezinsinkomen tussen huishoudens groter worden omdat herintreding relatief meer voorkomt onder vrouwen met een grotere verdien capaciteit. Netto hebben de anderhalf- en tweeverdienershuishoudens bijna anderhalf keer zo veel te besteden als kostwinnershuishoudens. De verdere toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen impliceert dan ook een groei van de anderhalfverdieners- ten opzichte van de kostwinnershuishoudens.¹⁷ Daardoor zullen op den duur kostwinnershuishoudens tot de huishoudens met de relatief lage gezinsinkomens gaan behoren.

¹⁷ Ook elders is geconstateerd dat de inkomensontwikkeling van eenverdieners in vergelijking met tweeverdieners duidelijk achterblijft (CBS 1993).

5 ARBEIDSAANBODSTRATEGIEËN VAN VROUWEN, DEEL II

In dit hoofdstuk komen opnieuw op basis van de A&Z-data de arbeidsaanbodstrategieën van vrouwen aan de orde, maar nu staan de preferenties en restricties op deelmarkten centraal. De analyse van het uittredings- en herintredingsgedrag wordt toegespitst op beroepsgroep, sector, opleidingsniveau en arbeidstijd. Eerst wordt de literatuur hierover besproken. Vervolgens analyseren we het arbeidsaanbodgedrag van vrouwen naar deze vier aspecten. Tenslotte komen de maatschappelijke effecten van de arbeidsaanbodstrategieën aan de orde.

5.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke preferenties vrouwen hebben en restricties ze ervaren ten aanzien van vier onderscheiden deelmarkten op de arbeidsmarkt. Daarbij wordt het begrip arbeidsmarktstatus dat in het vorige hoofdstuk ontwikkeld is, gebruikt om het arbeidsmarktgedrag van blijvers, herintreders en huisvrouwen te kunnen onderscheiden. Voor de beantwoording wordt gebruik gemaakt van de A&Z-data om het arbeidsaanbod van vrouwen te analyseren. De GPD-data zijn voor dit doel niet geschikt.

In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk wordt het onderzoek naar de participatie van vrouwen op elk van de deelmarkten geëvalueerd. In de derde paragraaf staan de resultaten van de A&Z-enquête centraal. In de laatste paragraaf komt de vraag aan de orde welke effecten de strategieën van huishoudens hebben op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de vraag- en aanbodverhoudingen naar opleidingsniveau, beroep, sector en arbeidstijd.

5.2 ARBEIDSAANBOD NAAR WERKTijd, BEROEP, SECTOR EN OPLEIDINGSNIVEAU

5.2.1 HET ARBEIDSAANBOD VAN VROUWEN NAAR BEROEP

Eén van de opvallendste verschillen tussen vrouwenarbeid en mannenarbeid is de sterke segregatie naar beroep. Deze segregatie vertoont al vele jaren een redelijk stabiel patroon, ondanks de veranderende sekseverhoudingen op de arbeidsmarkt. De toenemende participatie van vrouwen is terechtgekomen in de beroepen waarin al veel vrouwen werkten, want juist in deze beroepen is de werkgelegenheid gegroeid (Tijdens 1990). Het arbeidsmarktgedrag van vrouwen heeft een bestendigende invloed op de beroepssegregatie. Daarom komt in deze paragraaf het arbeidsaanbod van vrouwen naar beroep aan de orde.

Bij een analyse van de beroepen waarin vrouwen werken moeten twee elementen onderscheiden worden. Het eerste element is het aandeel van het beroep in de werkgelegenheid van vrouwen, dus het belang van het beroep voor de werkgelegenheid van vrouwen. Het tweede is het aandeel van vrouwen en van mannen in elk beroep, dus de mate waarin sprake is van een vrouwenberoep. Er zijn in 1991 in Nederland negen beroepen waarin meer dan 100.000 vrouwen werken. Met ruim 300.000 vrouwen is de beroepsgroep verlegenden en ander medisch personeel het belangrijkste beroep voor vrouwen. Het administratief personeel en de winkelbedienden zijn de volgende twee beroepen naar omvang, elk met ongeveer 250.000 werkzame vrouwen. In alle negen grote beroepen werken meer dan 50% vrouwen, met één uitzondering: in de beroepsgroep leerkrachten is 47% van de werkzame personen vrouw. Onder de negen beroepen zijn twee uitgesproken vrouwenberoepen, de secretaresses/typisten en het huishoudelijk en verzorgend personeel met beiden meer dan 95% vrouwen.

Stewart en Greenlagh (1984) concluderen op basis van de Britse National Training Survey, waarin gegevens over arbeidsgeschiedenissen werden verzameld, dat veel vrouwen met onderbrekingen hebben gewerkt. Ook wij constateerden dit in het vorige hoofdstuk. Deze onderbrekingen hebben een belangrijke invloed op beroepsstatus en beloning. Bij vrouwen die hun arbeidsloopbaan hebben onderbroken neemt de kans toe dat ze bij herintreding in beroepen met een lagere status komen te werken. Deze zogenaamde neerwaartse beroepsmobiliteit is het sterkst bij de groep met de hoogste status van de zes beroepsgroepen, die Stewart en Greenlagh onderscheidde. Op basis van de Women and Employment Survey constateert Dex (1987) voor Engeland dat de kans op neerwaartse beroepsmobiliteit veel groter wordt als de baan bij terugkeer op de arbeidsmarkt een deeltijd baan is, tenminste als de vrouw daarvoor voltijds heeft gewerkt.

5.2.2 HET ARBEIDSAANBOD VAN VROUWEN NAAR SECTOR

Mannen en vrouwen werken grotendeels in verschillende sectoren. Als de werkgelegenheid wordt uitgesplitst naar zeven bedrijfssectoren¹⁸, dan is te zien dat mannen vooral werken in de landbouw, industrie, bouw en het transport. Vrouwen werken relatief vaak in de handel, het bank- en verzekeringswezen en de overige dienstverlening. Aan het einde van de vorige eeuw werkte bijna de helft van de vrouwelijke beroepsbevolking in de 'huiselijke diensten', dat wil zeggen als huishoudelijke hulp bij een ander gezin. Na de Tweede Wereldoorlog nam het belang van deze huiselijke diensten voor de werkgelegenheid van vrouwen snel af. De overige dienstverlening, waaronder de gezondheidszorg, het onderwijs en de overheid, werd veel belangrijker. Overigens is in Nederland de industrie altijd veel minder belangrijk geweest voor de werkgelegenheid van vrouwen dan van mannen.

De verandering van de werkgelegenheidsstructuur, vanaf de jaren zestig, van industriële naar dienstverlenende maatschappij heeft sterke implicaties voor de segregatie. In drie

¹⁸ Het zogenaamde één-digit-niveau van de Standaard Bedrijfsindeling van het CBS.

van de vier bedrijfssectoren waarin mannen oververtegenwoordigd zijn neemt het aantal werkenden af, terwijl in alle drie sectoren waarin vrouwen oververtegenwoordigd zijn de werkgelegenheid toeneemt. De groei van de werkzame vrouwen is vrijwel geheel terecht gekomen in sectoren waar al veel vrouwen werkten (Tijdens 1990). Ook wordt de segregatie in stand gehouden doordat herintreedsters vooral intreden in bedrijven waarin vrouwen al meer dan drie kwart van het personeelsbestand vormen (Allaart e.a. 1992).

5.2.3 HET ARBEIDSAANBOD VAN VROUWEN NAAR OPLEIDINGSNIVEAU EN -RICHTING

De achterstand naar opleidingsniveau die de vrouwelijke beroepsbevolking had, is in de jaren tachtig ingelopen. Nu zijn er weliswaar geen niveauverschillen meer, maar er zijn nog wel steeds opvallende verschillen in opleidingsrichting¹⁹. Kijkend naar het beroepsonderwijs op LBO-niveau blijken vrouwen vooral onderwijs voor persoonlijke en sociale verzorging en mannen technische opleidingen te hebben gevolgd. Op MBO-niveau is te zien dat vrouwen medische en paramedische opleidingen en opleidingen voor persoonlijke en sociale verzorging hebben gevolgd en mannen opnieuw technische opleidingen. De economisch administratief/commerciële opleidingen worden door beide in ongeveer even grote mate gevolgd. Op HBO-niveau zijn vrouwen geconcentreerd in de onderwijskundige richting en zijn mannen gespreid over de verschillende opleidingsrichtingen. Op WO-niveau zijn vrouwen sterk ondervertegenwoordigd bij de bèta-wetenschappen, het technisch onderwijs en de economisch administratief/commerciële richting, terwijl mannen opnieuw veel evenrediger gespreid zijn over de opleidingen. De lage opleidingsniveaus zijn het sterkst en de hoge niveaus het minst naar sekse gesegregeerd (ROA 1992a en b).

Veruit het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking heeft op alle opleidingsniveaus door mannen gedomineerd onderwijs gevolgd, met name technische opleidingen. Veruit het grootste deel van de vrouwelijke beroepsbevolking heeft door vrouwen gedomineerd onderwijs gevolgd, namelijk opleidingen voor persoonlijke/sociale verzorging en medische/paramedische en pedagogische opleidingen. Er is één gemengde opleiding, de economisch administratief/commerciële richting. Maar juist bij deze richting is sprake van een segregatie naar niveau, want de vrouwelijke beroepsbevolking heeft deze opleidingsrichting vooral gevolgd op LBO- en MBO-niveau, terwijl de mannelijke beroepsbevolking dat vaker op HBO-niveau heeft gedaan.

Vergelijken we de opleidingen van de vrouwelijke beroepsbevolking met die van de overige vrouwelijke bevolking, dan zijn onder de niet-participerende vrouwen de laagste opleidingsniveaus oververtegenwoordigd. De niet-participerende vrouwen hebben bovendien naar verhouding veel vaker een opleiding in de persoonlijke en sociale verzorging en veel minder een economisch administratief/commerciële of medische opleiding. Verder valt op dat er wat betreft opleidingsniveau vrijwel geen sekseverschillen onder de niet-participerende bevolking zijn, wel blijven er sekseverschillen naar opleidingsrichting.

¹⁹ Deze paragraaf is gebaseerd op de Enquête Beroepsbevolking 1992.

5.2.4 HET ARBEIDSAANBOD VAN VROUWEN NAAR ARBEIDSDUUR

Deeltijdarbeid is zeer ongelijk gespreid over de seksen: in 1991 werkt 16% van de werkzame mannen minder dan 35 uur per week tegen 63% van de werkzame vrouwen²⁰. Die ongelijkheid is sterk traditioneel bepaald. In hoofdstuk 2 bleek immers dat de kostwinnende man voltijds werkt en zijn vrouw was vroeger huisvrouw en werkt nu in deeltijd. Maar ook onder de vrouwelijke beroepsbevolking is deeltijdarbeid ongelijk gespreid, en wel naar beroep, leeftijd, sector en opleidingsniveau. In dit hoofdstuk gebruiken we voor het leesgemak het woord 'kleine deeltijdarbeid' voor vrouwen die 1 t/m 16 uur per week werken, 'grote deeltijdarbeid' voor vrouwen die 17 t/m 32-urige werken en voltijd voor vrouwen die meer dan 32 uur werken. Kleine deeltijdbanen van vrouwen zijn geconcentreerd in huishoudelijke vrouwenberoepen als schoonmaak-, huishoudelijk en verzorgend personeel, terwijl grote deeltijdbanen te vinden zijn in professionele beroepsgroepen als verplegenden en leerkrachten. Voltijdarbeid is geconcentreerd bij de administratieve beroepsgroepen, waaronder secretaresses en boekhoudkundige functies. Opvallend is dat deeltijdarbeid relatief vaak voorkomt in beroepen met onregelmatige of wisselende werktijden en voltijdarbeid in beroepen waarin meestal van 9 tot 5 uur wordt gewerkt. De arbeidstijden limiteren de keuze van beroep en sector en hebben derhalve een allocatieve functie.

Ook naar leeftijd is deeltijdarbeid ongelijk gespreid. Voltijdarbeid komt vooral voor bij twintigers, grote deeltijdarbeid bij dertigers en veertigers en kleine deeltijdarbeid bij vijftigers en bij meisjes. Ook per bedrijfssector varieert de mate van deeltijdarbeid, want in de industrie wordt het minst en bij de overheid en semi-overheid het meest in deeltijd gewerkt. Er is een samenhang tussen leeftijd en percentage deeltijders in een bedrijfssector: naarmate in een sector relatief meer vrouwen in voltijd werken zijn ze relatief jonger. Tenslotte is er ook naar opleidingsniveau ongelijke spreiding: naarmate het opleidingsniveau hoger is, daalt het percentage vrouwen in kleine deeltijdbanen.

Uit onderzoek naar arbeidsduur in de industrie blijkt dat sekse de belangrijkste verklarende variabele is, gevolgd door netto uurloon en, met negatief teken, leeftijd. De taakverdeling thuis, gedefinieerd als 'vrouw doet meer in huishouden dan man', draagt bij aan de verklaring. In huishoudens waar de vrouw meer doet is de arbeidstijd van de man hoger.

5.3 HET ARBEIDSAANBOD VAN 25-45 JARIGE VROUWEN

5.3.1 ARBEIDSAANBOD NAAR BEROEP

Om uitspraken te kunnen doen over het arbeidsaanbod naar beroep is aan de werkende vrouwen gevraagd in welk beroep ze werkzaam zijn en aan de niet-werkende vrouwen die wel willen werken in welk beroep ze werk zoeken. In verband met tijdsbeperkingen bij een

²⁰ Deze paragraaf is gebaseerd op de Enquête Beroepsbevolking 1991 en op Tijdens (1993).

telefonische enquête is niet gevraagd naar het vroegere beroep, alleen naar het huidige beroep.

De genoemde beroepstitels zijn gecodeerd²¹ en als volgt ingedeeld in de negen grootste beroepsgroepen waarin 25-45-jarige vrouwen werken. De beroepsgroep verplegenden omvat voornamelijk verpleegsters. De beroepsgroep leerkrachten omvat onderwijzend personeel op de basisschool en leerkrachten in het voortgezet onderwijs. Onder de schoonmaaksters zijn vrouwen die instellingen schoonmaken, maar ook die particuliere woningen schoonhouden. De gezinsverzorgsters zijn de voornaamste categorie uit de beroepsgroep huishoudelijk en verzorgend personeel. De groep winkelbedienden omvat verkoopsters en cassières. Diverse administratieve functies vallen in de administratieve beroepsgroep. Ook een administratief medewerkster op een afdeling inkoop heeft een administratieve functie, evenals een administratief medewerkster op de afdeling marketing. De groep boekhouders omvat met name loketmedewerksters en de groep secretaresses/typisten voornamelijk secretaresses. De groep koks/kelners omvat voornamelijk serveersters, meestal de vrouwelijke beroepstitel van het beroep van kelner. De grote groep 'overig' omvat alle vrouwen die niet in de voorgaande negen beroepsgroepen konden worden ingedeeld. In tabel 5.1 is te zien dat één op de zes vrouwen als verplegende werkt, één op de vijf in een administratieve functie en één op de vier in de groep overigen.

Werken herintreedsters in andere beroepen dan blijvers? En in welke beroepen zoeken

Tabel 5.1 Verdeling van werkende en werkzoekende vrouwen naar beroepsgroep (N=1190)

	Werkende en werkzoekende vrouwen				Werkende vrouwen		
	blijvers	herintreders	werkzoekenden	allen	opleid.duur	uurloon	arbeidsduur
verplegenden e.a.	18%	20%	9%	16%	13,4	15,69	26,1
leerkrachten	9%	9%	4%	8%	14,5	16,83	26,3
schoonmaaksters	4%	13%	4%	6%	10,7	12,05	13,4
gezinsverzorgsters	6%	8%	9%	7%	12,6	14,36	21,1
winkelbedienden ea	5%	8%	12%	8%	11,3	12,45	25,6
administrat. functies neg	20%	14%	23%	19%	12,0	14,84	29,0
boekhouders ea	2%	1%	1%	2%	11,9	14,95	25,2
secretar/typisten, ea	4%	3%	2%	3%	11,4	14,61	29,2
koks, kelners ea	3%	3%	2%	3%	11,2	12,65	30,3
overig	29%	21%	34%	28%	12,7	16,12	31,3
totaal	100%	100%	100%	100%	12,5	15,13	27,0
N	605	292	293	1190	899	899	899

Procentuele verdeling van blijvers, herintreders en werkzoekende vrouwen naar feitelijke/gewenste beroepsgroep
Gemiddeld aantal opleidingsjaren, uurloon en arbeidsduur per week in uren naar beroepsgroep. Bron: A&Z-data

²¹ De beroepstitels zijn gecodeerd volgens de beroepenclassificatie 1984 (CBS 1985) op het niveau van beroepsgroepen, in de terminologie van het CBS het twee-digit-niveau genoemd.

potentiële herintreedsters werk? Er zijn inderdaad significante verschillen naar arbeidsmarktstatus tussen de beroepsgroepen (tabel 5.1). Blijvers zijn oververtegenwoordigd in verplegende beroepen en ondervertegenwoordigd onder schoonmaaksters en winkelbedienden. Herintreedsters zijn oververtegenwoordigd onder verplegenden en schoonmaaksters. Deze laatsten hebben de hoogste score voor het gemiddeld aantal onderbrekingen van de arbeidsloopbaan. Herintreedsters zijn relatief weinig te vinden in administratieve en overige beroepen.²² Werkzoekende vrouwen zijn oververtegenwoordigd onder gezinsverzorgsters, winkelbedienden, administratieve functies en overige beroepen en ondervertegenwoordigd onder verplegenden, leerkrachten en schoonmaaksters.

Kijken we naar de afzonderlijke beroepsgroepen, dan is 68% van de secretaresses een blijver. In geen van de andere beroepen is het percentage blijvers zo hoog. Het percentage herintreedsters is met 51% het hoogst van alle beroepen bij de schoonmaaksters. De winkelbedienden daarentegen laten met 40% het hoogste percentage werkzoekenden zien.

Het zal niet verbazen dat er een verband bestaat tussen arbeidsduur en het percentage blijvers. Naarmate er meer blijvers in een beroep werken neemt de gemiddelde arbeidstijd in het beroep toe ($R=.50$). Het negatieve verband tussen het percentage herintreedsters en de gemiddelde arbeidstijd in beroepen is evenwel nog sterker ($R=.72$). Daarentegen is er geen enkele correlatie tussen het aandeel werkzoekenden en de arbeidstijden in beroepen. De arbeidsduur in een beroep heeft dus een allocerende functie voor herintredende vrouwen, want zij komen in beroepen te werken waarin toch al veel in deeltijd gewerkt wordt.

Eerder in dit hoofdstuk kwam de neerwaartse beroepsdaling aan de orde. Vrouwen zouden bij herintreding in een beroep met een lagere status terecht komen. Als we -bij gebrek aan beter- beroepsstatus gelijk stellen aan het gemiddeld uurloon in de beroepsgroep, dan zou er een negatief verband moeten bestaan tussen het percentage herintreedsters en het gemiddeld uurloon van een beroep. Dat is zo, maar de correlatie is niet hoog ($R=.24$). De correlatie tussen het aandeel blijvers en het gemiddeld uurloon in een beroep is daarentegen wel aanzienlijk ($R=.47$). Opnieuw zien we bij de werkzoekenden geen correlaties, nu niet met het gemiddeld uurloon in beroepen. Blijvers hebben dus op twee manieren voor hun inkomen profijt van het feit dat ze hun arbeidsloopbaan niet onderbroken hebben. In vergelijking met herintreedsters werken ze in beroepen waarin gemiddeld meer uren per week wordt gewerkt en in beroepen met een gemiddeld hoger uurloon.

Steeds blijkt dat het zoekgedrag van de werkzoekende vrouwen niet naar beroepsgroep is te typeren. Werkzoekenden zijn niet vaker te vinden in beroepen met lage of hoge uurloren, noch in beroepen met korte of lange werkweken of in beroepen met een laag of hoog opleidingsniveau. We kunnen evenwel niet stellen dat werkzoekende vrouwen gemiddeld gespreid zijn over de beroepsgroepen, omdat vrouwen die werk zoeken in voor hen ontoegankelijke beroepen immers oververtegenwoordigd zullen zijn in de steekproef. Uit tabel

²² In het onderzoek van Vogels en Portegeijs (1992) bleken herintreedsters relatief meer ten opzichte van het beroep voor uittreding geconcentreerd te zijn in de administratieve beroepen. In ons onderzoek is dit niet na te gaan, omdat niet gevraagd is naar het beroep voor uittreding.

5.1 kan echter wel afgeleid worden dat in het bijzonder de administratieve en de overige beroepen slecht toegankelijk zijn voor herintreding omdat herintreedsters er relatief weinig vóórkomen én werkzoekende vrouwen er oververtegenwoordigd zijn. Daarentegen is het beroep van schoonmaakster juist bij uitstek een beroep dat toegankelijk is na herintreding, gezien de lage percentages blijvers en werkzoekenden.

5.3.2 ARBEIDSAANBOD NAAR SECTOR

Varieert de arbeidsmarktstatus van vrouwen tussen de sectoren? Aan de werkende vrouwen is gevraagd in welke sector zij werken. Aan de werkzoekende vrouwen in welke sector zij zoeken. De antwoorden zijn gecodeerd tot zes sectoren.²³

Werken herintreedsters in andere sectoren dan blijvers? En in welke sectoren zoeken potentiële herintreedsters werk? Er zijn inderdaad enkele significante verschillen naar arbeidsmarktstatus tussen de sectoren (tabel 5.2). Blijvers zijn in geen enkele sector over- of ondervertegenwoordigd. Herintreedsters zijn relatief vaker in de gezondheidszorg en relatief minder in de landbouw en het bank- en verzekeringswezen te vinden. Werkzoekende vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de landbouw en de detailhandel en ondervertegenwoordigd bij de gezondheidszorg en de overheid. Ook in eerder onderzoek bleek dat herintreedsters vaker dan blijvers in de kwartaire sector werken (Allaart e.a. 1991).

Evenals bij de beroepen heeft ook bij de bedrijfssectoren de arbeidsduur een allocerende functie. Er is een verband tussen percentage herintreedsters en arbeidsduur ($R=.37$) evenals tussen percentage blijvers en arbeidsduur ($R=.30$). Herintreedsters worden gealloceerd in sectoren waarin toch al veel in deeltijd gewerkt wordt. Anders dan bij de beroepen bestaat er geen verband tussen de percentages herintreedsters of blijvers en de uurlonen.

Tabel 5.2 Verdeling van werkende en werkzoekende vrouwen naar bedrijfssector (N=1190)

	Werkende en werkzoekende vrouwen				Werkende vrouwen		
	blijvers	herintreders	werkzoekenden	allen	opleid.duur	uurloon	arbeidsduur
landbouw, nutsbedrijven ea	12%	9%	20%	13%	11,8	15,16	30,2
industrie, incl. schoonmaak	7%	7%	4%	6%	11,7	13,53	26,9
detailhandel	16%	16%	21%	17%	11,3	12,89	29,6
bank- en verzek.wezen	12%	8%	12%	11%	12,2	15,66	28,6
gezondheidszorg	37%	43%	31%	37%	13,1	15,27	25,4
overheid	17%	17%	12%	16%	13,2	16,47	25,9
totaal	100%	100%	100%	100%	12,5	15,13	27,1
N	605	292	293	1190	899	899	899

Procentuele verdeling van blijvers, herintreders en werkzoekende vrouwen naar feitelijke/gewenste bedrijfssector. Gemiddeld aantal opleidingsjaren, uurloon en arbeidsduur per week in uren naar bedrijfssector. Bron: A&Z-data

²³ De beroepstitels zijn gecodeerd volgens de beroepenclassificatie 1984 (CBS 1985) op het niveau van beroepsgroepen, in de terminologie van het CBS het twee-digit-niveau genoemd.

5.3.3 ARBEIDSAANBOD NAAR OPLEIDINGSNIVEAU

Hebben herintreedsters een ander opleidingsniveau dan blijvers? En welke opleidingsniveau hebben werkzoekende vrouwen? Uit tabel 5.3 blijken significante verschillen naar arbeidsmarktstatus en opleidingsniveau. Blijvers zijn onder hoogopgeleide vrouwen sterk oververtegenwoordigd. Herintreedsters zijn oververtegenwoordigd onder MBO-vrouwen. Niet-werkzoekende vrouwen zijn zeer sterk oververtegenwoordigd onder LO/LBO-vrouwen, en het zelfde geldt, zij het in mindere mate, voor werkzoekende vrouwen.

Niet-werkende vrouwen zijn laag opgeleide vrouwen. Bijna vier op de tien heeft de lagere school of een opleiding op LBO-niveau afgerond. Onder de huisvrouwen die het afgelopen half jaar werk hebben gezocht zijn hoog opgeleide vrouwen oververtegenwoordigd. Van de huisvrouwen met een HBO/WO-opleiding heeft bijna de helft werk gezocht en van de huisvrouwen met een MBO, MAVO of LO/LBO-opleiding nog niet één op de zes. Nu al bestaat de categorie huisvrouwen voornamelijk uit laagopgeleiden en op den duur zullen de hoogopgeleiden vrijwel geheel uit deze groep zijn verdwenen. Dit bevestigt de tendens die in paragraaf 2 beschreven is, namelijk dat de categorie huisvrouwen qua opleidingsstructuur steeds meer gaat lijken op de categorie niet-participerende mannen in dezelfde leeftijdsgroep. Dat kan er op wijzen dat het huisvrouwchap niet langer de enige verklaring vormt waarom zij niet participeren op de arbeidsmarkt, maar dat voor hen steeds meer de verklaringen gaan gelden die voor niet-participerende mannen van toepassing zijn, te weten werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of bijstand. Het begrip huisvrouw wordt dus minder adequaat. Beter is de term niet-participerende vrouwelijke bevolking.

Tabel 5.3 Verdeling van vrouwen naar opleidingsniveau (N=1407)

	Werkende vrouwen		Niet-werkende vrouwen		Werkende vrouwen	
	blijvers	herintreders	werkzoekend	niet-werkzoekend	uurloon	arbeidsduur
LO/LBO	14%	20%	33%	38%	12,63	24,6
MAVO	19%	21%	17%	20%	14,03	25,5
MBO	24%	29%	14%	22%	14,54	25,2
HAVO/WO	14%	12%	14%	11%	15,76	30,6
HBO/WO	29%	18%	23%	10%	17,25	29,9
totaal	100%	100%	100%	100%	15,15	27,1
N	602	286	96	423	899	899

Procentuele verdeling van blijvers, herintreders en werkzoekende vrouwen naar opleidingsniveau. Gemiddeld uurloon en arbeidsduur per week in uren naar opleidingsniveau. Bron: A&Z-data

5.3.4 ARBEIDSAANBOD NAAR FEITELIJKE EN GEWENSTE ARBEIDSDUUR

In de A&Z-enquête is aan werkende vrouwen gevraagd hoeveel uren zij per week werken, hoeveel uren ze zouden willen werken en welke overwegingen zij bij die urenwens hebben. Aan niet-werkende vrouwen, die te kennen gaven op zoek te zijn naar werk of dat in de toekomst te gaan doen, is gevraagd voor hoeveel uur ze een baan zoeken. Ook is aan hen gevraagd welke overwegingen ze hebben bij hun urenwens. Er is een kleine groep niet-werkende vrouwen die op de vraag 'voor hoeveel uur zoekt u werk' antwoordt met 'maakt niet uit' of 'weet ik nog niet'. Dit antwoord is als missing gecodeerd.

De arbeidsduren van 25-45-jarige vrouwen lopen sterk uiteen (tabel 5.4). De gemiddelde arbeidsduur van werkende vrouwen is 27 uur per week. Er bestaat een aanzienlijke discrepantie tussen feitelijke en gewenste arbeidstijden, met name bij vrouwen die nu geen betaalde arbeid hebben, maar dat wel zouden wensen. Twee derde van de niet-werkende vrouwen zou willen werken en gemiddeld prefereren zij een arbeidsduur van 21 uur. De discrepantie is aanzienlijk kleiner bij vrouwen die in een kleine deeltijdbaan werken. Gemiddeld willen zij 13 uur per week werken. Ook bij vrouwen die in een grote deeltijdbaan werken is de discrepantie gering, want bijna negen van de tien vrouwen wil een grote deeltijdbaan behouden. Gemiddeld wensen zij 25 uur per week te werken. Daarentegen is de discrepantie tussen feitelijke en gewenste arbeidsduren wel aanzienlijk bij vrouwen die nu in voltijd werken. Van hen prefereert een kwart een grote deeltijdbaan. Vrouwen wensen meer kleine en meer grote deeltijdbanen en minder voltijdbanen en minder volledig huisvrouwchap, dus een nivellering van hun arbeidsduur.

Als we de feitelijke en gewenste arbeidstijden uitsplitsen naar gezinsfase, dan zijn er weinig verschillen te zien. Werkende vrouwen in gezinsfasen 0 en 1/2 werken nu 38 respectievelijk 34 uur en zij zouden 1-2 uur minder per week willen werken. Werkende vrouwen in de fasen 3 t/m 6 werken nu oplopend van 21 tot 30 uur per week en zij zouden gemiddeld 1-2 uur meer per week willen werken. Deeltijdbanen, zowel grote als kleine, zijn veruit het meest gewenst. Voltijdbanen worden alleen gewenst door vrouwen in gezinsfasen 0 en 1/2. De feitelijke arbeidstijden verschillen naar gezinsfase nauwelijks van de gewenste tijden ($X^2=448.15$, $p<.001$ resp. $X^2=380.99$, $p<.001$).

Tabel 5.4 Feitelijke en gewenste arbeidsduren (N=1279)

Gewenste tijd	Feitelijke arbeidstijd				totaal
	0 uur	1-16 uur	17-32 u	> 32 uur	
0 uur	10%	0%	0%	0%	10%
1-16 uur	5%	12%	2%	0%	18%
17-32 u	14%	3%	26%	5%	47%
> 32 uur	3%	0%	2%	20%	25%
totaal	32%	15%	29%	24%	100%

Feitelijke en gewenste arbeidsduren van 25-45-jarige vrouwen. $R = .74$, $p < .001$. Bron: A&Z-data

Als de arbeidstijden worden uitgesplitst naar leeftijdsgroep, dan is te zien dat de 25-30-jarigen het meest voltijds werken en het minst in kleine deeltijdbanen. Bij 31-35-jarigen komt voltijdarbeid daarentegen juist het minst voor en is het percentage huisvrouwen het hoogst, evenals het percentage kleine deeltijders. Bij 36-45-jarige vrouwen komt grote deeltijdarbeid vaker voor, maar in deze leeftijdsgroep neemt ook het percentage voltijders weer toe. De kleine-deeltijdwens is bij de jongste leeftijdsgroep het kleinst en varieert bij de overige leeftijdsgroepen nauwelijks. Ook de grote-deeltijdwens is bij de jongste leeftijdsgroep het kleinst. Ze is het meest uitgesproken bij de 36-40-jarigen. De voltijdwens is het meest uitgesproken in de jongste groep en varieert bij de overige groepen weinig. De feitelijke arbeidstijden verschillen naar leeftijdsgroep nauwelijks van de gewenste tijden ($X^2=60.34$, $p<.001$ resp. $X^2=68.16$, $p<.001$).

Onderzoeken we sectorale verschillen in arbeidsduur, dan blijkt dat in de industrie het hoogste en in de gezondheidszorg het laagste percentage voltijders voorkomt. Grote deeltijdarbeid komt vooral voor bij de overheid, gevolgd door de gezondheidszorg. Kleine deeltijdarbeid is vooral te vinden in de gezondheidszorg en de industrie- en schoonmaaksector. De gewenste arbeidstijden laten vrijwel geen sectorale verschillen zien. De feitelijke arbeidstijden verschillen tussen de sectoren aanmerkelijk meer dan de gewenste tijden ($X^2=52.61$, $p<.001$ resp. $X^2=17.41$, n.s.).

Ook tussen de beroepsgroepen verschillen de feitelijke arbeidstijden aanmerkelijk meer dan de gewenste tijden ($X^2=223.03$, $p<.001$ resp. $X^2=48.66$, $p<.001$). Het hoogste percentage voltijders werkt in de administratieve beroepen, terwijl in de verzorgende en dienstverlenende beroepen het laagste percentage is te vinden. Grote deeltijdarbeid komt vooral voor bij de verpleegkundigen en overige vakspecialisten, gevolgd door de administratieve beroepen. Kleine deeltijdarbeid is vooral te vinden in de verzorgende en dienstverlenende beroepen. Opvallend is dat kleine deeltijd nauwelijks voorkomt in de administratieve functies en de overige functies. De kleine-deeltijdwens komt veel voor bij de verzorgende en dienstverlenende beroepen. De grote-deeltijdwens varieert nauwelijks per beroep, evenals de voltijdwens. Juist in die beroepen waarin gemiddeld veel uren wordt gewerkt, zoals onder verpleegkundigen en in administratieve functies, willen vrouwen minder uren werken. Anderzijds wensen vrouwen in beroepen waarin gemiddeld weinig uren wordt gewerkt, zoals de winkelbedienden en de verzorgende beroepen, meer uren te werken.

Kijken we tenslotte naar opleidingsniveau, dan moeten we opnieuw constateren dat de feitelijke arbeidstijden tussen de opleidingsniveaus aanmerkelijk meer verschillen dan de gewenste arbeidstijden ($X^2=97.08$, $p<.001$ resp. $X^2=24.71$, $p<.01$). Voltijdbanen zijn het meest frequent te vinden bij vrouwen met een HBO/WO-opleiding en het minst bij vrouwen met een LO/LBO-opleiding. Grote deeltijdarbeid komt het meest frequent voor bij vrouwen met een HBO/WO- en een MBO-opleiding en het minst frequent bij vrouwen met een LBO-opleiding. Kleine deeltijdarbeid is vooral te vinden bij vrouwen met een MAVO- of MBO-opleiding, maar daarentegen veel minder bij vrouwen met een HAVO/VWO- of een HBO/WO-opleiding. De kleine deeltijdwens komt het meest frequent voor bij vrouwen

met een MAVO-opleiding of een LO/LBO-opleiding en het minst frequent bij vrouwen met een HAVO/VWO-opleiding. De grote deeltijdswens varieert veel minder per opleidingsniveau. De voltijdswens is het meest uitgesproken onder vrouwen met een HAVO/VWO-opleiding en het minst onder vrouwen met een MBO-opleiding.

Samengevat, vrouwen wensen meer kleine en meer grote deeltijdbanen en minder voltijdbanen en volledig huisvrouwenschap. Nu heeft de arbeidsduur een allocerende functie naar beroep en sector, samenhangend met opleidingsniveau, gezinsfase en leeftijd. Als vrouwen hun arbeidstijdwensen zouden kunnen realiseren zou het effect daarvan zijn dat deze allocerende functie sterk aan kracht zou inboeten.

5.3.5 BELEMMERINGEN OM TIJDSPREFERENTIES TEREALISEREN

In deze paragraaf onderzoeken we de belemmeringen om tijdspreferenties te realiseren. Aan de werkende vrouwen (N=899) zijn een aantal uitspraken voorgelegd waarop zij met een vierpuntsschaal konden aangeven in welke mate de uitspraak voor hen van toepassing was. Hierna worden steeds de percentages vrouwen genoemd die de uitspraak 'zeer sterk van toepassing' of 'van toepassing' vonden.

Twee op de drie werkende vrouwen (66%) is tevreden met het aantal uren dat ze werkt. Deze tevredenheid wordt vooral bepaald door de overweging dat er voldoende tijd overblijft om voor de kinderen te zorgen (91% van deze groep), dat er voldoende tijd overblijft om voor het huishouden te zorgen (67%) en omdat het inkomen nodig is (63%).

Een op de zeven werkende vrouwen (14%) zegt dat ze meer uren wil werken. Veruit de meest genoemde reden is dat ze meer inkomen wil (72% van deze groep) en dat ze meer aanwezig wil zijn op het werk (59%). Meer arbeidsuren om carrière te maken speelt nauwelijks een rol, want slechts 27% zegt dit belangrijk te vinden. De belangrijkste belemmering om deze tijdswens te realiseren is dat "er geen werk voor mij" is (64%), gevolgd door "mijn werkgever wil me niet meer uren geven" (42%). Overwegingen dat er dan onvoldoende tijd overblijft voor de kinderen of dat de kinderen nog te jong zijn (58% resp. 56%) spelen ook een rol, maar overwegingen dat er dan onvoldoende tijd voor het huishouden overblijft of dat de partner niet minder wil gaan werken, zijn minder belangrijk (29% resp. 20%).

Bijna een op de vijf werkende vrouwen (18%) zou minder uren willen werken dan ze nu doet. Veruit de belangrijkste reden hiervoor is dat deze vrouwen meer tijd voor zichzelf willen (90% van deze groep), gevolgd door de wens naar meer tijd om voor de kinderen te zorgen (72%). Meer tijd om voor familieleden te zorgen scoort 48%, gevolgd door een te hoge werkdruk in de baan (44%), door meer tijd om voor het huishouden te zorgen en door meer tijd om een opleiding te volgen (beide 35%). De belemmeringen om minder te gaan werken liggen enerzijds in het werk zelf, want "in mijn functie kun je niet minder uren werken", zegt 56% van de groep die korter wil werken, korter werken "mag niet van mijn werkgever" (41%) en "je kunt carrière dan wel vergeten" (30%). Anderzijds ligt een belemmering in het inkomen: "we kunnen mijn inkomen niet missen", zegt 44%.

De tijdsstrategie van niet-werkende, potentiële herintreedsters wordt sterk gedomineerd door de wens om voldoende tijd te hebben om voor de kinderen te zorgen (96% van deze groep), om tijd voor zichzelf te houden (80%), om voor het huishouden te kunnen zorgen (77%) en om een wisselstrategie met de partner te voeren (51%). De tijdsrestricties waaronder deze vrouwen willen werken zijn achtereenvolgens: enkele dagen per week werken (90%), alleen als er opvang voor de kinderen is (88%) en alleen op tijdstippen dat kinderen naar school zijn (80%).

Ook de wensen van vrouwen ten aanzien van de arbeidstijden van hun partner zijn onderzocht, althans voor de vrouwen met een partner die betaald werk verricht (N=1167). Een grote meerderheid van deze groep vindt dat hun partner evenveel uren moet blijven werken als hij nu doet (72%). De meest genoemde reden hiervoor is dat het huishouden het inkomen nodig heeft (87%), gevolgd door de uitspraak "mijn partner wil gewoon de volle week werken" (81%). De al eerder genoemde seksespecifieke attitude ten aanzien van arbeidstijden blijkt ook hier.

Er is daarnaast een groep van 25% die zou willen dat haar partner minder uren ging werken en een zeer kleine groep die wenst dat de partner meer uren zou gaan werken (3%). De vrouwen die willen dat hun partner meer uren per week gaat werken, hebben daarvoor als argument dat hij dan meer inkomen kan verdienen en dat hij dan meer carrière kan maken. De eigen arbeidstijd van de vrouw blijkt een minder belangrijk argument, gezien de lage score op de uitspraak "ik wil dat mijn partner meer uren gaat werken want ik wil zelf minder werken". De vrouwen die wensen dat hun partner minder uren gaat werken, geven daarvoor als belangrijkste argument dat de partner dan meer tijd aan de kinderen kan besteden (80% van deze groep), gevolgd door twee argumenten die betrekking hebben op het werk van de partner, namelijk "hij werkt teveel over" (51%) en "de werkdruk is te hoog" (50%). Ook hier is de eigen tijdsbesteding van de vrouw geen belangrijk argument voor de gewenste tijdsbesteding van de partner. Als vrouwen al willen dat hun partner minder uren gaat werken, dan is dat in geringe mate ingegeven door de wens om zelf te gaan werken of zelf meer uren te gaan werken (25% van deze groep). Ook de wens dat hij door vermindering van zijn arbeidstijd meer tijd aan het huishouden kan besteden is niet belangrijk (24%). Vrouwen zien hun tijdsbesteding en die van hun partner dus nauwelijks als communicerende vaten. De redenering dat 'als de man wat minder betaald werkt, dan kan hij meer tijd aan het huishouden besteden en dan kan zij wat meer betaald werken' leeft eigenlijk niet bij vrouwen. Huishoudelijk werk wordt in veel mindere mate dan de verzorging van kinderen als een gezamenlijke tijdsbesteding gezien.

5.4 MAATSCHAPPELIJKE EFFECTEN VAN ARBEIDSAANBOD-STRATEGIEËN

In dit hoofdstuk zijn drie vragen onderzocht. Welke preferenties hebben vrouwen en welke restricties ervaren ze daarbij ten aanzien van hun arbeidsaanbod naar beroep, sector en arbeidstijd? Welke factoren, in het bijzonder opleidingsniveau, kunnen het gerealiseerde verzorgingsarrangement op elk van de deelmarkten verklaren? Welke effecten hebben de daaruit voortvloeiende strategieën van huishoudens op de arbeidsmarkt, in het bijzonder op de vraag- en aanbodverhoudingen naar opleidingsniveau, beroep, sector en arbeidstijd. Daarbij wordt het begrip arbeidsmarktstatus dat in het vorige hoofdstuk ontwikkeld is, gebruikt om het arbeidsmarktgedrag van blijvers, herintreedsters en huisvrouwen te kunnen analyseren. De huisvrouwen zijn onderscheiden in werkzoekende en niet-werkzoekende vrouwen. In de vorige paragrafen zijn de eerste en tweede vraag onderzocht op basis van de A&Z-data. In deze paragraaf worden de antwoorden samengevat en wordt vervolgens de derde vraag beantwoord.

In de A&Z-enquête is gevraagd naar beroep of, als de vrouw niet werkte maar wel werk zocht, naar gewenst beroep. Er zijn negen beroepsgroepen plus een groep 'overig' onderscheiden, waarvan er drie zeer belangrijk zijn voor de werkgelegenheid van 25-45-jarige vrouwen: één op de zes vrouwen werkt als verplegende, één op de vijf in een administratieve functie en één op de vier in de groep overigen. Blijvers, herintreedsters en werkzoekende vrouwen werken niet in gelijke mate in de tien beroepsgroepen. De administratieve beroepen lijken vrij ontoegankelijk voor herintreding, terwijl het tegenovergestelde geldt voor het beroep van schoonmaakster. De verplegenden en de leerkrachten zijn beroepen die goed toegankelijk zijn voor herintreedsters, terwijl het ook goed mogelijk is in het beroep te blijven werken. De spreiding van de arbeidsduur in een beroep is een belangrijke factor die zowel de mogelijkheid om te blijven als de toegankelijkheid voor herintreedsters bepaalt. In beroepen, waarin overwegend in voltijd wordt gewerkt, werken blijvers, die bij uittreding uit het beroep zullen verdwijnen en er niet als herintreedster zullen terugkeren. In beroepen waarin overwegend in kleine deeltijd wordt gewerkt werken weinig blijvers en zullen vrouwen pas bij herintreding gaan werken. In beroepen waarin voltijd, grote en kleine deeltijd goed gespreid is, zijn relatief evenveel blijvers als herintreedsters te vinden. Analyse van de arbeidstijdpreferenties van vrouwen laat zien dat deze aantrekkelijk minder naar beroepsgroep variëren dan de feitelijke arbeidstijden. Er zijn relatief veel werkzoekende vrouwen die als winkelbediende of in een administratieve functie willen werken. De preferenties van de werkzoekende vrouwen zijn niet naar uurloon of arbeidstijd van een beroepsgroep te typeren.

Het percentage blijvers in een beroep is hoger naarmate de gemiddelde arbeidstijd en het gemiddeld uurloon in een beroep hoger is. Andersom geldt dat het percentage herintreedsters in een beroep hoger is naarmate de gemiddelde arbeidstijd en het gemiddeld

uurloon lager is. Blijvers hebben dus op twee manieren voor hun inkomen profijt van het feit dat ze hun arbeidsloopbaan niet onderbroken hebben. In vergelijking met herintreedsters werken ze in beroepen waarin gemiddeld meer uren per week wordt gewerkt en in beroepen met een gemiddeld hoger uurloon. Het beeld dat ontstaat is dat hoger opgeleide vrouwen hun beroepsstatus beter kunnen handhaven, vooral omdat zij in hun eigen beroepen kunnen blijven én kunnen herintreden. Lager opgeleide vrouwen hebben meer te maken met neerwaartse beroepsdaling, enerzijds omdat ze een frequenter in-uitpatroon laten zien, anderzijds omdat zij na herintreding gaan werken in beroepen waarin herintreedsters sterk oververtegenwoordigd zijn.

In de A&Z-enquête is gevraagd naar feitelijke of gewenste bedrijfssector, waarbij zes sectoren onderscheiden zijn. De gezondheidszorg is veruit de belangrijkste sector voor vrouwen, waar bovendien relatief veel herintreedsters werken. Daarentegen wordt het bank- en verzekeringswezen gekenmerkt door een relatief laag percentage herintreedsters. In de detailhandel zijn relatief veel werkzoekende vrouwen te vinden. Arbeidsduur blijkt bij de bedrijfssectoren, evenals bij de beroepsgroepen, een allocerende functie te hebben.

De arbeidsmarktstatus van vrouwen is sterk afhankelijk van haar opleidingsniveau. De blijvers zijn oververtegenwoordigd onder hoogopgeleide vrouwen. Herintreedsters zijn oververtegenwoordigd bij de MBO-vrouwen. Huisvrouwen zijn oververtegenwoordigd bij het laagste opleidingsniveau. Daar komt bij dat huisvrouwen met relatief veel opleiding actiever zoekgedrag op de arbeidsmarkt vertonen dan huisvrouwen met relatief weinig opleiding. Dit betekent dat op den duur huisvrouwen vrijwel uitsluitend laagopgeleide vrouwen zullen zijn. Nu al is de categorie huisvrouwen qua opleidingskenmerken vergelijkbaar met de categorie niet-participerende mannen uit dezelfde leeftijdsgroepen. Dit kan er op wijzen dat het huisvrouwschap niet langer de enige verklaring vormt waarom zij niet participeren op de arbeidsmarkt. Misschien gaan voor huisvrouwen dezelfde verklaringen gelden als voor niet-participerende mannen, te weten werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of bijstand. Ook in vorige hoofdstukken is geconstateerd dat er een groep huisvrouwen is, die eigenlijk werkloos of arbeidsongeschikt zijn. Het begrip huisvrouw wordt voor deze groep dus minder adequaat. Beter is de term niet-participerende vrouwelijke bevolking.

Kijken we tenslotte naar de geprefereerde en feitelijke arbeidstijden, dan blijkt dat vrouwen zonder kinderen nu gemiddeld bijna voltijds werken en dat zij iets minder uren wensen te werken. Vrouwen met kinderen werken nu gemiddeld twee tot drie dagen per week en zij zouden iets meer uren willen werken. De grootste discrepantie doet zich voor bij de werkzoekende huisvrouwen, die gemiddeld 20 uur per week willen werken. Voltijdbanen zijn het meest gewenst door hoger opgeleide vrouwen, grote deeltijdbanen door middelbaar opgeleide vrouwen en kleine deeltijdbanen door lager opgeleide vrouwen. De feitelijke arbeidstijden variëren veel meer dan de geprefereerde arbeidstijden. Dit geldt bij uitsplitsing naar beroep, sector, opleidingsniveau, gezinsfase en leeftijd. Vrouwen wensen meer kleine en meer grote deeltijdbanen en minder voltijdbanen en minder volledig huisvrouwschap.

Werkende vrouwen die meer uren willen werken hebben daarvoor vooral financiële overwegingen. De belangrijkste belemmering om deze wens te realiseren ligt bij de arbeidsorganisatie. Dat er dan onvoldoende tijd overblijft voor de kinderen vormt een bijna even grote belemmering. De zorg voor het huishouden vormt nauwelijks een belemmering. Werkende vrouwen die minder uren willen werken wensen meer tijd te hebben voor de kinderen en voor zichzelf. De belangrijkste belemmeringen liggen bij de arbeidsorganisatie en in mindere mate bij het inkomensverlies.

De tijdsstrategie van werkzoekende vrouwen wordt gedomineerd door de wens om voldoende tijd over te houden om voor de kinderen en, in mindere mate, voor het huishouden en voor zichzelf te zorgen. De tijdsstrategie van vrouwen betreft vrijwel steeds alleen haar eigen tijd en nauwelijks die van haar partner. De grote meerderheid van de vrouwen vindt dat haar partner evenveel uren moet blijven werken als hij nu doet, en daarbij zijn financiële overwegingen belangrijk. Bijna even belangrijk is een seksespecifieke attitude ten aanzien van arbeidstijden, want vrouwen zeggen in grote meerderheid "mijn partner wil gewoon de volle week werken".

Welke effecten heeft het arbeidsmarktgedrag van vrouwen op de vraag en aanbod op de onderscheiden deelmarkten? Samenvattend kunnen we vier soorten vraag- en aanboddiscrepanties vaststellen. Ten eerste zijn sommige beroepen en sectoren in relatief grote mate gesloten voor herintreedsters. Dat zijn de administratieve functies en het bank- en verzekeringswezen. Ten tweede zijn werkzoekende vrouwen relatief in grote mate te vinden in de detailhandel en onder de winkelbedienden. Ten derde komen in sommige beroepen en sectoren in relatief geringe mate blijvers voor, zoals in de gezondheidszorg en in de beroepen schoonmaakster en winkelbediende. Ten vierde zijn er aanzienlijke discrepanties tussen gewenste en feitelijke arbeidstijden, want vrouwen wensen meer kleine en meer grote deeltijdbanen en minder voltijdbanen en minder volledig huisvrouwschap.

6 DE RELATIE TUSSEN ARBEIDSDEELNAME EN KINDEROPVANG

In dit hoofdstuk wordt de relatie tussen arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang onderzocht. Na een literatuuroverzicht over de relatie tussen gebruik van kinderopvangvoorzieningen en arbeidsaanbod van vrouwen worden resultaten gepresenteerd van empirische schattingen op basis van de GPD- en A&Z-data. Dit onderzoek heeft tot doel het volume van het gebruik van kinderopvangplaatsen te kwantificeren in relatie tot de arbeidsdeelname van vrouwen.

6.1 INLEIDING

Eén van de kenmerken van het kostwinnersmodel in de jaren vijftig en zestig is dat van de voltijdse huisvrouw, die thuis voor haar kinderen zorgt. Pas op 4-jarige leeftijd gaan deze kinderen naar de kleuterschool. De overheid subsidieerde alleen opvang van nul- tot vierjarige kinderen voor zover het om kinderen zonder moeder of om 'asociale' moeders gaat. In de jaren zeventig neemt de vraag naar kinderopvang toe, enerzijds uit pedagogische overwegingen, anderzijds omdat de moeder wil werken of studeren. Subsidiegevers, met name lokale overheden, zijn ontvankelijker voor het eerste dan voor het tweede argument en dit resulteert in een sterke stijging van de peuterspeelzalen, bedoeld voor twee- tot vierjarige kinderen gedurende enkele uren per dag en enkele dagen per week.

In de jaren tachtig onderschrijven subsidiegevers vaker de noodzaak van kinderopvang vanuit de overweging dat een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen noodzakelijk is. Na een kortstondige poging de kosten van kinderopvang te verlichten via belastingmaatregelen, ontwikkelt de overheid plannen om kinderopvang als collectieve voorziening te stimuleren. De verantwoordelijkheid wordt in handen gelegd van gemeenten, die kinderdagverblijven oprichten of uitbreiden. Sinds begin 1990 geeft de overheid de kinderopvang een financiële impuls via de zogenaamde Stimuleringsmaatregel, waarmee beoogd wordt het aantal kindplaatsen met 49.000 uit te breiden. De overheid draagt via gemeentefondsen bij aan de kosten van de opvang, ouders dragen bij naar inkomen en werkgevers krijgen subsidie als zij kindplaatsen 'kopen' voor hun werknemers. Op deze manier ontstaat een stelsel van tripartite financiering. Sinds het eind van de jaren tachtig streeft de vakbeweging er naar in collectieve arbeidsovereenkomsten afspraken te maken over kinderopvang. Inmiddels zijn naar schatting in ongeveer de helft van alle cao's afspraken gemaakt over kinderopvang. Deze afspraken behelzen het kopen van kindplaatsen via kinderdagverblijven of gastouders, het vergoeden van kosten van kinderopvang, dan wel het doen van behoeftenonderzoek naar kinderopvang. Een stijgend deel van de kindplaatsen in kinderdagverblijven bestaat dan ook uit 'bedrijfsplaatsen' (Tijdens en Lieon 1993).

Met het stimuleringsbeleid wordt beoogd de (her-)intreding van vrouwen op de arbeidsmarkt te stimuleren. Analyse van het arbeidsmarktgedrag van vrouwen laat echter zien dat niet zozeer de intreding, die immers bij het overgrote deel van vrouwen plaatsvindt voor de fase van de gezinsvorming, noch herintreding, die veelal plaatsvindt nadat het jongste kind de lagere schoolleeftijd heeft bereikt, met het beleid wordt gestimuleerd. Wél wordt gestimuleerd dat vrouwen niet meer uittreden uit de arbeidsmarkt bij de geboorte van het eerste en volgende kind. Overigens stellen vrouwen naast kinderopvang veelal deeltijdarbeid en een actieve betrokkenheid van de partner bij de opvang van het kind als voorwaarde om te blijven participeren op de arbeidsmarkt, terwijl ook de herintredingskansen een rol spelen. Uit oogpunt van de arbeidspositie van vrouwen is het voorkomen van uittreding beter dan stimulering van herintreding, omdat het arbeidscontract behouden blijft en daarmee de rechten die daaraan ontleend kunnen worden, zoals pensioenaanspraken en sociale zekerheid (Tijdens en Lieon 1993).

De vraag naar kinderopvang is zeer divers. Ouders vragen kinderopvang vanwege zeer uiteenlopende redenen. In het ene uiterste omdat ze eens in het jaar een avondje uit willen en in het andere uiterste omdat ze beide vijf dagen per week willen werken. Ook de opvattingen van ouders over de verzorging van hun kinderen zijn divers. Aan de ene kant vinden ze dat kinderen zoveel mogelijk thuis opgevoed moeten worden en alleen als dat nodig is familie gevraagd kan worden om thuis te komen oppassen, aan de andere kant vinden ze het beter voor hun kinderen om zo jong mogelijk met leeftijdsgenootjes in contact te komen. Analytisch onderscheiden we een structurele vraag naar kinderopvang binnenshuis en naar kinderopvang buitenshuis die ontstaat omdat ouders regelmatig van huis zijn wegens werk of studie. Daarnaast is er een structurele vraag naar kinderopvang buitenshuis voor enkele uren per dag en enkele dagen per week, omdat ouders willen dat hun kinderen regelmatig met leeftijdsgenootjes spelen. Tenslotte is er een incidentele vraag naar kinderopvang thuis of buitenshuis, omdat ouders af en toe voor kortere tijd van huis willen.

Als we ons alleen richten op de behoefte aan kinderopvang in verband met betaalde arbeid of studie van beide ouders, dan komt de vraag naar kinderopvang vooral van moeders die niet uit het arbeidsproces willen treden bij de geboorte van hun eerste of soms tweede kind. Dat zijn voor het overgrote deel vrouwen in loondienst, maar ook zelfstandigen en meewerkende echtgenotes. Moeders die willen herintreden genereren nauwelijks vraag naar kinderopvang voor nul- tot vierjarige kinderen, omdat zij vaak pas herintreden als hun jongste kind de lagere- of middelbare schooltijd heeft bereikt. Zij zoeken vooral buitenschoolse opvang voor hun kinderen.

De opvattingen over kinderopvang in verband met werk of studie zijn in vier groepen te onderscheiden. Een zeer grote groep vrouwen wil dat hun partner actief meedoet aan de opvoeding van het kind, zodat zo min mogelijk een beroep op opvang door anderen hoeft te worden gedaan. Deze huishoudens regelen dit door hun arbeidstijden zo veel mogelijk op elkaar af te stemmen; de vrouw meestal meer op die van de man dan omgekeerd. Dan is er een groep die vindt dat het kind in een vertrouwde omgeving moet opgroeien. Zij geven

de voorkeur aan opvang door familie, vooral door moeders of schoonmoeders. Een derde groep wenst eveneens dat het kind in een gezinssituatie wordt opgevangen, maar heeft een voorkeur voor een betaalde oppas thuis of een gastouder. En tenslotte is er een groep die de voorkeur geeft aan kinderdagverblijven, onder meer vanwege de continuïteit en de betrouwbaarheid van deze vorm van opvang. Een nadeel is wel dat kinderen er vaak niet terecht kunnen als ze ziek zijn. Er zijn tenslotte enkele groepen waarvoor 24-uurs opvang belangrijk is, namelijk alleenstaande ouders die in onregelmatige diensten werken en ouders die beiden op onregelmatige tijden werken. Deze werknemers hebben een grote behoefte aan verlengde openingstijden en aan een flexibel gebruik van de voorzieningen.

Ook het aanbod van kinderopvang is zeer divers. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen informele en formele kinderopvang. De informele kinderopvang is opvang die verricht wordt door enerzijds familie, kennissen, burens of anderzijds door 'oppassers', dat zijn mensen die bij hen thuis of bij het kind thuis de kinderen opvangen. Deze opvang is soms gratis, soms wordt er (zwart) voor betaald en soms bestaat er een ruilrelatie. De formeel georganiseerde kinderopvang moet onderscheiden worden in vier vormen, namelijk kinderdagverblijven voor nul- tot vierjarigen, peuterspeelzalen voor tweeënhalf tot vierjarigen, gastouderopvang voor kinderen tot twaalf jaar en buitenschoolse opvang voor kinderen van vier tot twaalf jaar. Alle vier vormen kennen een gesubsidieerde en een particuliere variant. Zo wordt gastouderopvang door de overheid, maar ook door commerciële bureaus of door zorginstellingen als Het Groene Kruis georganiseerd. Ook zijn er particuliere kinderdagverblijven en gesubsidieerde. Hierna gebruiken we de termen: *formele kinderopvang*, *informele kinderopvang*, *gesubsidieerde kinderopvang* en *niet-gesubsidieerde kinderopvang*. Opvoeding van een kind is natuurlijk niet alleen een zaak van de moeder. Ook de vader speelt daarbij een rol. We noemen dit *opvang door de partner*.

Uit onderzoek van Maassen van den Brink (1994) blijkt dat vrouwen met kinderen drie keer zoveel gebruik maken van informele opvang dan van formele kinderopvang. In het gebruik van de informele vormen van kinderopvang zijn er geen grote verschillen tussen werkende en niet werkende vrouwen. Naar schatting maakte in 1991 bijna 10% van de werkende moeders met één of meer kinderen onder de vier jaar gebruik van een kinderdagverblijf (Tijdens en Lieon 1993). Door de Stimuleringsmaatregel kinderopvang is sinds 1990 het aanbod van plaatsen in gesubsidieerde kinderdagverblijven aanzienlijk toegenomen en in het kielzog daarvan zijn ook meer commerciële kinderdagverblijven ontstaan. De grootste groei heeft plaatsgevonden in de Randstad, maar juist daar is de vraag nog groter dan het aanbod (VNG 1992). Toch is bij de gesubsidieerde kinderdagverblijven de vraag nog steeds groter dan het aanbod. Zo is er in de kinderdagverblijven in 1992 plaats voor ruim 56.700 kinderen en staan er, na correctie voor dubbele inschrijving, nog bijna 26.000 kinderen op een wachtlijst (Kindercentra 1992 CBS).

Het doel van dit hoofdstuk is de invloed van het aantal kinderopvangplaatsen op de verwachte toename in arbeidsdeelname van vrouwen te kwantificeren. Daarom wordt in paragraaf 6.2 de literatuur over de relatie tussen arbeidsdeelname en het gebruik van kin-

deropvang beschreven. Te verwachten is dat enerzijds arbeidsdeelname het gebruik van kinderopvang beïnvloedt en dat anderzijds het gebruik van kinderopvang van invloed is op arbeidsdeelname. Deze simultane relatie creëert een econometrisch probleem waarvoor speciale technieken vereist zijn. In paragraaf 6.3 wordt het simultane model van binaire variabelen gepresenteerd en wordt de econometrische methode beschreven voor het schatten van dit type simultane modellen. De GDP- en de A&Z-datasets worden gebruikt om het model te schatten. Door het model op verschillende data te schatten, wordt een indruk verkregen van de robuustheid van de schattingsuitkomsten. Rantsoenering van kinderopvang is in dit hoofdstuk niet nader onderzocht.²⁴ Een korte beschrijving van de data is te vinden in paragraaf 6.4, maar eerst wordt een overzicht gegeven van het gebruik van kinderopvang en arbeidsdeelname in de verschillende enquêtes die de afgelopen jaren over deze onderwerpen zijn gehouden. De uitkomsten van de parameterschattingen staan in paragraaf 6.5. Het hoofdstuk wordt met conclusies afgesloten.

6.2 RELATIE ARBEIDSDEELNAME EN GEBRUIK VAN KINDEROPVANG

De afgelopen jaren is er in Nederland veel onderzoek verricht naar het gebruik van kinderopvang. Het meest onderzoek betreft de omvang van het gebruik van formele (kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, gastouders, etc.) en informele kinderopvang (oppas, familie, vrienden, burens). Soms zijn de resultaten van deze onderzoeken gekoppeld aan de omvang van het aantal betaald werkende vrouwen in Nederland. In Nederland is er echter nauwelijks onderzoek gedaan naar de directe relatie tussen gebruik van (formele) kinderopvang en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

Een aantal buitenlandse onderzoeken (Gustafsson en Stafford, 1992, Blau en Robbins, 1988, Ribar, 1992, Hotz en Kilburn, 1991) en een enkel Nederlands onderzoek (Groot en Maassen van den Brink 1992a; Groot, Maassen van den Brink en Oosterbeek, 1991; Maassen van den Brink, 1994) naar arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang richt zich op de invloed van prijzen, lonen en inkomens op het gebruik van kinderopvang, of op de invloed van de kosten van kinderopvang op arbeidsdeelname. Uit onderzoek in Zweden door Gustafsson en Stafford (1992) en in de Verenigde Staten door Blau en Robbins (1988) en Ribar (1992) blijkt dat de arbeidsmarktdeelname van vrouwen gevoelig is voor de kosten van kinderopvang. Lagere kosten voor kinderopvang leiden tot grotere arbeidsparticipatie. Voor de Verenigde Staten wordt gevonden dat een afname van de prijs van kinderopvang met 10% tot een toename van de arbeidsdeelname van 4% leidt.

²⁴ In de A&Z-data worden geen aanwijzingen gevonden voor rantsoenering van kinderopvangplaatsen. Slechts 12% van de respondenten met kinderen tot vier jaar wenst een ander soort opvang en/of meer uren opvang per week.

Niet alleen de beslissing om al dan niet te gaan werken is gevoelig voor de kosten van kinderopvang, ook het gebruik van kinderopvang zelf is afhankelijk van de prijs die ervoor moet worden betaald. Een hogere prijs voor kinderopvang leidt tot minder gebruik. In Hotz en Kilburn (1991) en Ribar (1992) wordt voor de Verenigde Staten gevonden dat niet werkende moeders gevoeliger zijn voor de prijs van kinderopvang dan werkende moeders.

Voor Nederland vinden Groot, Maassen van den Brink en Oosterbeek (1991) dat de prijs van kinderopvang een groot negatief effect heeft op de kans op gebruik van formele kinderopvang. Daarentegen, als er gebruik wordt gemaakt van formele kinderopvang, heeft de prijs geen invloed op de vorm van formele opvang waarvan gebruik wordt gemaakt. Verder wordt gevonden dat het huishoudinkomen een positieve invloed heeft op het gebruik van kinderopvang, maar - wederom - niet zozeer op de specifieke vorm van kinderopvang waarvan gebruik wordt gemaakt. Groot en Maassen van den Brink (1992b) vinden dat voor gebruikers van formele kinderopvang een 1% toename in de prijs van kinderopvang het gebruik van formele kinderopvang met ongeveer 0,3% doet afnemen.

Uit onderzoek in de Verenigde Staten naar de invloed van inkomen en aantal kinderen in een gezin op de keuze voor een bepaalde vorm van kinderopvang blijkt dat de selectie van zorg door derden door ouders geschiedt op grond van het aantal uren dat de moeder werkt, de hoogte van het inkomen, het aantal jonge kinderen, het aantal schoolgaande kinderen en het leeftijdsverschil tussen de kinderen (Lehrer 1989). Deze bevindingen komen overeen met Groot, Maassen van den Brink en Oosterbeek (1991) op basis van Nederlandse data. Een lager inkomen betekent dat ouders minder gebruik van kinderdagverblijven en meer gebruik van familieleden maken. Een hoger inkomen betekent meer gebruik van oppas in het huis van het kind. Een hoger uurloon en een hogere opleiding leiden tot meer gebruik van kinderdagverblijven. De aanwezigheid van een zusje of broertje in de leeftijd 3-5 jaar doet het gebruik van een dagverblijf toenemen. Beleid waarbij kinderen uit het zelfde gezin voorrang krijgen en schaalvoordelen stimuleren ogenschijnlijk dit gebruik.

Uit het onderzoek van Groot, Maassen van den Brink en Oosterbeek (1991) blijkt dat Nederlandse ouders een oppas thuis prefereren als er meer kinderen in het gezin aanwezig zijn en er sprake is van een hoger inkomen. Opvallend resultaat is dat beter opgeleide vrouwen minder van faciliteiten voor kinderopvang gebruik maken. Hetzelfde geldt voor oudere vrouwen; naarmate vrouwen met jonge kinderen ouder zijn gebruiken zij minder faciliteiten voor kinderopvang (Groot, Maassen van den Brink en Oosterbeek 1991). Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat oudere vrouwen minder op de arbeidsmarkt participeren dan jongere vrouwen en minder georiënteerd zijn op de uitoefening van een beroep (Dessens e.a. 1990). Uitstel van moederschap naar een latere leeftijd kan een sterkere oriëntatie op het gezin tot het gevolg hebben, mogelijk vanuit het motief dat maar beperkte tijd beschikbaar is voor levensdoelen met kinderen. Kwaliteitsoverwegingen kunnen daarbij ook een rol spelen. Het gevonden verband tussen opleiding en leeftijd en gebruik van kinderdagverblijven is tegengesteld aan de resultaten die elders worden gevonden (zie Graaf 1989; Elzinga en Spaans, 1993), waar oudere moeders en hoog opgeleide moeders

hun kinderen vaker onderbrengen in crèches en kinderdagverblijven. De vergelijkbaarheid van gebruikte steekproeven is echter niet duidelijk en de absolute aantallen veelverdienende en hoogopgeleide vrouwen in de steekproef zijn gering.

Onderzoek in Zweden leidt tot de conclusie dat er redenen zijn om aan te nemen dat subsidies voor kinderopvang en kwaliteitsverbeteringen in kinderopvang leiden tot een toename van het gebruik van formele kinderopvangregelingen (Gustafsson en Stafford 1992). Groot en Maassen van den Brink (1992b) vinden dat er geen relatie is tussen de waargenomen kwaliteit van kinderopvang en de prijs die voor kinderopvang wordt betaald. Ongeveer 90% van de vrouwen die gebruik maken van kinderopvang noemen de kwaliteit ervan goed tot zeer goed (Groot en Maassen van den Brink 1992b; Maassen van den Brink, 1994; Maassen van den Brink en Groot 1994).

In Nederland is nog (te) weinig onderzoek gedaan naar determinanten die een rol spelen bij de keuze van ouders voor een bepaald soort kinderopvang. Over het algemeen wordt in het beschikbare onderzoek voor Nederland vergelijkbare resultaten gevonden als voor de Verenigde Staten. Uit het literatuuroverzicht kan verder worden geconcludeerd dat prijzen en inkomens van invloed zijn op het gebruik van kinderopvang: lagere prijzen en hogere inkomens vergroten het gebruik van kinderopvang.

Over de directe relatie tussen arbeidsdeelname en het gebruik van kinderopvang is in Nederland nog weinig bekend. Er zijn sinds de jaren tachtig een groot aantal onderzoeken uitgevoerd naar de arbeidsdeelname en naar het gebruik van kinderopvang. De bevinding dat 'arbeidsdeelname van vrouwen is toegenomen' en dat 'het gebruik van kinderopvang is toegenomen', kan niet vanzelfsprekend leiden tot de conclusie dat 'kinderopvang van invloed is op de arbeidsparticipatie van vrouwen. In de meeste onderzoeken zijn statistische analyses gebruikt die een dergelijke simultane relatie niet onderzoeken.

Groot en Maassen van den Brink (1992b) tonen aan dat van de vrouwen die gebruik maken van gesubsidieerde kinderdagverblijven 70% betaald werk verricht en 30% geen betaald werk verricht. Deze bevinding wordt bevestigd in Singeling en Konings (1993). Hieruit blijkt dat in 1991 van de gebruikers van 'opvang in strikte zin' (kinderdagverblijven, bedrijfscreche, gastouder of oppas thuis) 75% betaald werkt en 25% niet. Deze bevindingen zeggen overigens niets over de achtergronden en/of motivaties van vrouwen die niet betaald werken en gebruik maken van kinderopvang. Groot en Maassen van den Brink (1992b) vinden verder dat van de betaald werkende vrouwen 40% geen gebruik maakt van kinderopvang en Singeling en Konings (1993) komen op 39%.

6.3 HET MODEL

Zoals in de inleiding is aangegeven, houden we in het model rekening met de mogelijkheid dat er een simultane relatie bestaat tussen arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang. Of er ook daadwerkelijk sprake is van een simultane relatie kan alleen op basis van de

empirische resultaten worden vastgesteld. Laat y_1 arbeidsdeelname weergeven en y_2 het gebruik van kinderopvang. Het model kan nu geschreven worden als:

$$y_1 = \alpha_0 + \alpha_1 y_2 + \alpha_3 X_1 + \mu_1 \quad (1)$$

$$y_2 = \beta_0 + \beta_1 y_1 + \beta_3 X_2 + \mu_2 \quad (2)$$

waarbij X_1 en X_2 vectoren van exogene verklarende variabelen zijn, α en β zijn parameter-vectoren en μ_1 en μ_2 zijn storingstermen. Substitutie van vergelijking (1) in vergelijking (2) en vice versa geeft de herleide vormvergelijkingen van het simultane model:

$$y_1 = \gamma_0 + \gamma_1 X + \varepsilon_1 \quad (3)$$

$$y_2 = \delta_0 + \delta_1 X + \varepsilon_2 \quad (4)$$

waarbij $X = [X_1, X_2]$ alle exogene variabelen omvat die in de vergelijking voor arbeidsdeelname (1) en gebruik van kinderopvang (2) voorkomen, γ en δ de herleide vorm parameters zijn, en ε storingstermen zijn.

Zowel arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang zijn binaire variabelen. Laat $y^*_1 = 1$ als de vrouw betaald werk verricht; anders $y^*_1 = 0$. Verder: $y^*_2 = 1$ als de vrouw gebruik maakt van kinderopvang; anders $y^*_2 = 0$.

Het model luidt nu:

$$y^*_1 = 1, \quad \text{als } \gamma_0 + \gamma_1 X > 0 \quad (5)$$

$$y^*_1 = 0, \quad \text{als } \gamma_0 + \gamma_1 X \leq 0 \quad (6)$$

en

$$y^*_2 = 1, \quad \text{als } \delta_0 + \delta_1 X > 0 \quad (7)$$

$$y^*_2 = 0, \quad \text{als } \delta_0 + \delta_1 X \leq 0 \quad (8)$$

Als wordt verondersteld dat ε_1 en ε_2 standaard normaal verdeeld zijn kunnen beide vergelijkingen afzonderlijk met probit methoden worden geschat. Op basis van de parameterschattingen γ en δ van de herleide vormvergelijkingen kunnen de voorspelde kans op arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang worden bepaald:

$$y_1 = \Phi(\gamma_0 + \gamma_1 X) \quad (9)$$

$$y_2 = \Phi(\delta_0 + \delta_1 X) \quad (10)$$

waarbij $\Phi(\cdot)$ de verdelingsfunctie van de standaard normaalverdeling is.

Deze voorspelde waarde worden vervolgens in de originele vergelijkingen opgenomen:

$$y_1 = \alpha_0 + \alpha_1 y_2 + \alpha_3 X_1 + \mu_1 \quad (11)$$

$$y_2 = \beta_0 + \beta_1 y_1 + \beta_3 X_2 + \mu_2 \quad (12)$$

Deze vergelijkingen worden vervolgens ook met probit methode geschat.²⁵

Het onderzoek in dit hoofdstuk valt in drie stappen uiteen:

- 1 schatting van de herleide vormvergelijkingen (vergelijking 3 en 4) van arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang; de uitkomsten van deze herleide vorm schattingen zijn weergegeven in Appendix A;
- 2 berekening van de voorspelde kans op arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang (vergelijking 9 en 10);
- 3 schatting van de structurele vormvergelijkingen, waarin de voorspelde kans op arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang als verklarende variabelen zijn opgenomen (vergelijking 11 en 12).

Tot slot wordt de laatste stap wat betreft het gebruik van kinderopvang nog verfijnd naar het *type* kinderopvangregeling waarvan gebruik wordt gemaakt. Hiervoor wordt een multinomiaal logit model geschat, waarbij de afhankelijke variabelen het type opvangregeling is waarvan gebruik wordt gemaakt.

6.4 HET GEBRUIK VAN KINDEROPVANG 1987-1993

In de afgelopen zeven jaar zijn er zes enquêtes uitgevoerd naar het gebruik van kinderopvang.²⁶ Voordat we de data bespreken die voor de empirische analyses zijn gebruikt, wordt in deze paragraaf eerst een vergelijking gemaakt van het gebruik van kinderopvang tussen deze enquêtes. In tabel 6.1 zijn voor de zes enquêtes het procentuele gebruik van verschillende kinderopvangmogelijkheden en de arbeidsdeelname onder vrouwen met kinderen beneden vier jaar weergegeven.

Het eerste dat opvalt in de tabel is dat niet in alle enquêtes dezelfde kinderopvangmogelijkheden worden onderscheiden. In de GPD-enquête is bijvoorbeeld slechts naar twee kinderopvangmogelijkheden gevraagd. Het tweede dat opvalt in tabel 6.1 is dat het procentuele gebruik nogal uiteenloopt tussen de verschillende enquêtes. De verschillen tussen de

²⁵ Voor een beschrijving van de probit en logit modellen die in dit hoofdstuk worden gebruikt, zie Maddala (1985).

²⁶ Een aantal andere enquêtes zijn onder meer die van de FNV (Pelzer en Miedema) uit 1990, van de VNG uit 1990 en 1991 en van Research en Beleid uit 1991. Deze enquêtes verschillen van de andere zes doordat om deze enquêtes alleen gebruikers van kinderdagverblijven, particuliere dagverblijven en gastouderarrangementen zijn onderzocht. Uit deze enquêtes valt daardoor niet het gebruik van kinderopvang onder Nederlandse vrouwen met kinderen te bepalen. Mede om deze reden zijn deze enquêtes hier verder buiten beschouwing gelaten.

enquêtes AVO 1987 (Aanvullend Voorzieninggebruik Onderzoek 1987) en Wilbrink-Griffioen e.a. (1987) en de overige vier enquêtes kunnen waarschijnlijk voor een groot deel worden toegeschreven aan de toename van het gebruik van kinderopvang in de afgelopen jaren. Maar ook als alleen wordt gekeken naar de enquêtes die tussen 1991 en 1993 zijn gehouden, vallen er opvallende verschillen te constateren. Zo geeft in de A&Z-enquête 1993 slechts 4,8% van de vrouwen met kinderen beneden vier jaar aan gebruik te maken van een peuterspeelzaal. In de AVO 1991 enquête en de enquête 'Vrouwen over Werk' is dat respectievelijk 29% en 34%. Verder varieert het gebruik van kinderdagverblijven van 8% in AVO 1991 tot 10% in 'Vrouwen over Werk' en in A&Z 1993.

De arbeidsparticipatiegraad onder vrouwen (gemeten vanaf 1991) varieert ook tussen de enquêtes. In AVO 1991 is de arbeidsdeelname onder vrouwen met kinderen het laagst: 36%. Dit komt waarschijnlijk door de afwijkende berekening van arbeidsdeelname door het Sociaal-Cultureel Planbureau waardoor vrouwen met een baan van minder dan twintig uur per week niet als betaald werkend worden aangemerkt. In de overige enquêtes is de arbeidsparticipatiegraad berekend op basis van alle vrouwen die betaald werk verrichten, onafhankelijk van het aantal gewerkte uren. De hoogste participatiegraad wordt gevonden in de GPD-enquête: 58%. Dit komt wellicht door de leeftijdsgrenzen (25-45 jarige vrouwen) die ten behoeve van de analyses in dit rapport in de enquêtes zijn getrokken.

Er kunnen drie redenen worden genoemd voor de verschillen in gebruik van kinderopvang tussen enquêtes, te weten: 1) de vraagstelling, 2) de aangeboden antwoordmogelijkheden, en 3) de selectie van de steekproef. In de GPD-enquête is kinderopvang als volgt bevraagd: 'Indien u thuiswonende kinderen heeft, door wie wordt daar dan doorgaans voor gezorgd?'. In de antwoordcategorieën werden vervolgens drie vormen van formele kinderopvang genoemd als mogelijkheid: 1) crèche, 2) oppas, en 3) huishoudelijke hulp. In de AVO enquêtes 1987 en 1991 diende de ondervraagde per kind aan te geven van welke soort of soorten opvang regelmatig, dat wil zeggen minstens eenmaal per week, gebruik is gemaakt. In de enquête 'Vrouwen over Werk' diende de ondervraagde per kinderopvangsoort (16 antwoordmogelijkheden) aan te geven of hiervan gebruik is gemaakt. In de A&Z-enquête 1993 is gevraagd van welke soorten kinderopvang gebruik wordt gemaakt, waarbij zeven soorten zijn onderscheiden. Van de door respondenten zelf genoemde soorten is daarna per kinderopvangsoort gevraagd hoeveel uur gebruik is gemaakt.

In alle enquêtes - met uitzondering van de enquête 'Vrouwen over Werk' - werden de soorten kinderopvang verder niet toegelicht, waardoor begripsverwarring niet is uitgesloten. Begripsverwarring kan bijvoorbeeld ontstaan bij crèches, waar sommige respondenten kinderdagverblijven onder verstaan en anderen peuterspeelzalen. In de A&Z-enquête is het gebruik van peuterspeelzalen en betaalde oppas laag. Deze onderschatting van peuterspeelzalen komt waarschijnlijk doordat een deel van de respondenten peuterspeelzalen niet als een kinderopvangarrangement beschouwt. Tenslotte, de resultaten voor de GPD- en de A&Z-enquête hebben betrekking op 25-45 jarige vrouwen met kinderen beneden vier jaar.

In de overige enquêtes zijn alle vrouwen met kinderen beneden vier jaar in beschouwing genomen.

Tabel 6.1 Gebruik kinderopvang en arbeidsdeelname, vrouwen met kinderen beneden vier jaar

Gebruik kinderopvang	GPD 1991	A&Z 1993	AVO 1991	Vrouwen over werk 1991	AVO 1987	Wilbrink-Grif- fioen 1987
crèche	11%					
kinderdagverblijf		10%	8%	10%	5%	2%
gastouder		3%	6%	3%	5%	4%
oppas	20% ²⁷					43%
oppas thuis			9%		9%	
oppas betaald		8%		26%		
oppas onbetaald		12%		59%		
peuterspeelzaal		5%	29%	34%	25%	14%
participatiegraad	58%	49%	36%	43%	25%	25%
aantal waarnemingen	1617	356	543	700	707	838

Bronnen: GPD 1991, A&Z 1993, Vrouwen over Werk 1991/1992 en Wilbrink-Griffioen 1987: eigen berekeningen.
AVO 1987, 1991: CBS (1993), staat 2

Het model, zoals dat wordt beschreven in paragraaf 6.3, is op zowel de GPD-data als de Arbeid en Zorg-data geschat. Uit beide datasets zijn vrouwen met kinderen beneden vier jaar geselecteerd voor de analyses. De schattingen zijn uitgevoerd op van vrouwen met kinderen jonger dan vier jaar, omdat kinderen in deze levensfase gebruik kunnen maken van kinderopvangvoorzieningen en nog geen toegang hebben tot het basisonderwijs.

In de GPD-enquête worden slechts drie opvangmogelijkheden onderscheiden: crèche, oppas, en huishoudelijke hulp. Aangezien slechts weinig respondenten hebben aangegeven huishoudelijke hulp te gebruiken, is deze antwoordcategorie samengevoegd met 'oppas'. In de GPD-enquête maakt ruim 9% van de vrouwen met kinderen gebruik van een crèche, bijna 18% gebruik maakt van oppas of huishoudelijke hulp voor kinderopvang, en ruim 2% maakt zowel gebruik van crèches als van oppas/huishoudelijke hulp. De arbeidsparticipatiegraad is 57,5%.

In de A&Z-enquête zijn de volgende opvangmogelijkheden (naast zelfzorg en zorg door partner) onderscheiden: kinderdagverblijf, gastouder, betaalde oppas, niet-betaalde oppas, en peuterspeelzaal. Van de respondenten geeft 10% aan gebruik te maken van kinderdagverblijf, 3% van gastouder, 8% van betaalde oppas, 12% van niet betaalde oppas, en 5% van peuterspeelzaal. Met name het waargenomen gebruik van peuterspeelzalen en betaalde oppas is laag. De ondervetegenwoordiging van peuterspeelzalen in het gebruik van kinderopvang in de enquête komt waarschijnlijk doordat een deel van de respondenten

²⁷ Inclusief huishoudelijke hulp

peuterspeelzalen niet als een kinderopvangarrangement beschouwen. De arbeidsdeelnamegraad in de A&Z-enquête is 49%.

In de vergelijking ter verklaring van arbeidsdeelname zijn de volgende variabelen opgenomen: inkomen van de partner, niet-arbeidsinkomen, leeftijd, aantal thuiswonende kinderen en het aantal jaren onderwijs van de vrouw. De verklarende variabelen in de vergelijking voor het gebruik van kinderopvang zijn: leeftijd, leeftijd kwadraat, urbanisatie, aantal jaren onderwijs, aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar en aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar. In de schattingen op basis van de GPD-data is verder nog een dummy voor probleemkinderen opgenomen en een variabele die het aandeel contacten met hoger opgeleiden weergeeft. Deze variabelen zijn in de A&Z-data niet voorhanden. De variabele urbanisatie is in de GPD-data als volgt gedefinieerd: 1 = grote stad (meer dan 100.000 inwoners), 2 = middelgrote stad (50.000 tot 100.000 inwoners), 3 = kleine stad (20.000 tot 50.000 inwoners), 4 = plaats (5000 tot 20.000 inwoners), 5 = dorp (minder dan 5000 inwoners). In de A&Z-data is urbanisatie gedefinieerd op een schaal van 1 (lage urbanisatiegraad) tot 9 (hoge urbanisatiegraad). De variabele contacten met hoger opgeleiden is gedefinieerd als het percentage contacten met mensen met een hogere opleiding (HBO of universiteit). De variabele probleemkind is een dummy die gelijk is aan 1 als de vrouw in de afgelopen drie maanden problemen heeft gehad met het gezin of kinderen. In tabel 6.2 zijn voor beide steekproeven enkele beschrijvende kenmerken weergegeven.

Tabel 6.2 Steekproefgemiddelden (standaardfouten tussen haakjes)

	GPD-data		A&Z-data	
inkomen partner*	101,82	(403,31)	2163,21	(1807,89)
niet arbeidsinkomen*	11,91	(25,12)	57,49	(265,83)
leeftijd	32,270	(3,69)	31,80	(3,71)
aantal thuiswonende kinderen	1,93	(0,95)	1,71	(0,88)
urbanisatie	2,89	(1,37)	4,55	(2,71)
aantal jaren onderwijs	13,66	(2,96)	12,75	(2,60)
contacten met hoger opgeleiden	20,90	(20,13)		
aantal kinderen tussen 4 en 12	0,41	(0,49)	0,49	(0,50)
aantal kinderen tussen 12 en 18	0,03	(0,17)	0,03	(0,18)
probleemkind	0,02			
arbeidsdeelnamegraad	0,57		0,49	
gebruik kinderopvang**	0,29		0,31	
aantal observaties	1617		350	

* In guldens, gemeten per dag in GPD-data en per maand in de A&Z-data.

** Alle soorten kinderopvang samen

6.5 SCHATTINGSRESULTATEN

In Appendix A staan de uitkomsten van de schattingen van de herleide vormvergelijkingen. Over het algemeen worden in de schattingen op basis van de A&Z-data weinig significante variabelen gevonden. Voor de GPD-data zijn meer significante effecten gevonden.

De herleide vormvergelijkingen op basis van de GPD-data tonen dat de kans op arbeidsdeelname onder vrouwen met jonge kinderen afneemt met het inkomen van de partner en het aantal thuiswonende kinderen en toeneemt met leeftijd en het aandeel van hoger opgeleiden in de dagelijkse contacten. Voor de A&Z-data geldt dat de kans op arbeidsdeelname daalt met het aantal thuiswonende kinderen en toeneemt met het aantal jaren onderwijs.

De kans op gebruik van kinderopvang (crèche en oppas of huishoudelijke hulp) neemt in de GPD-data toe met het aantal jaren onderwijs en het aandeel hoger opgeleiden in de contacten. Opvallend is dat 'problemen met kinderen' de kans op gebruik van kinderopvang doet toenemen. De kans op gebruik van kinderopvang daalt met het aantal thuiswonende kinderen. Wellicht dat als er oudere kinderen in het huishouden zijn, deze een deel van de opvang van jonge kinderen voor hun rekening nemen. Het verband tussen leeftijd en gebruik van kinderopvang is parabolisch: eerst neemt de kans op gebruik toe met leeftijd, later daalt de kans op gebruik. In de A&Z-data neemt het gebruik van kinderopvang significant toe met de urbanisatiegraad en met het aantal jaren onderwijs.

Met behulp van de parameters van de herleide vormvergelijkingen kan voor elke respondent in de steekproef de voorspelde kans op arbeidsdeelname en gebruik van kinderopvang worden bepaald. Voor de GPD-data is de gemiddelde voorspelde kans op arbeidsdeelname 57,5%.²⁸ De gemiddelde voorspelde kans op gebruik van kinderopvang is 29,4%.²⁹ Voor A&Z-data is de gemiddelde voorspelde kans op arbeidsdeelname 47,9%.³⁰ De gemiddelde voorspelde kans op gebruik kinderopvang in de A&Z-data is 31,2%.³¹

De parameterschattingen van het simultane model staan in tabel 6.3.³² Het meest interessant zijn de variabele 'voorspelde kans op gebruik kinderopvang' in de arbeidsdeelnaveergelijking en de variabele 'voorspelde kans op arbeidsdeelname' in de vergelijking voor het gebruik van kinderopvang.

Voor de GPD-data tonen de schattingsresultaten dat het gebruik van kinderopvang de kans op arbeidsdeelname vergroot en dat arbeidsdeelname de kans op gebruik van kinderopvang doet toenemen. De coëfficiënten in tabel 6.3. zijn niet rechtstreeks te interpreteren zoals coëfficiënten in OLS regressies. De marginale effecten van probit schattingen zijn afhankelijk van het punt op de verdeling waarop ze berekend worden.

28 (standaarddeviatie = 16%, minimum voorspelde kans = 0,0%, maximum voorspelde kans = 96,9%)

29 (standaarddeviatie = 15,2%, minimum voorspelde kans = 0,0%, maximum voorspelde kans = 86,1%)

30 (standaarddeviatie = 19,3%, minimum voorspelde kans = 0,0%, maximum voorspelde kans = 87,2%)

31 (standaarddeviatie = 14,3%, minimum voorspelde kans = 5,2%, maximum voorspelde kans = 87,5%)

32 De vergelijkingen zijn ook geschat zonder de variabele 'contacten met hoger opgeleiden'. Het weglaten van deze variabele heeft echter niet of nauwelijks invloed op de overige uitkomsten.

Tabel 6.3 *Struktureel model: probit schattingsresultaten arbeidsdeelname en gebruik kinderopvang (t-waarden tussen haakjes)*

	GPD-data		A&Z-data	
	arbeidsdeel- name (Y ₁)	gebruik kinder- opvang (Y ₂)	arbeidsdeel- name (Y ₁)	gebruik kinder- opvang (Y ₂)
intercept	-0,604* (1,909)	-6,665*** (3,132)	-0,796 (0,844)	-2,850 (0,683)
voorspelde kans op gebruik kinderopvang (y ₁)	2,434*** (8,256)		1,635 (1,615)	
voorspelde kans op arbeidsdeelname (y ₁)		1,678*** (3,702)		1,264** (2,028)
inkomen partner/1000	-0,144 (1,464)		-0,017 (0,382)	
niet-arbeidsinkomen/1000	0,657 (0,453)		-2,958 (1,637)	
leeftijd	0,021** (2,007)	0,265** (2,061)	-0,013 (0,407)	0,030 (0,115)
leeftijd ² /100		-0,378** (1,988)		0,052 (0,133)
aantal thuiswonende kinderen	-0,185*** (4,124)		-0,170 (1,507)	
urbanisatie		0,016 (0,617)		0,039 (1,339)
aantal jaren onderwijs	-0,015 (1,165)	0,028** (2,265)	0,079* (1,932)	0,015 (0,363)
contacten met hoger opgeleiden	0,008** (2,457)			
aantal kinderen tussen 4 en 12		-0,127 (1,394)		-0,236 (1,410)
aantal kinderen tussen 12 en 18		-0,213 (0,905)		-0,270 (0,619)
probleemkind	0,338 (1,407)			
loglikelihood	-1015,99	-885,04	-212,763	-200,302
Pseudo-R ²	0,102	0,118	0,146	0,103

Bij de interpretatie van de resultaten dient te worden bedacht dat de coëfficiënten van het (ordered) probit model niet de marginale effecten weergeven (het effect van een eenheid verandering in de verklarende variabele op de te verklaren variabele). De marginale effecten zijn namelijk afhankelijk van het punt op de verdeling waarop ze worden berekend. Het marginale effect van de i -de variabele x_i met bijbehorende coëfficiënten β_i kan worden berekend als $\beta_i \Phi(\beta x)$, waarbij $\Phi(\beta x)$ de standaard normale dichtheidsfunctie is.

Omgerekend in gemiddelde marginale effecten impliceren de coëfficiënten dat één procentpunt toename in de kans op deelname aan het arbeidsproces de kans op gebruik van kinderopvang met een half procent doet toenemen. Terwijl één procentpunt toename in de kans op gebruik van kinderopvang de kans op arbeidsdeelname met 0,87 % doet stijgen. Hierbij gaan we uit van de veronderstelling dat de verhouding tussen het gebruik van formele en informele kinderopvang ongewijzigd blijft.

In de A&Z-data vergroot arbeidsdeelname de kans op het gebruik van kinderopvang, maar heeft gebruik van kinderopvang *geen* significante invloed op de kans op arbeidsdeelname. De grootte van beide coëfficiënten is ook enigszins kleiner dan die in de GPD-data. Een één procentpunt toename in de kans op arbeidsdeelname leidt tot een toename van het gebruik van kinderopvang van 0,41%. Deze geringere effecten zijn waarschijnlijk een gevolg van de ondervertegenwoordiging van het gebruik van kinderopvang in de A&Z-data.

Arbidsdeelname beïnvloedt het gebruik van kinderopvang. We kunnen ons afvragen of arbeidsdeelname het gebruik van de verschillende vormen van kinderopvang in dezelfde mate beïnvloedt. In tabel 6.4 zijn de resultaten weergegeven van een multinomiaal logit model naar het gebruik van de verschillende in de GPD-data onderscheiden vormen van kinderopvang. Er zijn drie vormen van kinderopvang onderscheiden: crèche, oppas of huishoudelijke hulp, en de combinatie van crèche en oppas/huishoudelijke hulp.

Arbidsdeelname vergroot zowel de kans op gebruik van crèche als het gebruik van oppas of huishoudelijke hulp. Hoger opgeleiden maken vaker gebruik van oppas of huishoudelijke hulp. Verder blijkt dat wat oudere vrouwen en hoger opgeleide vrouwen vaker gebruik maken van zowel de crèche als van een oppas of huishoudelijke hulp. Het gebruik van huishoudelijke hulp door alle 25-45 jarige vrouwen komt in hoofdstuk 7 aan de orde.

Ook voor de A&Z-data kunnen de determinanten van het type kinderopvang worden bepaald. Vanwege de te geringe aantallen zijn betaalde oppas, onbetaalde oppas en gastouder samengevoegd tot 'oppas'. Evenals bij de schattingen naar gebruik, worden ook bij de schattingen voor de A&Z-data van de determinanten van het soort kinderopvang waarvan gebruik wordt gemaakt weinig significante variabelen gevonden.

Uit tabel 6.5 blijkt dat de kans op arbeidsdeelname geen significante invloed heeft op het type opvangregeling waarvan gebruik wordt gemaakt. De doelstellingen van de verschillende typen opvang lijken te vervagen. Tot de jaren tachtig zijn peuterspeelzalen voornamelijk gebruikt uit pedagogische overwegingen. De doelstelling van de kinderdagverblijven is zeer lange tijd gekoppeld aan het mogelijk maken van de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Uit de door ons gevonden resultaten blijkt dat betaald werkende vrouwen van alle vormen van kinderopvang gebruik maken. In Maassen van den Brink (1994) blijkt dat gemiddeld per huishouden vier verschillende typen kinderopvang naast elkaar gebruikt worden. Vooral in huishoudens waar geen formele kinderopvang gebruikt wordt, is het gebruik van verschillende soorten informele opvang naast elkaar aanzienlijk. De opvang van kinderen door 'derden' vergt daardoor een behoorlijke organisatie.

Tabel 6.4 *Struktureel model: multinomiaal logit schattingsresultaten gebruik kinderopvang naar type opvang, GPD-data (t-waarden tussen haakjes)*

	Gebruik crèche		Gebruik oppas/ huish. hulp		Gebruik crèche én oppas/huish.hulp	
intercept	-11,616**	(2,030)	-11,398***	(2,576)	-38,685***	(2,595)
voorspelde kans op arbeidsdeelname	2,753**	(2,217)	2,916***	(3,014)	5,279*	(1,991)
leeftijd	0,465	(1,343)	0,409	(1,535)	1,693*	(1,928)
leeftijd ² /100	-0,676	(1,317)	-0,585	(1,486)	-2,425*	(1,888)
urbanisatie	-0,059	(0,897)	0,071	(1,384)	0,032	(0,259)
aantal jaren onderwijs	0,018	(0,570)	0,060**	(2,348)	0,147**	(2,094)
contacten met hoger opgeleiden	0,007	(0,896)	0,012*	(1,939)	0,015	(1,037)
aantal kinderen tussen 4 en 12	-0,403*	(1,663)	-0,152	(0,819)	0,215	(0,492)
aantal kinderen tussen 12 en 18	0,048	(0,084)	-1,001	(1,594)	0,766	(0,947)
probleemkind	0,357	(0,562)	0,507	(1,051)	1,068	(0,997)
loglikelihood	-1283,82					

Tabel 6.5 *Struktureel model: multinomiaal logit schattingsresultaten gebruik kinderopvang naar type opvang, A&Z-data (t-waarden tussen haakjes)*

	Gebruik kinderdagverblijf		Gebruik oppas		Gebruik peuterspeelzaal	
intercept	0,290	(0,029)	-8,908	(1,047)	-19,337	(1,098)
voorspelde kans op arbeidsdeelname	1,563	(0,857)	2,302	(1,642)	4,740	(1,535)
leeftijd	-0,431	(0,718)	0,292	(0,569)	0,799	(0,750)
leeftijd ² /100	0,789	(0,882)	-0,248	(0,322)	-1,092	(0,682)
urbanisatie	0,180**	(2,221)	0,022	(0,354)	0,071	(0,652)
aantal jaren onderwijs	0,132	(1,132)	0,022	(0,248)	0,462	(0,266)
aantal kinderen ouder dan 4 jaar	-0,582	(1,162)	-0,559	(1,525)	0,303	(0,473)
loglikelihood	-285,873					

6.6 MAATSCHAPPELIJKE EFFECTEN VAN TOENAME IN ARBEIDSDEELNAME VAN VROUWEN EN UITBREIDING VAN KINDEROPVANGPLAATSEN

In dit hoofdstuk is de invloed van gebruik van kinderopvang op de kans op arbeidsdeelname, en van arbeidsdeelname op de kans op gebruik van kinderopvang onderzocht. Uit de data blijkt dat van de gebruikers van kinderopvang ongeveer 70 tot 75% betaald werk verricht. Van de betaald werkende vrouwen met kinderen beneden vier jaar maakt ongeveer 40% gebruik van betaalde kinderopvang.

Het gebruik van kinderopvang neemt toe met de deelname aan het arbeidsproces van vrouwen met kinderen beneden vier jaar. Een één procentpunt toename in de kans op arbeidsdeelname doet de kans op gebruik van kinderopvang met 0,4 tot 0,5 procent toenemen. Over de invloed van kinderopvang op arbeidsdeelname zijn de schattingsresultaten minder eensluidend: op basis van de GPD-data wordt een significant effect gevonden, op basis van de data 'Arbeid en Zorg' wordt geen significant effect gevonden. Een één procent toename van het aantal kinderopvangplaatsen leidt tot een toename van de arbeidsdeelname van ongeveer 0,9%.

Bij de interpretatie van deze cijfers moet enige voorzichtigheid in acht worden genomen. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is gesteld, is er in de berekeningen niet gekeken naar de invloed van lonen en prijzen, maar naar de volume component in relatie tot arbeidsparticipatie.

De overheid streeft naar uitbreiding van het aantal kinderopvangplaatsen. In de Stimuleringsmaatregel Kinderopvang 1994-1996 wordt de wens uitgesproken het aantal kinderopvangplaatsen te verdubbelen. Als we ervan uitgaan dat er ongeveer 750.000 kinderen in de leeftijd tussen nul en drie jaar zijn, waarvan ruim 250.000 gebruik maken van een of andere vorm van kinderopvang, dan zou een verdubbeling van het aantal kinderopvangplaatsen er uiteindelijk toe leiden dat voor ongeveer tweederde van alle kinderen in de leeftijd tussen nul en drie jaar kinderopvang beschikbaar is. Op basis van de gevonden effecten (GPD-data) over de invloed van kinderopvang op arbeidsdeelname kan een grove schatting worden gemaakt van de verwachte toename van de arbeidsdeelname die hiervan het gevolg zou kunnen zijn. Volgens de uitkomsten van het model zou door een verdubbeling van het aantal kinderopvangplaatsen (dat wil zeggen een toename van 100%) de arbeidsdeelname van vrouwen met kinderen beneden vier jaar met ongeveer 80% toenemen, vooropgesteld dat de verhouding tussen het gebruik van informele en formele kinderopvang ongewijzigd blijft. De arbeidsdeelname zou dan toenemen van 45% tot ongeveer 80%. In deze situatie zou het gebruik van kinderopvang, aantal deelnemende kinderen en de arbeidsdeelnamegraad van vergelijkbare omvang zijn als in een land als Zweden.

7 STRATEGIEËN ROND DE HUISHOUD- LIJKE ARBEID

In dit hoofdstuk komt de huishoudelijke arbeid aan de orde. Nagegaan wordt welke strategieën huishoudens voeren ten aanzien van de aard en omvang van hun huishoudelijk productie. Centraal staat de vraag of er verschillen zijn tussen huishoudens waarin de vrouwelijke partner betaald werk verricht en huishoudens waarin dat niet het geval is. Eerst wordt een overzicht gegeven van de literatuur op dit terrein en daarna worden de resultaten van de Arbeid- en zorg-enquête gepresenteerd. Tenslotte worden de effecten van dit huishoudensgedrag op de vraag naar persoonlijke diensten aangegeven.

7.1 INLEIDING

In hoofdstuk 2 is aangegeven dat historisch gezien twee tegenstrijdige ontwikkelingen de relatie tussen de huishoudelijke en de marktsector beïnvloeden: enerzijds komen kapitaalgoederen ter beschikking voor huishoudelijke productie, anderzijds worden activiteiten uit de huishoudelijke sector afgestoten naar de marktsector. De literatuur over de relatie tussen huishoudelijke productie en betaalde arbeid van vrouwen staat in paragraaf 7.2.

In hoofdstuk 3 zijn zes activiteitenclusters rond zorgarbeid onderscheiden. In dit hoofdstuk staan vier ervan centraal, namelijk 'zorg voor voeding', 'zorg voor woning', 'zorg voor kleding' en 'boodschappen voor het huishouden'. In het vorige hoofdstuk is het cluster 'zorg voor kinderen' reeds aan de orde geweest. In hoofdstuk 3 is aangegeven dat het cluster 'klussen en creatieve activiteiten' niet in het onderhavige onderzoek betrokken is. Dit cluster omvat onder meer werkzaamheden in en rond de woning en deze zijn al eerder door Van Ours e.a. (1986) onderzocht. In paragraaf 7.3 bespreken we de resultaten van de Arbeid- en zorg-enquête die betrekking hebben op de vier clusters. In paragraaf 7.4 worden conclusies getrokken uit het onderzoek en worden vervolgens de effecten van deze huishoudensstrategieën op de vraag naar persoonlijke diensten bij een toename van de arbeidsdeelname van vrouwen aangegeven.

7.2 KAPITAALINTENSIVERING EN UITBESTEDING VAN HUISHOUD- LIJKE ARBEID

In Noord-Amerika, waar al enkele decennia aanzienlijke groepen vrouwen blijvend op de arbeidsmarkt participeren, is veel onderzoek verricht naar strategieën van werkende vrouwen met kinderen. Strober en Weinberg (1980) onderscheiden vijf 'time-saving strategies'

ten aanzien van huishoudelijke arbeid: 1) substitutie van huishoudelijke arbeid door kapitaalgoederen, 2) substitutie van huishoudelijke arbeid door arbeid van anderen, 3) vermindering van kwaliteit of kwantiteit van de huishoudelijke produktie, 4) vermindering van tijd besteed aan vrijwilligerswerk en 5) vermindering van tijd besteed aan slaap en/of vrije tijd. Aan de hand van een analyse van data van 2000 gehuwde vrouwen uit een consumentenpanel laten de auteurs zien dat er weinig verschillen zijn tussen werkende en niet-werkende vrouwen, rekening houdend met gezinsfase en gezinsinkomen. De belangrijkste strategieën van werkende vrouwen zijn: 1) vermindering van tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid, vermoedelijk door verhoging van het werktempo, 2) vermindering van tijdsbesteding aan vrijwilligersarbeid en 3) minder tijdsbesteding aan slaap en aan ontspanning, hoewel de auteurs opmerken dat dit laatste misschien niet als een strategie getypeerd moet worden maar als een effect van het falen van andere strategieën.

Substitutie van huishoudelijke arbeid door kapitaalgoederen wordt meestal aangeduid met het begrip monetarisering en substitutie van huishoudelijke arbeid door arbeid van derden heet uitbesteding of dienstverlening. De scheidslijn tussen beide is evenwel niet altijd helder te definiëren. Bovendien kan substitutie plaatsvinden zonder oogmerk de arbeidstijd te verminderen, terwijl omgekeerd huishoudelijke arbeid niet altijd afgewogen wordt tegen haar equivalent in de markt. Bijvoorbeeld bij de beslissing een cake zelf te bakken en niet te kopen zullen vaak geheel andere dan kosten- en tijdsoverwegingen een rol spelen. Chadeau en Roy (1986) werken uit welke huishoudelijke activiteiten wel en niet onder monetarisering en uitbesteding moeten worden verstaan. In navolging daarvan wordt hier onder meer een afhaalmaaltijd en een restaurantbezoek beschouwd als uitbesteding van de huishoudelijke activiteit 'koken en afwassen', terwijl het gebruik van een afwasmachine, magnetron, oven of gasfornuis als monetarisering van diezelfde activiteit wordt gezien.

De uitkomsten van onderzoek naar de vraag in hoeverre substitutie van huishoudelijke arbeid door kapitaalgoederen, dus monetarisering, plaatsvindt bij werkende vrouwen zijn niet eenduidig. Enerzijds wordt verondersteld dat deze vrouwen minder tijd hebben om zulke apparaten te gebruiken en te onderhouden, anderzijds is het waarschijnlijk dat de extra inkomsten worden besteed aan dergelijke duurzame goederen. Strober en Weinberg (1980) vinden dat substitutie door kapitaalgoederen bij werkende en niet-werkende vrouwen ongeveer evenveel voorkomt. Dat geldt ook voor het prepareren van diepvries- of blikmaaltijden en het winkelen bij postorderbedrijven. Substitutie van onbetaalde huishoudelijke arbeid door arbeid van anderen komt bij de werkende vrouwen iets vaker voor dan bij de niet-werkende vrouwen. Ook Weinberg en Winer (1983) vinden geen verschillen naar bezit van huishoudelijke apparatuur tussen werkende en niet-werkende vrouwen bij een gelijk gezinsinkomen, terwijl Kim (1989) wel verschil vindt. Kim vermoedt dat deze tegenstrijdige resultaten worden veroorzaakt door het gebruikte model en de vraagstelling in de enquêtes.

Ook de uitkomsten van het onderzoek naar uitbesteding via dienstverlening zijn niet eenduidig. Nickols en Fox (1983), Bellante en Foster (1984) en Kim (1989) vinden dat in

huishoudens met werkende vrouwen frequenter afhaalmaaltijden worden gebruikt dan in huishoudens waar de vrouw niet werkt. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat er in huishoudens met werkende vrouwen minder maaltijden per dag worden gemaakt. Uit ander onderzoek, waaronder dat van Strober en Weinberg, blijkt dat er geen verschillen zijn.

Om na te gaan welke activiteiten uit de huishoudelijke produktie worden uitbesteed en aan wie ze worden uitbesteed, kunnen we ons baseren op Van Ours e.a. (1986). Zij onderscheiden een aantal 'uitbestedbare' activiteiten, waaronder huishoudelijk werk als schoonmaken en ramen wassen, woningonderhoud als kleine reparaties, schilderen en behangen, autoreparaties en reparaties van huishoudelijke apparatuur. In een later artikel onderscheidt de eerste auteur drie keuzemogelijkheden: uitbesteding door onbetaalde arbeid via familie, vrienden of kennissen, uitbesteding in de informele sector door zwarte arbeid of uitbesteding in de formele sector door zogenaamde witte arbeid (Van Ours en Gerritsen 1988). Uit hun onderzoek blijkt dat huishoudelijk werk en schilderen grotendeels door huishoudens zelf wordt verricht, terwijl reparaties voornamelijk uitbesteed worden in de formele sector. Als we alleen naar de informele sector kijken dan blijkt dat veruit de meeste arbeid binnen de categorie 'zwarte arbeid voor huishoudens' wordt verricht door werksters, gevolgd door werkzaamheden ten behoeve van woningonderhoud en -verbetering. Wij richten ons hierna vooral op die onbetaalde huishoudelijke werkzaamheden die meestal door vrouwen worden verricht. We verwachten dat zij substitutie voor deze arbeid zullen zoeken. Immers, er is weinig reden te veronderstellen dat de partner een deel van de huishoudelijke arbeid overneemt, zoals ook in een later hoofdstuk nog aan de orde zal komen.

7.3 MONETARISERING EN UITBESTEDING IN HUISHOUDENS VAN 25-45 JARIGE VROUWEN

Huishoudens kunnen ten aanzien van de huishoudelijke arbeid tijdsstrategieën volgen. In hoofdstuk 3 zijn onderscheiden tijdsreductie- en tijdsuitbreidingsstrategieën. Uit het literatuuroverzicht in de vorige paragraaf is gebleken dat alle onderzoek gericht is op 'time saving strategies'. Daarom is dit hoofdstuk ook beperkt tot tijdsreductiestrategieën. Deze omvatten produktiviteitsverhoging en produktievermindering (zie schema 1 in hoofdstuk 3). Produktiviteitsverhoging kan bereikt worden via verhoging van het werktempo, efficiëntie-maatregelen en monetarisering. Produktievermindering kan bereikt worden via uitbesteding van produktie en via verlaging van de normen. Van deze vormen hebben alleen monetarisering en uitbesteding effecten op de omvang van de dienstverlenende sector. Daarom is het onderzoek verder ingeperkt tot deze twee vormen. De vragen voor dit hoofdstuk luiden: in hoeverre komen monetarisering en uitbesteding voor in huishoudens en leiden deze vormen tot tijdsreductie bij de huishoudelijke produktie? Of, om in termen van de hiervoor genoemde Strober en Weinberg (1980) te spreken, wanneer er is sprake van een 'time-saving strategy' van het huishouden?

Hierna onderzoeken we eerst het voorkomen van monetarisering en uitbesteding, vervolgens gaan we na of ze van belang zijn als tijdsreduktiestrategie en tenslotte komt de vraag aan de orde of er een relatie is tussen het betaald werken van de vrouw en vormen van monetarisering en uitbesteding. We baseren dit hoofdstuk op de A&Z-enquête, waarin vragen gesteld zijn over monetarisering en uitbesteding.

7.3.1 MONETARISERING

Monetarisering van huishoudelijke produktie is gedefinieerd als het bezit van huishoudelijke apparatuur. Omdat het onderhavige onderzoek gericht is op de strategieën van huishoudens bij de combinatie van arbeid en zorg, is alleen gekeken naar het bezit van huishoudelijke apparaten waarvan het denkbaar is dat ze leiden tot tijdsbesparing bij de huishoudelijke produktie. Apparatuur waarvan de penetratiegraad vrijwel 100% is, kon niet in de analyse worden opgenomen, omdat de aanwezigheid hiervan niet discrimineert. Uiteraard kunnen er verschillen zijn in benuttingsgraad, maar de beknoptheid van de telefonische enquête maakte het niet mogelijk hiernaar te vragen. Niet gevraagd is naar de aanwezigheid van stofzuigers, gasfornuizen en wasmachines. Wél is gevraagd naar het bezit van apparatuur met een penetratiegraad tussen 50 en 75%, namelijk magnetrons, diepvriezers, wasdrogers en naaimachines. Deze apparaten zouden tot tijdsbesparing kunnen leiden in de activiteitenclusters 'zorg voor voeding' en 'zorg voor kleding'.

Diepvriezers, magnetrons, wasdrogers en naaimachines komen frequent voor in de huishoudens van 25-45-jarige vrouwen. Ruim driekwart van hen bezit een naaimachine, bijna twee derde een diepvriezer en ruim de helft een magnetron en een wasdroger (tabel 7.1). Het bezit van deze apparatuur verschilt niet significant tussen werkende en niet-werkende vrouwen, met uitzondering van de magnetron.

Welke factoren beïnvloeden het bezit van dergelijke apparatuur? Verondersteld is dat het al dan niet betaald werken van de vrouw belangrijk zou zijn, omdat de apparaten tijdsbesparend kunnen werken. Ook andere factoren kunnen van invloed zijn, denk aan het kindertal waardoor de omvang van de huishoudelijke arbeid toeneemt, denk aan het gezinsinkomen omdat de aanschaf van apparatuur enige koopkracht veronderstelt, denk aan de grootte van het huis omdat de apparatuur een plaats moet krijgen en dergelijke. Om de invloed hiervan op het bezit van apparatuur te onderzoeken zijn logistische regressie-ana-

Tabel 7.1 *Bezit van huishoudelijke apparaten (N=1420)*

Activiteitencluster	zorg voor voeding		zorg voor kleding		gem. aantal
	diepvriezer	magnetron	wasdroger	naaimachine	
vrouw werkt niet	64%	48%	54%	78%	2,4
vrouw werkt	59%	55%	56%	76%	2,4

Percentage 25-45-jarige vrouwen dat huishoudelijke apparatuur bezit en gemiddeld aantal apparaten, uitgesplitst naar werkende (N=899) en niet-werkende vrouwen (N=521). Bron: A&Z-data

lyses uitgevoerd met als afhankelijke variabelen en hun verwachte teken: gezinsinkomen (+), opleidingsniveau van de vrouw (+), leeftijd van de vrouw (+), kindertal (+), urbanisatiegraad (-), eengezinshuis (+), werk (+) en gezinsfase (+). Uit de analyses blijkt een systematische invloed van gezinsinkomen en van urbanisatiegraad op het bezit van diepvriezers en magnetrons (tabel 7.2). Gezinsinkomen, urbanisatiegraad en kindertal beïnvloedt het bezit van wasdrogers en van naaimachines. Geen enkele keer draagt het al dan niet werken van de vrouw significant bij aan de verklaring van het bezit van huishoudelijke apparatuur. Dat geldt ook als de variabele 'werk vrouw' wordt vervangen door de variabele arbeidstijd.

Tabel 7.2 *Bezit van huishoudelijke apparaten (N=1420)*

Activiteitencluster	zorg voor voeding		zorg voor kleding	
	diepvriezer	magnetron	wasdroger	naaimachine
netto gezinsinkomen per maand/100	.0096*	.0242***	.0203***	-.0021
opleidingsniveau vrouw (in jaren)	-.0108	-.0271	-.0072	.0724
leeftijd vrouw (in jaren)	.0221	-.0133	-.0185	.0574***
werk vrouw (0=nee, 1=ja)	-.1916	.0067	.1666	.1888
urbanisatiegraad (1=plattel, 9=stad)	-.1366***	-.0563**	-.0439*	-.0928***
kindertal	.1306	-.0039	.3768***	.4881***
eengezinshuis (0=nee, 1=ja)	.1799	-.0911	-.1501	.3047
gezinsfase (1 t/m 6)	.0548	.0852	.1238	-.1284
constant	-.3256	.0496	-.6056	-1.7221**

Logistische regressie voor bezit van vier huishoudelijke apparaten. Bron: A&Z-data p<.05, ** p<.01, *** p<.001*

Leidt het bezit van één van deze huishoudelijke apparaten tot tijdsbesparing in het huishouden? In de A&Z-enquête is tijdsbesteding aan 'zorg voor voeding' geoperationaliseerd als de tijdsbesteding van de vrouw in de afgelopen week aan koken en afwassen en als het aantal keren dat zij in de afgelopen week heeft gekookt. Hiermee kon de gemiddelde tijdsbesteding aan één maaltijd per dag worden berekend en daarmee de mogelijke besparing op de tijdsbesteding aan 'zorg voor voeding' door een diepvriezer of magnetron. Uit de multiple regressie analyse (tabel 7.3) blijkt dat de tijdsbesteding aan de zorg voor voeding wel wordt beïnvloed door kindertal, gezinsinkomen, het al dan niet werken van de vrouw en de gezinsfase, maar niet door het bezit van een diepvriezer of magnetron.

De tijdsbesteding aan 'zorg voor kleding' is geoperationaliseerd als de tijdsbesteding van de vrouw in de afgelopen week aan wassen en strijken en als haar tijdsbesteding in de afgelopen maand aan het naaien of verstellen van kleren en het aantal keren dat zij heeft genaaid/versteld. Hiermee kon de gemiddelde tijdsbesteding per dag aan 'zorg voor kleding' worden berekend. Deze tijdsbesteding wordt wel beïnvloed door huishoudelijke apparaten, maar het teken is anders dan verwacht (tabel 7.3). Vrouwen die een wasdroger bezitten be-

steden niet minder, maar juist meer tijd aan de zorg voor kleding! Een verklaring kan luiden dat de vrouwen die een wasdroger aanschaffen zich onderscheiden van degenen die dit niet doen doordat ze hogere eisen stellen aan het onderhoud van hun kleding en derhalve meer tijd besteden aan het wassen ervan, bijvoorbeeld door vaker de was te doen.

Tabel 7.3 Tijdsbesteding aan zorg voor voeding en tijdsbesteding aan zorg voor kleding (N=1420)

Tijdsbesteding per maaltijd aan	zorg voor voeding			Tijdsbesteding per dag aan	zorg voor kleding		
	B	bèta	sign T		B	bèta	sign T
kindertal	.1023	.1651	***	kindertal	.1349	.2820	***
netto gezinsink. p mnd/100	-.0050	-.1265	***	opleiding vrouw	-.0243	-.1064	***
werk vrouw (0=nee, 1=ja)	-.1442	-.0986	**	werk vrouw	-.1210	-.1073	***
gezinsfase (1 t/m 6)	.0506	.0930	*	wasdroger	.06377	.0581	*
constant	1.1052		***	constant	.7733		***
verklaarde variantie R ²	10,37%			verklaarde variantie R ²	14,42%		

Multiple regressie voor tijdsbesteding aan zorg voor voeding en kleding. Bron: A&Z-data * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

7.3.2 UITBESTEDING

Uitbesteding van huishoudelijke productie is gedefinieerd als het uitbesteden van huishoudelijke activiteiten via dienstverlening. Omdat het onderhavige onderzoek gericht is op de strategieën van huishoudens bij de combinatie van arbeid en zorg, is alleen gekeken naar die vormen van uitbesteding waarvan het denkbaar is dat ze leiden tot tijdsbesparing bij een 'normale', huidige huishoudelijke productie. Vormen van uitbesteding die zeer algemeen voorkomen zijn niet in de analyse opgenomen, omdat ze niet discrimineren. Dit geldt bijvoorbeeld voor het kopen van jam in de winkel. Dit wordt niet gezien als uitbesteding van de activiteit 'zelf jam koken'. Vijftig jaar geleden zou dit vermoedelijk wel het geval geweest zijn, maar bij de huidige vormen van huishoudelijke productie typeren we het kopen van jam als de normale situatie. De enquête is beperkt tot uitbesteding van activiteiten in de clusters 'zorg voor voeding', 'zorg voor woning' en 'boodschappen voor het huishouden'. Er zijn alleen vragen gesteld over die vormen van uitbesteding die tijdsbesparend zouden kunnen zijn bij de huishoudelijke productie. Dat zijn voor het eerste cluster restaurantbezoek en afhaalmaaltijden, voor het tweede hulp in de huishouding en voor het derde bestellingen via postorderbedrijven en boodschappen door de huishoudelijke hulp.

In tabel 7.4 is te zien dat de huishoudens van 25-45-jarige vrouwen gemiddeld per maand 2,1 keer buitenshuis eten en 1,9 keer een afhaalmaaltijd gebruiken, gehaald bij een pizzeria, een snackbar en dergelijke. Een vijfde van de vrouwen heeft in de afgelopen maand huishoudelijke hulp gehad (20%), terwijl een kleine groep (12%) in de afgelopen maand kleding of huisraad heeft besteld bij een postorderbedrijf. Alle vormen van uitbesteding verschillen significant tussen werkende en niet-werkende vrouwen.

Tabel 7.4 *Uitbesteding van huishoudelijk werk in de afgelopen maand (N=1420)*

Activiteitencluster	zorg voor voeding		zorg voor woning	boodschappen
	buitenshuis eten	afhaalmaaltijd	huishoudelijke hulp	postorderbedrijf
vrouw werkt niet	1,4	1,8	11%	16%
vrouw werkt	2,5	2,0	25%	10%
gemiddeld	2,1	1,9	20%	12%

Uitbesteding van huishoudelijke productie via buitenshuis eten, afhaalmaaltijden, huishoudelijke hulp en bestelling bij postorderbedrijven in de afgelopen maand, uitgesplitst naar werkende (N=899) en niet-werkende vrouwen (N=521). Bron: A&Z-data

Om de invloed op uitbesteding te onderzoeken zijn een viertal logistische regressie-analyses uitgevoerd. Dezelfde afhankelijke variabelen als in paragraaf 7.3.1 zijn in de analyse opgenomen. Uit de analyses blijkt dat bij uitbesteding andere variabelen van belang zijn dan bij monetarisering en dat bovendien de vier vormen van uitbesteding door verschillende variabelen worden beïnvloed, terwijl de vier vormen van monetarisering door dezelfde variabelen werden beïnvloed (tabel 7.5). Bij buitenshuis eten vinden we een systematische, positieve invloed van gezinsinkomen, opleidingsniveau en leeftijd en een negatieve invloed van kindertal en gezinsfase. Dat betekent dat vooral goed verdienende, goed opgeleide en wat oudere vrouwen uit een- en tweepersonshuishoudens zonder kinderen buitenshuis eten. Eten halen daarentegen wordt negatief beïnvloed door de leeftijd van de vrouw en haar kindertal, maar positief door gezinsfase. Het zijn dus vooral jonge vrouwen met weinig, maar wat oudere kinderen die de meeste kans hebben afhaalmaaltijden te gebruiken. Huishoudelijke hulp wordt positief beïnvloed door buitenshuis werken, inkomen en leeftijd en negatief door eengezinswoning. Dus bij goed verdienende, oudere, betaald

Tabel 7.5 *Uitbesteding van huishoudelijk werk (N=1420)*

Activiteitencluster	zorg voor voeding		zorg voor woning	boodschappen
	buitenshuis eten	eten halen	huish. hulp	postorderbedrijf
gezinsinkomen per maand/100	.0258***	.0054	.0378***	-.0064
opleidingsniveau vrouw (in jaren)	.0642*	.0091	.0485	-.0819*
leeftijd vrouw	.0349*	-.0801***	.0391*	-.0415*
werk vrouw (0=nee, 1=ja)	.0694	.2698	.6815***	-.3407
urbanisatiegraad (1=plattel, 9=stad)	.0073	-.0070	-.0103	-.0864**
kindertal	-.4740***	-.1610**	.0972	.2044*
eengezinshuis (0=nee, 1=ja)	-.2939	.2237	-.3976*	-.0436
gezinsfase (1 t/m 6)	-.2391**	.2110**	-.0843	-.0389
constant	-.7367	2.4460***	-4.9124***	1.1387

Logistische regressie voor vier vormen van uitbesteding van huishoudelijke arbeid. Bron: A&Z-data p<.05, ** p<.01, *** p<.001*

werkende vrouwen is de kans groter dat ze een huishoudelijke hulp hebben. Het gebruik van een postorderbedrijf wordt sterk negatief beïnvloed door urbanisatiegraad, leeftijd en opleidingsniveau van de vrouw, terwijl haar kindertal een positieve invloed heeft. Dat betekent dat vooral jongere, laag opgeleide vrouwen die op het platteland of in kleine gemeenten wonen boodschappen doen via postorderbedrijven. Huishoudelijke hulp is dus de enige variabele die significant wordt beïnvloed door het werken van vrouwen!

De enige vorm van uitbesteding die wordt beïnvloed door het feit of een vrouw al dan niet betaald werk verricht is de huishoudelijke hulp. Dit is een reden om hierop iets dieper in te gaan (tabel 7.8). In de enquête zijn een aantal vragen gesteld over de huishoudelijke hulp. Werd deze persoon betaald, welk bedrag werd per uur betaald, hoeveel keren per maand kwam de persoon helpen, hoeveel uur was dat gemiddeld en deed de huishoudelijke hulp ook boodschappen? Werkende vrouwen betalen significant vaker hun huishoudelijke hulp dan niet-werkende vrouwen. Als de hulp betaald wordt dan verschilt de prijs voor beide groepen overigens niet, evenmin als het aantal keren per maand en het aantal uren per keer. Wel doet de huishoudelijke hulp bij de niet-werkende vrouwen significant vaker boodschappen dan bij de werkende vrouwen.

Leidt uitbesteding tot tijdsbesparing in het huishouden? Daarvoor onderzoeken we via een multiple regressie analyse of de vier vormen van uitbesteding effect hebben op de tijdsbesteding van de vrouw aan 'zorg voor voeding' en aan 'zorg voor woning' (tabel 7.9). De tijdsbesteding aan 'zorg voor voeding' is in de vorige paragraaf al geoperationaliseerd. De tijdsbesteding aan 'zorg voor woning' is de tijd die in de afgelopen week is besteed aan het schoonmaken van het huis door de respondent.

De tijdsbesteding aan de zorg voor voeding wordt positief beïnvloed door kindertal en negatief door gezinsinkomen en betaald werken. Vonden we in de vorige paragraaf dat monetarisering geen invloed had op de tijdsbesteding in dit activiteitencluster, uitbesteding heeft dat wel. Buitenshuis eten leidt tot een vermindering van de tijdsbesteding aan de zorg voor voeding.³³ Afhaalmaaltijden daarentegen leiden niet tot vermindering van de tijdsbesteding, hetgeen voorstelbaar is omdat het geen tijdsreductie oplevert bij het afwassen.

Tabel 7.8 Steekproefgemiddelden voor vrouwen met huishoudelijke hulp (N=284)

	aantal keren hulp per maand	aantal uren hulp per keer	boodschappen doen door hulp	hulp betaald	indien betaald, kosten per uur
vrouw werkt niet	4,86	3,30	21%	60%	f 12,82
vrouw werkt	5,27	3,33	5%	77%	f 12,40
gemiddeld	5,19	3,32	9%	73%	f 12,47

Uitbesteding van huishoudelijke productie via een huishoudelijke hulp, uitgesplitst naar werkende (N=57) en niet-werkende vrouwen (N=227). Bron: A&Z-data

³³ Het is mogelijk buitenshuis eten te beschouwen als strategie voor de vrijetijdsbesteding. Dit doet echter niets af aan het feit dat deze activiteit een tijdsbesparende invloed heeft op de tijd benodigd voor de zorg voor voeding.

Tabel 7.9 Tijdsbesteding aan zorg voor voeding en voor woning (N=1420)

Tijdsbesteding aan	zorg voor voeding			Tijdsbesteding aan	zorg voor woning		
	B	bèta	sign T		B	bèta	sign T
kindertal	.1123	.1814	***	kindertal	.3550	.2651	***
netto gezinsink. p mnd/100	-.0044	-.1114	***	werk vrouw	-.6276	-.1987	***
buitenshuis eten	-.0256	-.1079	***	hulp (0=nee, 1=ja)	-.6503	-.1677	***
werk vrouw (0=nee, 1=ja)	-.1451	-.0992	**	opleiding vrouw	-.11081	-.1692	***
constant	1.2939	-.09915	***	constant	3.1797		***
verklaarde variantie R ²	10,87%			verklaarde variantie R ²	24,60%		

Multiple regressie voor tijdsbesteding aan zorg voor voeding en zorg voor kleding. Bron: A&Z-data* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Tenslotte blijkt uit tabel 7.9 dat de tijdsbesteding aan zorg voor de woning positief wordt beïnvloed door kindertal, terwijl betaald werken en opleidingsniveau deze tijdsbesteding negatief beïnvloeden. Opnieuw blijkt dat uitbesteding de tijdsbesteding beïnvloedt, want huishoudelijke hulp leidt tot een vermindering van de tijdsbesteding aan de zorg voor de woning.

7.4 EFFECTEN VAN EEN STIJGENDE ARBEIDSPARTICIPATIE OP DE VRAAG NAAR PERSOONLIJKE DIENSTEN

De vraagstelling in dit hoofdstuk luidde of monetarisering en uitbesteding te typeren zijn als tijdsreduktiestrategieën van huishoudens en of deze strategieën de vraag naar persoonlijke diensten beïnvloeden bij een toename van de arbeidsdeelname van vrouwen? Tijdsreduktie kan bereikt worden door produktiviteitsverhoging of door produktievermindering. De vraagstelling in paragraaf 7.3.1 luidde of monetarisering als vorm van produktiviteitsverhoging voorkomt in huishoudens. Het onderzoek is daarbij toegespitst op het bezit van huishoudelijke apparaten met een penetratiegraad tussen 50 en 75%, te weten diepvriezers, magnetrons, wasdrogers en naaimachines. Met uitzondering van de naaimachine wordt het bezit van deze apparaten positief beïnvloed door gezinsinkomen. Het bezit van alle vier apparaten wordt negatief beïnvloed door urbanisatiegraad. Daarnaast heeft het kindertal een positieve invloed op het bezit van een wasdroger en een naaimachine, terwijl het bezit van een naaimachine tenslotte ook positief wordt beïnvloed door de leeftijd van de vrouw. Het feit of een vrouw al dan niet betaald werk verricht draagt bij geen enkele keer significant bij aan de verklaring van het bezit van een apparaat.

Leidt monetarisering tot produktiviteitsverhoging van de huishoudelijke arbeid? Met andere woorden, leiden de vier huishoudelijke apparaten tot tijdsbesparing in de activiteitenclusters 'zorg voor voeding' en 'zorg voor kleding' en zijn ze derhalve te typeren als

een tijdsreduktiestrategie? De conclusie is dat geen van de vier apparaten tot tijdsbesparing leidt. Opvallend is dat het bezit van de wasdroger juist de tijdsbesteding aan zorg voor kleding doet toenemen in plaats van afnemen! Verondersteld is dat vrouwen die een wasdroger aanschaffen zich onderscheiden van vrouwen die dit niet doen doordat ze hogere eisen stellen aan het onderhoud van kleding en derhalve meer tijd besteden aan het wassen ervan.

De vraagstelling in paragraaf 7.3.2 luidde of uitbesteding als vorm van produktievermindering voorkomt in huishoudens. Het onderzoek is toegespitst op die vormen van uitbesteding waarvan het denkbaar is dat ze tot tijdsreduktie kunnen leiden, te weten buitenshuis eten, afhaalmaaltijden, huishoudelijke hulp en boodschappen doen via postorderbedrijven. Deze vormen van uitbesteding kunnen leiden tot tijdsreduktie in de activiteitenclusters 'zorg voor voeding' en 'zorg voor woning'. Buitenshuis eten, afhaalmaaltijden en huishoudelijke hulp komen vaker voor bij werkende dan bij niet werkende vrouwen, terwijl het omgekeerde het geval is bij 'boodschappen via postorderbedrijven'. Als echter andere variabelen in de analyse worden betrokken, dan blijkt dat 'uitbesteding via huishoudelijke hulp' als enige wordt beïnvloed door het al dan niet werken van de vrouw. Het hebben van huishoudelijke hulp leidt tot tijdsbesparing in het cluster 'zorg voor woning'. Derhalve is de huishoudelijke hulp een tijdsreduktiestrategie van huishoudens waarin de vrouw betaald werk verricht. Kijken we naar de tijdsbesteding aan zorg voor voeding, dan blijkt deze beïnvloed te worden door buitenshuis eten. Dat betekent dat vrouwen die vaker buitenshuis eten inderdaad minder tijd aan de zorg voor voeding besteden. Echter, of vrouwen betaald werk hebben of niet, beïnvloedt niet het feit of zij buitenshuis eten of niet. Dat betekent dat buitenshuis eten dus wel te beschouwen is als een tijdsreduktiestrategie voor huishoudelijke arbeid, maar niet als een tijdsreduktiestrategie van huishoudens waarvan de vrouw betaald werk verricht.

Samenvattend: uitbesteding van de huishoudelijke produktie is dus een belangrijke tijdsbesparende strategie, monetarisering van de huishoudelijke produktie is dat niet. Twee vormen van uitbesteding leiden tot tijdsbesparing van huishoudelijke arbeid, namelijk buitenshuis eten en huishoudelijke hulp. Verdere analyse wijst uit dat buitenshuis eten geen strategie is, specifiek voor huishoudens waarin de vrouw betaald werk verricht, maar dat de huishoudelijke hulp wél een 'time saving strategy' is van deze huishoudens.

Dit brengt ons bij het laatste deel van de vraagstelling. Wat is de invloed van de tijdsreduktiestrategieën op de vraag naar persoonlijke diensten bij een toename van de arbeidsdeelname van vrouwen? De enige tijdsbesparende strategie die specifiek door tweeverdienershuishoudens wordt gevoerd is de huishoudelijke hulp. Uit een logistische regressie, hier niet in een tabel opgenomen, blijkt dat als het aantal werkende 25-45-jarige vrouwen met één procent stijgt, ruim de helft van hen (0,58 procentpunten) huishoudelijke hulp zal inschakelen. Het gaat dan gemiddeld om twee uur huishoudelijke hulp per week waarvoor in 77% van de gevallen betaald wordt. Als deze hulp betaald wordt, is dat gemiddeld f 12,40 per uur. Dit betekent dat, als het aantal werkzame 25-45-jarige vrouwen met 10.000

toeneemt, er een vraag ontstaat naar huishoudelijke hulp voor 11.600 uur.³⁴ Als verondersteld wordt dat een persoon die huishoudelijke hulp verleent gemiddeld 8 uur per week werkt, dan genereert een toename van 10.000 werkzame 25-45-jarige vrouwen een vraag naar ruim 1.000 betaalde huishoudelijke hulpen en een vraag naar ruim 300 onbetaalde huishoudelijke hulpen.

In hoofdstuk 3 is aangegeven dat uitbesteding van huishoudelijke produktie al dan niet met een financiële tegenprestatie kan plaatsvinden. Deze dienstverlening van derden kan de vorm aannemen van witte, zwarte of gratis arbeid. De huishoudelijke hulp valt in de laatste twee categorieën. Bij bijna een kwart van de werkende vrouwen vindt uitbesteding van huishoudelijke produktie plaats zonder financiële tegenprestatie, bij ruim driekwart vindt het plaats in de vorm van zwarte arbeid.³⁵

Betekent een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen nu dat er grotere vraag naar persoonlijke diensten ontstaat? Een toenemende participatie genereert terzake huishoudelijke hulp geen vraag naar witbetaalde persoonlijke diensten, wel naar zwart betaalde en naar gratis dienstverlening. Dat betekent dat een toenemende 'reguliere' arbeidsparticipatie van vrouwen op haar beurt een toename van de 'zwarte' en gratis arbeid onder vrouwen genereert.³⁶ Wij kunnen op basis van de A&Z-enquête echter niet nagaan of deze zwarte en gratis arbeid een noodzakelijke voorwaarde vormt voor de toename van de reguliere arbeidsparticipatie van vrouwen.

³⁴ Volgens de Enquête Beroepsbevolking 1993 zijn er 1.291.000 werkzame 25-45-jarige vrouwen. Een stijging van 1% betekent een toename van 12.910 werkzame vrouwen. Als het aantal werkzame vrouwen dus met 10.000 stijgt ontstaat een vraag naar $0,58 \times 77\% \times (10.000/12.910)$ betaalde en naar $0,58 \times 23\% \times (10.000/12.910)$ onbetaalde huishoudelijke hulp voor gemiddeld 2 uur per week.

³⁵ In de enquête is niet expliciet gevraagd of de huishoudelijke hulp zwart of wit betaald werd, maar de bedragen die per uur werden betaald, wettigen de veronderstelling dat bijna alle betaalde huishoudelijke hulp zwarte arbeid is. Dit is geheel in overeenstemming met de bevindingen van Van Ours e.a. (1986).

³⁶ We veronderstellen dat huishoudelijke hulp vrijwel uitsluitend door vrouwen wordt verleend. Dit wordt ook bevestigd in onderzoek in de schoonmaaksector, waarbij blijkt dat niet-specialistische schoonmaakwerkzaamheden door vrouwen worden verricht (Goedhart en Tijdens 1993).

8 HUISHOUDELIJKE PRODUKTIE, ARBEIDS- AANBOD EN DE TAAKVERDELING TUSSEN MAN EN VROUW

In dit hoofdstuk formuleren we een huishoudproduktiemodel ter verklaring van de tijdsallocatie van de vrouw en van haar echtgenoot aan: betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, zorg voor kinderen, zorg voor de partner en vrije tijd. Het model wordt geschat op data ontleend aan de GPD-enquête. Op basis van de schattingsuitkomsten voor vrouwen en mannen wordt de tijdsbesteding van verschillende activiteiten voorspeld voor verschillende gezinsfasen.

8.1 DE ECONOMISCHE THEORIE VAN TIJDSBESTEDING

Het uitgangspunt van de economische theorie van tijdsbesteding of tijdsallocatie is dat individuen hun tijd op verschillende manieren kunnen besteden. Een mogelijke vorm van tijdsbesteding is het verrichten van betaalde arbeid. Een andere is het verrichten van huishoudelijk werk, of kinderverzorging. Tenslotte is er ook vrije tijd. De hoeveelheid tijd die aan deze activiteiten kan worden besteed, is beperkt tot 24 uur per dag of 168 uur per week. Omdat tijd beperkt is (of in economische termen 'schaars' is) moeten keuzen worden gemaakt: in de tijd dat betaald werk wordt verricht, kan geen vrije tijd genoten worden, geen huishoudelijke taken worden uitgevoerd, of voor de kinderen worden gezorgd.

Een tweede belangrijk uitgangspunt is dat tijd waarde heeft. De waarde van betaalde arbeid is het loon dat wordt verdiend. De waarde van onbetaalde arbeidstijd is moeilijker te meten. De waarde van huishoudelijk werk is niet simpelweg gelijk aan de kosten van de aangeschafte goederen. Er is met andere woorden sprake van *huishoudelijke produktie*. Onder huishoudelijke produktie wordt verstaan dat met behulp van goederen (vlees, groente, etc.) en arbeid binnen het huishouden nieuwe goederen worden geproduceerd (maaltijd). Aangezien deze goederen niet - zoals andere goederen - op de markt worden verhandeld maar binnen het huishouden blijven, wordt gesproken over *huishoudelijke produktie*.

In de afgelopen jaren zijn er een beperkt aantal empirische studies uitgevoerd op basis van een neo-klassiek nutsmaximalisatiemodel naar de allocatie van tijd over verschillende activiteiten. In deze empirische literatuur over de allocatie van tijd kunnen twee benaderingen worden onderscheiden. In de eerste wordt een specifieke functionele vorm voor de huishoudproduktiefunctie gepostuleerd en worden aan de hand hiervan de tijdsallocatievergelijkingen afgeleid. Voorbeelden van deze benadering zijn Graham & Green (1984) en Kooreman en Kapteyn (1987). Graham en Green (1984) gaan uit van een Cobb-Douglas specificatie voor de huishoudproduktiefunctie; Kooreman en Kapteyn (1987) gebruiken de indirecte translog nutsfunctie in hun empirisch model. Een belangrijk nadeel van deze be-

nadering is dat de uitkomsten sterk afhankelijk kunnen zijn van de gekozen functionele vorm (zie Gronau 1986:285). Een Cobb-Douglas produktiefunctie veronderstelt bijvoorbeeld dat alle produktiefactoren netto substituten zijn. Dit betekent dat wordt aangenomen dat het onbeperkt mogelijk is om goederen voor huishoudelijke produktie (zoals groente voor een maaltijd) te vervangen voor tijd. Dit is een weinig realistische veronderstelling.

De tweede mogelijke benadering is uit te gaan van een specifieke functionele vorm voor de evenwichtscondities van het huishoudproduktiemodel. Deze benadering wordt in Gronau (1980) gevolgd. Volgens de evenwichtsvoorwaarde is er een gelijkheid tussen de marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid, de marginale substitutievoet tussen inkomen en vrije tijd (het reservatieloon), en het marktloon. Gronau (1980) specificeert een vergelijking voor de marginale produktiviteit van huishoudelijke produktie als een functie van, ondermeer, de tijd besteed aan huishoudelijke produktie. Met behulp van de evenwichtsvoorwaarde wordt dan een vergelijking voor de tijd besteed aan huishoudelijke arbeid afgeleid, als een functie van, onder andere, de marktloonvoet.

De meeste empirische studies naar de allocatie van tijd kennen een of meerdere van de volgende beperkingen: 1) restrictieve functionele vormen (zie hierboven), 2) een beperkt aantal tijdsbestedingscategorieën, of 3) geen correctie voor 'selection bias'. Slechts enkele studies maken een onderscheid in meer dan twee tijdsbestedingsactiviteiten. De meeste studies onderscheiden naast tijd voor betaalde arbeid alleen tijd voor huishoudelijke arbeid, dus een breed gedefinieerd begrip (Gronau 1980; Graham en Green 1984). Een uitzondering zijn Kooreman en Kapteyn (1987). In dit onderzoek, op basis van data voor de Verenigde Staten, worden zeven activiteiten onderscheiden, te weten: 1) huishoudelijke arbeid, 2) kinderopvang, 3) tijd voor boodschappen en winkelen, 4) persoonlijke verzorging (inclusief slapen), 5) organisatorische activiteiten, hobbies en sport, 6) ontspanning en sociale activiteiten, en 7) radio, televisie, lezen van boeken, etc.

Schattingen van een tijdsallocatiemodel op basis van alleen betaald werkende individuen veroorzaakt selection bias: betaald werkenden hebben een ander gedragspatroon dan niet-betaald werkenden. Zonder correctie voor selection bias kunnen schattingsresultaten op basis van alleen werkenden niet worden gegeneraliseerd naar de totale populatie. Gronau (1980) en Graham en Green (1984) negeren dit probleem. Kooreman en Kapteyn (1987) gebruiken een tweestaps procedure om voor selection bias te corrigeren.

Gronau (1980) concludeert op basis van empirische schattingen voor de Verenigde Staten dat de waarde van huishoudelijke produktie ongeveer 70% van het huishoudinkomen na belasting is. Voor huishoudens met jonge kinderen is de waarde van huishoudelijke produktie zelfs ongeveer even groot als het netto inkomen. Voor vrouwen met jonge kinderen is het verlies aan huishoudelijke produktie als de vrouw gaat werken ongeveer even groot als het netto inkomen dat met deze betaalde arbeid wordt verdiend. Verder wordt gevonden dat de waarde van huishoudelijke produktie stijgt met het opleidingsniveau, maar dat deze stijging minder groot is als de toename van het marktloon met het opleidingsniveau.

Graham en Green (1984) concluderen op basis van hun empirische schattingen onder meer dat de omvang van de huishoudelijke produktie relatief sterker reageert op een verandering in de consumptie van marktgoederen dan op een verandering in de tijd besteed aan huishoudelijke produktie. Zij trekken ook de conclusie dat er geen schaalvoordelen in huishoudelijke produktie zijn. Verder vinden ze dat zowel de vrouw als de man over menselijk kapitaal beschikken dat produktiever aangewend kan worden op de arbeidsmarkt dan in huishoudelijke arbeid.

Kooreman en Kapteyn (1987) vinden dat de aanwezigheid en de leeftijd van kinderen een belangrijk effect hebben op de tijd die de vrouw aan de zorg voor kinderen besteden. Dit gaat ten koste van de tijd besteed aan ontspanning en sociale activiteiten. De tijdsbesteding van de echtgenoot wordt nauwelijks beïnvloed door de aanwezigheid van kinderen.

In dit hoofdstuk formuleren we een huishoudproduktiemodel ter verklaring van de tijdsallocatie van de vrouw en van haar echtgenoot aan: betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, zorg voor kinderen, zorg voor de partner en vrije tijd. Met behulp van dit model kunnen de volgende vragen worden beantwoord:

1. Op welke wijze verandert de tijdsallocatie van de ene partner onder invloed van een verandering in de tijdsbesteding van de andere partner? Als, bijvoorbeeld, de vrouw (meer uren) betaald gaat werken, gaat dan de echtgenoot meer in het huishouden doen?
 2. Hoe verandert de tijdsallocatie van beide partners onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling? Gaat de man meer in het huishouden doen als er kinderen zijn?
- De opzet van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 8.2 wordt ingegaan op het begrip *schaalvoordelen* dat in huishoudelijke produktie een belangrijke rol speelt. Het huishoudproduktiemodel wordt in paragraaf 8.3 beschreven. De econometrische analyse staat in paragraaf 8.4. De data voor de empirische toepassing van het model zijn ontleend aan het GPD-onderzoek 1991. Een beschrijving van de data is te vinden in hoofdstuk 2 van dit rapport. In paragraaf 8.5 zijn de variabelen beschreven die in de verschillende vergelijkingen zijn meegenomen. Bovendien zijn in deze paragraaf enkele beschrijvende kenmerken van de steekproef vermeld, voorzover deze relevant zijn voor de schattingen. De schattingsresultaten staan in paragraaf 8.6. In paragraaf 8.7 worden voor enkele gezinsfasen de voorspelde tijdsbestedingspatronen berekend. Conclusies besluiten het hoofdstuk.

8.2 SCHAALVOORDELEN IN HUISHOUELIJKE PRODUKTIE

Evenals bij de produktie in bedrijven kunnen er ook bij de produktie in het huishouden sprake zijn van zogenaamde *schaalvoordelen*. Er kunnen verschillende vormen van schaalopbrengsten worden onderscheiden. De eerste vorm van schaalvoordelen betreffen *schaalvoordelen in gezinsgrootte*. Hieronder wordt verstaan dat naarmate er voor meer personen wordt geproduceerd de gemiddelde kosten lager worden. Dat er schaalvoordelen in gezinsgrootte bij huishoudelijke produktie zijn is duidelijk. Neem bijvoorbeeld het bereiden van

een maaltijd. Stel dat de kosten van materialen (groente, vlees, gas, etc.) tien gulden per persoon bedragen, dat koken één uur tijd kost, en dat de waarde van dit uur huishoudelijke produktie twintig gulden is. De kosten van een maaltijd voor één persoon zijn dan dertig gulden. Als echter voor meerdere personen het eten wordt gemaakt, kost dit niet meer tijd dan voor één persoon. Als voor twee personen de maaltijd wordt bereid dan zijn de directe kosten twintig gulden (tweemaal tien gulden) en de kosten voor tiiviteitencluster laat meer ruimte over voor interpretatie dan de overige clusters, bij dus veertig gulden. Per persoon zijn dan de kosten slechts twintig gulden (veertig gedeeld door twee). De gemiddelde kosten per persoon zijn dus lager naarmate voor meerderen wordt gekookt. Dit zijn de schaalvoordelen van produktie naar huishoudgrootte.

Een tweede vorm van schaalvoordelen zijn de *schaalopbrengsten in de tijd die aan de activiteit wordt besteed*. Er kan sprake zijn van constante, toenemende en afnemende schaalvoordelen met de tijd. Bij constante schaalvoordelen levert elk uur dat aan een bepaalde activiteit wordt besteed eenzelfde opbrengst of marginaal produkt op. Bij toenemende schaalopbrengsten neemt de marginale opbrengst toe met de tijd besteed aan de activiteit, bij dalende schaalopbrengsten neemt de marginale waarde af. Bijvoorbeeld: de opbrengst van één maal per jaar ramen lappen is groter dan de opbrengst van eenmaal per week de ramen lappen, de ramen zijn in een week immers minder vuil geworden dan in een jaar. Of de vermoeidheid kan toeslaan bij het uitvoeren van huishoudelijke taken, waardoor iemand minder hard gaat werken en meer tijd moet besteden voor dezelfde taken. Er is dan sprake van dalende schaalopbrengsten en afnemende marginale waarde.

Er is een relatie tussen schaalvoordelen (naar aantal uren die aan de activiteit wordt besteed) en de kosten van produktie. Bij toenemende schaalvoordelen dalen de gemiddelde kosten per eenheid, bij afnemende schaalvoordelen stijgen de gemiddelde kosten per eenheid en bij constante schaalvoordelen zijn de gemiddelde kosten ook constant. Als (huishoudelijke) produktie eerst toenemende schaalvoordelen kent en later afnemende schaalvoordelen, heeft de gemiddelde kostenfunctie een U-vormig verloop. Bij kostenminimalisatie binnen het huishouden zal het individu in dat geval meer tijd aan deze activiteit besteden zolang er sprake is van toenemende schaalvoordelen, en minder zolang er sprake is van afnemende schaalvoordelen. In het optimum, zo mogen we verwachten, zijn de schaalvoordelen dus (ongeveer) constant.

Dit betekent dat bij toenemende schaalopbrengsten er mogelijkheden zijn voor efficiency verbeteringen: door meer tijd aan de activiteit te besteden neemt het nut of de welvaart toe. Er is dan sprake van *onderinvestering* in de activiteit. Bij afnemende schaalopbrengsten geldt het omgekeerde. In dat geval is het optimum gepasseerd en wordt de efficiency vergroot door minder in plaats van meer tijd aan de activiteit te besteden. Er is dus sprake van *overinvestering* in de activiteit (Maassen van den Brink en Groot, 1994).

Tot slot valt nog op te merken dat schaalvoordelen in produktie een verklaring vormen voor de *arbeidsverdeling* binnen het huishouden. Door de taken te verdelen en niet alles zelf te doen worden de kosten gedrukt. Een voorbeeld hiervan is een huishouden waarin de

ene partner zich toelegt op het verrichten van betaald werk en de andere de huishoudelijke taken op zich neemt. Door taakverdeling en specialisatie kan er meer worden geproduceerd, zowel op de markt (betaalde arbeid) als in het huishouden (onbetaalde arbeid). Om deze reden is het voordelig om gezamenlijk een huishouden te voeren in plaats van apart.³⁷

8.3 HET HUISHOUDPRODUKTIEMODEL VOOR SCHATTINGEN OP DE GPD-DATA

In deze paragraaf wordt aangegeven wat de relatie tussen tijdsbesteding, loon en persoonlijke kenmerken is. Er wordt uitgegaan van de veronderstelling dat het individu nut of welvaart ontleent aan zorg voor kinderen, zorg voor partner, vrije tijd en consumptie. Het individu kiest zijn/haar tijdsbestedingspatroon zodanig dat, gegeven de restricties in inkomen en tijd, de preferenties zoveel mogelijk gediend worden. Dit legt de relaties tussen tijdsbesteding, marktloon en persoonskenmerken vast in de vorm van tijdsbestedingsvergelijkingen. Door op deze manier te werk te gaan worden empirisch te schatten tijdsallocatievergelijkingen gespecificeerd op basis van een consistent gedragsmodel. Door uit te gaan van een theoretisch consistent gedragsmodel worden de empirische resultaten interpreteerbaar en worden logische inconsistenties in de uitkomsten vermeden. Er wordt uitgegaan van individuele nutsfuncties. Wel is er een relatie tussen de tijdsbesteding van beide partners via het arbeidsinkomen van de partner (in beide specificaties) en via de variabele 'tijdsbesteding van de partner' (in de tweede specificatie). Het uitgangspunt van het model zijn de preferenties van man en vrouw ten aanzien van consumptie en vrije tijd. We veronderstellen dat deze preferenties beschreven kunnen worden door een individuele nutsfunctie:

$$U = U(Z, H_C, H_S, L) \quad (1)$$

waarbij Z de consumptie van goederen weergeeft, H_C het nut of de welvaart die wordt ontleend aan tijd besteed aan de kinderen, H_S het nut ontleend aan tijd besteed aan de echtgenoot, en L is de vrije tijd van de man of vrouw.

Consumptiegoederen Z worden 'geproduceerd' in het huishouden door middel van twee 'productiefactoren': goederen aangeschaft op de markt (X) en de input van tijd (H_Z). We veronderstellen dat de huishoudproductietechnologie kan worden beschreven door een huishoudproductiefunctie, waarin input factoren X en H_Z gebruikt worden om Z te produceren:

$$Z = Z(X, H_Z) \quad (2)$$

³⁷ Een gezamenlijk huishouden kan ook kosten met zich meebrengen (zie Maassen van den Brink 1994).

We veronderstellen de volgende functionele vorm voor Z :

$$Z = X + Z(H_Z) \quad (2a)$$

Huishoudproductiegoederen Z bestaan uit goederen/diensten gekocht op de externe markt plus goederen/diensten geproduceerd door tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid.

De man of vrouw wordt geconfronteerd met twee restricties op het gedrag: een budgetrestrictie en een tijdsrestrictie. De budgetrestrictie luidt:

$$X = WN + \mu \quad (3)$$

waarbij μ het niet arbeidsinkomen is, W is de loonvoet van de vrouw of man en N is het aantal uren betaalde arbeid. Het niet-arbeidsinkomen omvat ook het arbeidsinkomen van de partner. De budgetrestrictie geeft weer dat de uitgaven aan marktgoederen X gelijk moet zijn aan de arbeidsinkomsten WN en het niet-arbeidsinkomen μ . De prijs van marktgoederen is genormaliseerd op 1.

De tijdsrestrictie luidt:

$$L + N + H_C + H_S + H_Z = T \quad (4)$$

waarbij T de totale beschikbare tijd is.

Als we de tijdsrestrictie (4) in de budgetrestrictie (3) substitueren, dan luidt de gecombineerde tijds- en budgetrestrictie:

$$X = W(T - L - H_C - H_S - H_Z) + \mu \quad (5)$$

of

$$X + WL + WH_C + WH_S + WH_Z = WT + \mu \quad (6)$$

waarbij $WT + \mu$ het volledig of virtueel inkomen is, dat wil zeggen het inkomen dat in principe beschikbaar is voor allocatie tussen consumptie, huishoudelijk werk, zorg voor kinderen, zorg voor de partner en vrije tijd.

De vrouw of man alloceert de tijd over betaalde en onbetaalde arbeid en alloceert het budget over marktgoederen en (intermediaire) goederen voor huishoudelijke productie, zodanig dat het nuts of welvaartsniveau zo groot mogelijk is. De vrouw of man streeft naar nuts-maximalisatie (vergelijking 1) onder de budget- en tijdsrestricties (vergelijking 6). Maxi-

malisatie van de nutsfunctie onder de genoemde restricties levert de zogenaamde evenwichtsvoorwaarden of eerste orde voorwaarden op. Voor het bepalen van de evenwichtsvoorwaarden schrijven we de Lagrangevergelijking:

$$L = U(Z(X, H_Z), H_S, H_C, L) + \lambda(Y - X - WL - WH_C - WH_S - WH_Z) \quad (7)$$

waarbij Y het virtueel inkomen is.

De eerste orde voorwaarden luiden:

$$(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta X) = \lambda \quad (8)$$

$$(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta H_Z) = \lambda W \quad (9)$$

$$(\theta U/\theta H_C) = \lambda W \quad (10)$$

$$(\theta U/\theta H_S) = \lambda W \quad (11)$$

$$(\theta U/\theta L) = \lambda W \quad (12)$$

Combinatie van (8) en (12) levert:

$$(\theta U/\theta L)/[(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta X)] = W \quad (13)$$

Vergelijking (2a) leert dat $\theta Z/\theta X = 1$, dus vergelijking (13) kan herschreven worden als:

$$(\theta U/\theta L)/(\theta U/\theta Z) = W \quad (13a)$$

$(\theta U/\theta L)/(\theta U/\theta Z)$ is de marginale substitutievoet tussen vrije tijd L en consumptie Z. Vergelijking (13a) zegt dat in het evenwicht de marginale substitutievoet tussen vrije tijd en consumptie gelijk is aan de loonvoet. De marginale substitutievoet tussen vrije tijd en de loonvoet wordt ook wel het reservatieloon genoemd. Vergelijking (13a) zegt dus dat in het evenwicht het reservatieloon gelijk is aan de marktloonvoet.

Combinatie van (8) en (9) levert:

$$[(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta H_Z)]/[(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta X)] = W \quad (14)$$

of

$$(\theta Z/\theta H_Z) = W \quad (14a)$$

waarbij $(\theta Z/\theta H_Z)$ de marginale waarde van huishoudelijke arbeid is. In het evenwicht is dus de marginale waarde van huishoudelijke arbeid gelijk aan de loonvoet. De evenwichtsvoorwaarden met betrekking tot tijd besteed aan de kinderen en tijd besteed aan de partner zijn gelijklopend.

Combinatie van (8) en (10) levert:

$$(\theta U/\theta H_C)/[(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta X)] = W \quad (15)$$

of

$$(\theta U/\theta H_C)/(\theta U/\theta Z) = W \quad (15a)$$

waarbij $(\theta U/\theta H_C)/(\theta U/\theta Z)$ de marginale substitutieverhouding tussen tijd besteed aan kinderen en consumptie.

Tenslotte, combinatie van (8) en (11) levert:

$$(\theta U/\theta H_S)/[(\theta U/\theta Z)(\theta Z/\theta X)] = W \quad (16)$$

of

$$(\theta U/\theta H_S)/(\theta U/\theta Z) = W \quad (16a)$$

In het evenwicht is er dus een gelijkheid tussen de marginale substitutieverhouding tussen tijd besteed aan de partner en consumptie $(\theta U/\theta H_C)/(\theta U/\theta Z)$, en de marktloonvoet.

In plaats van een functionele vorm voor de produktiefunctie te kiezen en daaruit de tijdsbesteding aan verschillende tijdsbestedingscategorieën af te leiden, gaan we uit van de evenwichtsvoorwaarden (13 tot en met 16) en specificeren we vergelijkingen voor de marginale produktiviteit van de verschillende activiteiten (zie ook Gronau, 1980). Laat $MP_Z = (\theta U/\theta H_Z)/(\theta U/\theta Z)$ de marginale waarde van huishoudelijke arbeid weergeven; $MP_C = (\theta U/\theta H_C)/(\theta U/\theta Z)$ en $MP_S = (\theta U/\theta H_S)/(\theta U/\theta Z)$ geven de marginale waarde van tijd besteed aan kinderen respectievelijk tijd besteed aan de partner weer. Tenslotte, laat $R = (\theta U/\theta L)/(\theta U/\theta Z)$ het reservatieloon weergeven.

Voor de loonvergelijking gaan we uit van de standaard Minceriaanse semi-logaritmische vergelijking:

$$\text{Log } W = Y_W \beta_W + \varepsilon_W \quad (17)$$

waarbij de logaritme van de loonvoet W een functie is van een vector van human capital kenmerken van het individu Y_W met bijbehorende coëfficiënten β_W , en ε_W een storings-term voor niet-gemeten of niet-meetbare invloeden op de loonvoet.

Voor het reservatieloon specificeren we de volgende vergelijking:

$$\text{Log } R = Y_R \beta_R + \alpha_R N + \varepsilon_R \quad (18)$$

waarbij Y_R een vector van kenmerken is die het reservatieloon bepalen met coëfficiënten β_R . De hoogte van het reservatieloon is verder afhankelijk van het aantal betaalde arbeidsuren N met coëfficiënt α_R . In de specificatie van de reservatieloonvergelijking volgen we Heckman (1974).

Voor de marginale produktiviteit van huishoudelijke produktie specificeren we de volgende vergelijking:

$$\text{Log } MP_Z = Y_Z \beta_Z + \alpha_Z H_Z + \varepsilon_Z \quad (19)$$

waarbij we veronderstellen dat de marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid afhankelijk is van kenmerken van het individu (Y_Z) en van de tijd besteed aan huishoudelijke arbeid (H_Z).

Voor de marginale produktiviteit van tijd besteed aan kinderen specificeren we:

$$\text{Log } MP_C = Y_C \beta_C + \alpha_C H_C + \varepsilon_C \quad (20)$$

Waarbij we veronderstellen dat de logaritme van de marginale produktiviteit van kindertijd een functie is van kenmerken van het kind (Y_C) en de tijd besteed aan kinderen (H_C).

Tenslotte specificeren we een vergelijking voor tijd besteed aan de partner:

$$\text{Log } MP_S = Y_S \beta_S + \alpha_S H_S + \varepsilon_S \quad (21)$$

Met behulp van de evenwichtsvoorwaarden valt voor betaalde werkende individuen nu de vergelijkingen voor de tijdsbesteding aan de verschillende activiteiten af te leiden. Voor de

tijd besteed aan betaalde arbeid geldt:

$$\begin{aligned} \text{Log } R &= \text{Log } W \\ Y_I \beta_I + \alpha_I N + \varepsilon_I &= Y_W \beta_W + \varepsilon_W \end{aligned} \quad (22)$$

als we vergelijking (22) oplossen naar N - het aantal uren betaalde arbeid - dan krijgen we de aanbodvergelijking van betaalde arbeidsuren voor het individu:

$$N = (Y_W \beta_W - Y_I \beta_I + \varepsilon_W - \varepsilon_I) / \alpha_I \quad (23)$$

Voor de vergelijking van de tijd besteed aan huishoudelijke arbeid, gaan we uit van de evenwichtsvoorwaarde $\log MP_Z = \log W$. Hieruit leiden we af dat:

$$H_Z = (Y_W \beta_W - Y_Z \beta_Z + \varepsilon_W - \varepsilon_Z) / \alpha_Z \quad (24)$$

Op dezelfde wijze leiden we de vergelijkingen voor de tijd besteed aan kinderen en de tijd besteed aan de partner af uit de evenwichtscondities $\log MP_C = \log W$ en $\log MP_S = \log W$:

$$H_C = (Y_W \beta_W - Y_C \beta_C + \varepsilon_W - \varepsilon_C) / \alpha_C \quad (25)$$

en

$$H_S = (Y_W \beta_W - Y_S \beta_S + \varepsilon_W - \varepsilon_S) / \alpha_S \quad (26)$$

Voor niet betaald werkende vrouwen geldt dat in het punt waarin het aantal betaalde arbeidsuren N gelijk is aan nul, de waarde van het reservatieloon hoger is dan het marktloon:

$$(Y_W \beta_W - Y_I \beta_I + \varepsilon_W - \varepsilon_I) / \alpha_I < 0 \quad (27)$$

Hetzelfde geldt voor de overige categorieën:

$$H_Z > (Y_W \beta_W - Y_Z \beta_Z + \varepsilon_W - \varepsilon_Z) / \alpha_Z \quad (28)$$

$$H_C > (Y_W \beta_W - Y_C \beta_C + \varepsilon_W - \varepsilon_C) / \alpha_C \quad (29)$$

en

$$H_S > (Y_W \beta_W - Y_S \beta_S + \varepsilon_W - \varepsilon_S) / \alpha_S \quad (30)$$

8.4 DE ECONOMETRISCHE ANALYSE

De econometrische analyse valt in twee stappen uiteen. In de eerste stap wordt een loonvergelijking geschat. In de tweede stap wordt het voorspelde loon opgenomen in het tijdsallocatiemodel. Dit wordt gedaan, omdat de steekproef bestaat uit werkende en niet werkende vrouwen. Voor niet werkende vrouwen wordt het loon niet waargenomen.

De volgende loonvergelijking wordt geschat:

$$\log W = Y_w \beta_w + \varepsilon_w$$

In de schatting van de loonvergelijking voor vrouwen wordt gecorrigeerd voor selectie bias ten gevolge van niet-participatie. De schattingen voor vrouwen zijn uitgevoerd met maximum likelihood methode. Voor een beschrijving van de likelihoodfunctie, zie Amemeya (1985). De schatting van de loonvergelijking voor mannen is gedaan met OLS. De uitkomsten van de loonvergelijkingen zijn te vinden in de Appendix.

De voorspelde loonvoet $Y_w \beta_w$ is opgenomen in de tijdsbestedingsvergelijkingen.

Voor de econometrische analyse van het tijdsallocatiemodel veronderstellen we dat de storingstermen ε_i ($i = r, z, c, s$) standaard normaal verdeeld zijn met gemiddelde nul en variantie σ_i^2 . Bovendien wordt verondersteld dat de residu's niet gecorreleerd en dus onafhankelijk zijn. Het model wordt geschat met behulp van maximum likelihood methode. De data bestaan uit betaald werkende en niet betaald werkende vrouwen. De bijdrage van niet-betaald werkenden aan de likelihoodfunctie is:

$$\Phi(-(Y_w \beta_w - Y_r \beta_r)/\sigma_r^2) \Phi(-(Y_w \beta_w - Y_z \beta_z)/\sigma_z^2) \Phi(-(Y_w \beta_w - Y_c \beta_c)/\sigma_c^2) \Phi(-(Y_w \beta_w - Y_s \beta_s)/\sigma_s^2) \quad (31)$$

De bijdrage van betaald werkenden aan de likelihoodfunctie is:

$$\Phi(\varepsilon_r/\alpha_r) \Phi(\varepsilon_z/\alpha_z) \Phi(\varepsilon_c/\alpha_c) \Phi(\varepsilon_s/\alpha_s) \quad (32)$$

waarbij $\Phi(\cdot)$ de univariate normaal verdeelde dichtheidsfunctie is, en:

$$\varepsilon_j/\alpha_j = H_j - (Y_w \beta_w - Y_j \beta_j)/\alpha_j \quad (j = r, z, c, s) \quad (33)$$

8.5 BESCHRIJVENDE KENMERKEN VAN DE STEEKPROEF

De data zijn ontleend aan de GPD-enquête. Een uitgebreidere beschrijving van de data is in hoofdstuk 3 opgenomen. In de loonvergelijking zijn de volgende human capital variabelen opgenomen (Y_w): aantal jaren onderwijs, ervaring en ervaring kwadraat. Ervaring is gedefinieerd als leeftijd minus aantal jaren onderwijs minus zes. De reservatieloonvergelijking bevat de volgende variabelen (Y_p): arbeidsinkomen partner, niet arbeidsinkomen, leeftijd, aantal jaren onderwijs, aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar, aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar, aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar, en het aantal kinderen ouder dan 18 jaar. In de vergelijking voor de marginale produktiviteit van de zorg voor de partner zijn opgenomen (Y_s): leeftijd van de partner, aantal jaren onderwijs partner, aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar, aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar, aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar, aantal kinderen ouder dan 18 jaar, inkomen van de partner, en het belang dat de respondent hecht aan de partner.

De exogene variabelen die in de vergelijking voor de marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid zijn opgenomen, omvatten (Y_z): aantal jaren onderwijs, aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar, aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar, aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar, aantal kinderen ouder dan 18 jaar, de regio waarin de respondent woont (1=grote stad;

Tabel 8.1 Gemiddelde waarden GPD-data over tijdsallocatie

	Vrouwen	Mannen
aantal uren betaalde arbeid (uren per dag)	3,290	4,741
aantal uren zorg voor partner (uren per dag)	3,315	3,249
aantal uren huishoudelijke arbeid (uren per dag)	3,515	3,243
aantal uren zorg voor kinderen (uren per dag)	3,733	3,381
voorspelde log loonvoet		
inkomen partner (gulden per week)	111,17	41,90
niet arbeidsinkomen (gulden per week)	15,65	15,39
leeftijd	36,974	39,589
leeftijd partner	37,760	38,293
aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar	0,363	0,317
aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar	0,458	0,436
aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar	0,353	0,388
aantal kinderen ouder dan 18 jaar	0,165	0,184
urbanisatiegraad	2,906	2,856
problemen met partner	0,033	0,037
belang partner	0,969	0,971
problemen kind	0,024	0,025
aantal waarnemingen	1488	1094

0=elders), en leeftijd. De marginale produktiviteit van de zorg voor kinderen wordt geacht afhankelijk te zijn van (Y_c): het aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar, het aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar, het aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar, het aantal kinderen ouder dan 18 jaar, en een dummy variabele of er problemen zijn met een van de kinderen.

Het model is afzonderlijk geschat voor mannen en vrouwen. Voor beide groepen zijn twee specificaties geschat. In de ene specificatie is het aantal uren dat de partner aan de verschillende activiteiten besteedt als verklarende variabele meegenomen, in de andere vergelijking niet. In tabel 8.1 staan enkele beschrijvende kenmerken van de steekproef vermeld.

8.6 SCHATTINGSRESULTATEN

De parameterschattingen staan in tabel 8.2. Zowel voor mannen als voor vrouwen verschillen de parameterschattingen nauwelijks tussen de specificatie met tijd van de partner en zonder tijd van de partner. In twee afzonderlijke subparagrafen worden de uitkomsten voor mannen en vrouwen besproken. In een derde subparagraaf worden een aantal vergelijkingen tussen de uitkomsten voor mannen en die voor vrouwen getrokken.

8.6.1 SCHATTINGSRESULTATEN VOOR VROUWEN

Reservatieloonvergelijking

In de reservatieloonvergelijking voor vrouwen wordt geen effect gevonden van het inkomen van de partner en van het overig niet-arbeidsinkomen. Het aantal uren betaalde arbeid van de man is wel van invloed op het reservatieloon van de vrouw. Een uur betaalde arbeid van de partner verlaagt het reservatieloon met 1,3%. Dit houdt in dat het aantal betaalde uren arbeid van de vrouw toeneemt met het aantal arbeidsuren van de man.

Jonge kinderen hebben sterk effect op het reservatieloon. Jonge kinderen verhogen het reservatieloon en verminderen daardoor het arbeidsaanbod van vrouwen. Een kind tussen 0 en 3 jaar verhoogt het reservatieloon met ongeveer 9%; een kind tussen 4 en 12 jaar met ongeveer 5%. Oudere kinderen hebben een negatieve invloed op het reservatieloon. Dit houdt in dat vrouwen met oudere kinderen meer in plaats van minder uren werken. Dit komt overeen met bevindingen uit eerder onderzoek (Hartog en Theeuwes 1986; Groot en Pott-Buter 1993; Groot en Maassen van den Brink 1993; Maassen van den Brink, 1994). Opvallend is dat dit kindereffect niet beïnvloed lijkt te worden door zorgtijd voor kinderen.

De coëfficiënt van het aantal betaalde uren is in vergelijking met ander onderzoek enigszins hoger (zie bijvoorbeeld (Hartog en Theeuwes 1986; Groot en Pott-Buter 1993; Groot en Maassen van den Brink 1993 voor vergelijkbare coëfficiënten). Dit is een gevolg van de andere schaling van de arbeidsaanbodvariabele: in het meeste onderzoek is dit gedefinieerd als uren per week, hier als uren per dag.

Marginale produktiviteit zorg voor partner

Marginale produktiviteit van zorg voor partner neemt toe met de opleiding van de partner en neemt af met de leeftijd van de partner. Dit betekent dat vrouwen met hoog opgeleide partners minder tijd aan hun partner besteden dan vrouwen met laag opgeleide partners, terwijl de tijd besteed aan de partner toeneemt als deze ouder wordt. De marginale produktiviteit van zorg voor partner neemt toe met aantal jonge kinderen. Dit houdt in dat vrouwen met jonge kinderen minder tijd besteden aan hun partner. Dit is te verklaren omdat jonge kinderen veel aandacht vragen, waardoor er weinig tijd overschiet voor de partner.

De coëfficiënt van de zorgtijd *van* partner is negatief. Dit betekent dat de tijd die de vrouw *aan* haar partner besteedt toeneemt met de tijd die de partner aan haar besteedt. De tijd die partners aan elkaar besteden zijn dus complementen.

De elasticiteit van de tijd besteed aan de partner met betrekking tot de marginale produktiviteit van tijd besteed aan de partner varieert van 1,012 in de vergelijking zonder zorgtijd van partner tot 0,603 in de vergelijking met zorgtijd partner.

Marginale produktiviteit huishoudelijke arbeid

In de vergelijking voor de marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid van de vrouw worden slechts weinig significante variabelen gevonden. De marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid daalt met het aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar. Dit betekent dat vrouwen met kinderen in deze leeftijd meer tijd aan huishoudelijke arbeid besteden. De marginale produktiviteit daalt ook met leeftijd. Dit houdt in dat oudere vrouwen meer tijd besteden aan huishoudelijke arbeid.

De coëfficiënt van de tijd besteed door de partner aan huishoudelijke arbeid is negatief. Dit resultaat is opvallend en impliceert dat huishoudelijke arbeid door de vrouw en huishoudelijke arbeid door de man complementen zijn: als de partner meer aan huishoudelijk werk besteedt, dan besteedt de vrouw ook meer tijd aan huishoudelijk werk.

In de gemiddelde waarde van de tijd voor huishoudelijk werk is de marginale produktiviteitselasticiteit van huishoudelijk werk 0,338. Dit betekent dat als de waarde van de huishoudelijke produktie van de vrouw met 1% toeneemt, de tijd besteed aan huishoudelijke arbeid met 0,34% toeneemt.

Marginale produktiviteit zorg voor kinderen

Ook in de vergelijking voor de marginale produktiviteit van de zorg voor kinderen zijn slechts weinig significante coëfficiënten. Jonge kinderen (tussen 0 en 3 jaar) vragen veel tijd, terwijl vrouwen met kinderen boven 12 jaar juist veel minder tijd aan zorg voor kinderen besteden. Opvallend is dat problematische kinderen de marginale produktiviteit van zorg voor kinderen vergroot. Dit houdt in dat vrouwen met een problematisch kind minder tijd aan de zorg voor kinderen besteden. Wellicht is hier sprake van een simultane relatie: vrouwen die weinig tijd aan hun kinderen besteden hebben relatief vaak probleemkinderen, en probleemkinderen verminderen de zorgtijd.

De tijd besteed aan kinderen door de vrouw en de tijd besteed aan kinderen door de partner zijn wederom complementen: als de man meer tijd aan de kinderen besteedt, besteedt de vrouw ook meer tijd aan de kinderen.

In de gemiddelde waarde is de elasticiteit van de zorgtijd aan kinderen met betrekking tot de marginale produktiviteit van de zorgtijd ongeveer 0,50.

8.6.2 SCHATTINGSRESULTATEN VOOR MANNEN

Reservatieloonvergelijking

In tegenstelling tot vrouwen hebben kinderen eerder een negatieve dan een positieve invloed op het reservatieloon van mannen. Dit betekent dat als mannen jonge kinderen hebben zij juist meer in plaats van minder gaan werken. Het verschil in effect van kinderen op het reservatieloon van mannen en vrouwen kan voor een belangrijk deel het verschil in arbeidsaanbodgedrag tussen vrouwen en mannen verklaren.

Evenals bij vrouwen heeft ook bij mannen het aantal betaalde arbeidsuren van de partner een significant effect op het reservatieloon van de man. De richting van het effect is negatief. Dit houdt in dat naarmate de partner meer uren betaald werkt, het reservatieloon van de man lager is en de man meer betaalde arbeid aanbiedt. Voor de man zijn zijn arbeidsaanbod en dat van zijn partner dus complementen: naarmate de partner meer uren betaald werkt, werkt hij ook meer uren. Dit relativeert de betekenis van het zogenaamde 'male chauvinist model'. Dit model veronderstelt dat de man zijn arbeidsaanbod vaststelt zonder rekening te houden met wat zijn vrouw doet: het arbeidsaanbod van de man wordt in het 'male chauvinist model' verondersteld onafhankelijk te zijn van dat van de vrouw. De uitkomsten in tabel 8.2 laten zien dat het arbeidsaanbod van de man wel degelijk reageert op dat van de vrouw: als de vrouw (meer uren) betaald gaat werken, gaat de man niet (alleen) thuis zitten maar ook meer werken.

In de gemiddelde waarde van de variabele is de loonelasticiteit van het arbeidsaanbod van de man ongeveer 0,58. Deze waarde is enigszins hoger dan die wordt gevonden door Renaud en Siegers (1983,1984) en Kapteyn en Woittiez (1986).

Marginale produktiviteit zorg voor partner

De marginale produktiviteit van de zorg voor de partner neemt toe met de leeftijd van de partner. Dit houdt in dat naarmate de partner ouder is de man minder tijd aan de partner besteedt. Voor vrouwen vonden we dat de tijd die de vrouw aan haar partner besteedt afneemt met het aantal jaren onderwijs van de partner: vrouwen met een hoog opgeleide partner besteden minder tijd aan hun partner, dan vrouwen met een laag opgeleide partner. De leeftijd van de vrouw heeft geen invloed op de tijd besteed door de man aan zijn partner. Een verklaring voor deze ogenschijnlijke asymmetrie in zorg voor de partner naar opleiding is wellicht te vinden in de partnerkeuze: veelal is de mannelijke partner hoger opgeleid dan de vrouwelijke partner.

De zorgtijd (ontvangen) *van* de partner heeft een negatief effect op de marginale produktiviteit van de zorg *voor* de partner. Dit betekent dat de zorg voor de partner toeneemt met de zorg van de partner. Eenzelfde resultaat werd gevonden voor vrouwen. Zorg voor de partner en zorg van de partner zijn dus complementair: als de man of vrouw meer zorg ontvangt, geeft hij/zij meer zorg.

In de gemiddelde waarde van de variabele varieert de elasticiteit van de zorgtijd voor de partner met betrekking tot de marginale produktiviteit van de zorg van de partner van 0,13 tot 0,48, afhankelijk van de specificatie.

Marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid

De marginale produktiviteit van huishoudelijke arbeid neemt toe met de leeftijd van de man: oudere mannen besteden minder tijd aan huishoudelijk werk dan jonge mannen.

Deze uitkomsten bevestigen uitkomsten uit ander tijdsbestedingsonderzoek (zie SCP 1992). Hieruit komt naar voren dat binnen gezinnen mannen veel meer tijd aan betaalde arbeid besteden dan vrouwen, terwijl vrouwen veel meer tijd aan onbetaalde arbeid besteden dan mannen (zie Stoop en Oudhof 1990). Verder is onder ouderen de verdeling van betaalde en onbetaalde tijd nog vrij traditioneel. Een meer gelijkere verdeling van betaalde en onbetaalde tijd vindt voornamelijk plaats onder jonge gezinnen.

Het effect van de tijd die de vrouw aan huishoudelijke arbeid besteedt op de tijd die de man er aan besteedt is niet significant van nul verschillend. Mannen gaan dus niet significant meer doen in het huishouden als de vrouw meer of minder gaat doen.

In de gemiddelde waarde, is de elasticiteit van de tijd besteed aan huishoudelijk werk met betrekking tot de marginale produktiviteit van huishoudelijke werk 0,13. Dit houdt in dat een 1% toename in de waarde van de huishoudelijke arbeid door de man leidt tot een toename van de tijd besteed aan huishoudelijk werk van 0,13%.

Marginale produktiviteit zorg voor kinderen

Voor mannen worden slechts weinig significante variabelen gevonden in de vergelijking voor de zorg voor kinderen. Wel wordt gevonden dat de tijd die de man aan kinderen besteedt toeneemt met de tijd die zijn partner aan kinderen besteedt. De elasticiteit van de zorg voor kinderen door de man met betrekking tot de marginale produktiviteit van de zorg voor kinderen is ongeveer 0,1.

8.6.3 VERGELIJKING TUSSEN MANNEN EN VROUWEN

Als de schattingsuitkomsten voor vrouwen worden vergeleken met die voor mannen, kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

1. Het arbeidsaanbod van de vrouw wordt niet beïnvloed door het inkomen van de man, maar wel door het aantal uren dat hij betaald werkt. Omgekeerd geldt dat naarmate de vrouw meer uren betaald werkt de man ook meer uren betaalde arbeid gaat verrichten.

2. De aanwezigheid en leeftijd van kinderen heeft wel een grote invloed op de tijdsbesteding van de vrouw, maar niet op dat van de man. Vrouwen met jonge kinderen werken minder uren op de arbeidsmarkt en besteden meer tijd aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen. Mannen met jonge kinderen gaan meer uren betaald werken. Op hun verdere tijdsbesteding hebben kinderen bij mannen weinig invloed. Vergelijkbare resultaten worden gevonden door Kooreman en Kapteyn (1987). Kinderen hebben voornamelijk een effect op het aantal uren betaalde arbeid en op de tijd besteed aan de partner door de vrouw.
3. De loonelasticiteit van het arbeidsaanbod van de vrouw is hoger dan dat van de man. Hetzelfde geldt voor de elasticiteit van de zorgtijd voor de partner met betrekking tot de produktiviteit van de zorgtijd, de produktiviteitselasticiteit van huishoudelijke arbeid en de produktiviteitselasticiteit van de zorg voor kinderen. De tijdsbesteding van mannen is dus in het algemeen veel minder gevoelig voor marktomstandigheden dan dat van de vrouw. De tijdsbesteding van de vrouw reageert sterker op de waarde van betaalde arbeid (het loon), dan dat van mannen.
4. Voor beide partners geldt dat de tijd besteed aan de partner toeneemt met de zorgtijd van de partner. Hetzelfde geldt voor huishoudelijke arbeid en zorg voor kinderen: als de ene partner meer aan huishoudelijke arbeid of zorg voor kinderen doet, gaat de andere partner ook meer doen.

Tabel 8.2 Parameterschattingen tijdsallocatiemodel op GPD-data (t-waarden tussen haakjes)

	vrouwen		mannen	
	zonder tijd partner	met tijd partner	zonder tijd partner	met tijd partner
reservatieloonvergelijking				
intercept	2.077*** (34.103)	2.197***(40.625)		
inkomen partner/1000	-0.032 (0.720)	-0.024 (0.355)	-0.010 (0.028)	0.043 (0.085)
niet-arbeidsinkomen/1000	-0.015 (0.063)	-0.023 (0.106)	-0.142 (0.094)	-0.094 (0.044)
aantal kinderen 0-3 jaar	0.092*** (3.615)	0.087***(3.319)	-0.159* (1.818)	-0.174* (1.835)
aantal kinderen 4-12 jaar	0.048** (2.421)	0.053*** (2.586)	-0.170** (2.299)	-0.196** (2.433)
aantal kinderen 12-18 jaar	-0.028 (1.382)	-0.029 (1.441)	0.045 (0.624)	0.053 (0.675)
aantal kinderen 18> jaar	-0.059** (2.435)	-0.056** (2.236)	0.064 (0.745)	0.060 (0.631)
uren betaalde arbeid partner		-0.013*** (3.775)		-0.053*** (4.944)
uren betaalde arbeid (α_r)	0.082*** (7.705)	0.084*** (36.881)	0.362*** (39.850)	0.392*** (32.116)
marginale produktiviteit zorg partner				
intercept	1.029*** (2.610)	2.392*** (14.700)		
leeftijd partner	0.006 (1.085)	-0.009** (2.179)	0.045*** (6.004)	0.074*** (5.625)
aantal jaren onderwijs p.	0.019*** (2.679)	0.010* (1.818)	0.005 (0.449)	0.003 (0.149)
aantal kinderen 0-3 jaar	0.168** (2.091)	0.070 (1.480)	0.023 (0.194)	0.149 (0.754)

	vrouwen				mannen			
	zonder tijd partner		met tijd partner		zonder tijd partner		met tijd partner	
aantal kinderen 4-12 jaar	0.127**	(2.056)	0.064	(1.588)	0.134	(1.330)	0.132	(0.710)
aantal kinderen 12-18 jaar	0.084	(1.382)	0.014	(0.319)	0.120	(1.089)	0.030	(0.140)
aantal kinderen 18> jaar	0.050	(0.663)	0.052	(0.823)	0.138	(0.965)	-0.110	(0.390)
inkomen partner/1000	-0.007	(0.168)	0.006	(0.077)	-0.113	(0.337)	-0.113	(0.125)
regio	0.011	(0.810)	0.004	(0.339)	0.008	(0.288)	0.025	(0.446)
problemen met partner	-0.011	(0.116)	-0.065	(0.772)	0.113	(0.532)	0.215	(0.466)
belang partner	-0.083	(0.758)	0.097	(1.279)	-0.595**	(2.286)	-0.617	(1.319)
zorgtijd van partner					-0.457***	(11.429)	-2.018***	(3.525)
tijd besteed aan partner (α_S)	0.298***	(4.406)	0.500***	(11.551)	0.640***	(6.961)	2.434***	(3.579)
marginale produktiviteit huishoudelijke arbeid								
intercept	1.493**	(2.417)	1.691***	(2.583)	-0.731	(0.329)	-0.582	(0.288)
aantal kinderen 0-3 jaar	0.237	(1.350)	0.287	(1.516)	-0.748	(1.174)	-0.739	(1.199)
aantal kinderen 4-12 jaar	-0.287**	(2.221)	-0.298**	(2.151)	-0.202	(0.794)	-0.152	(0.628)
aantal kinderen 12-18 jaar	-0.042	(0.291)	-0.051	(0.337)	-0.098	(0.413)	-0.102	(0.440)
aantal kinderen 18> jaar	-0.079	(0.428)	-0.052	(0.265)	-0.527	(0.937)	-0.513	(0.976)
regio	-0.088**	(2.190)	-0.097**	(2.273)	0.054	(0.734)	0.064	(0.822)
leeftijd	-0.024	(1.523)	-0.027*	(1.657)	0.059**	(2.357)	0.061**	(2.468)
tijd besteed aan huishoudelijke arbeid door partner					-0.212***	(4.922)	-0.083	(1.106)
tijd besteed aan huishoudelijke arbeid (α_Z)	0.842***	(10.165)	0.897***	(10.278)	2.305	(1.220)	2.289	(1.266)
marginale produktiviteit zorg voor kinderen								
intercept	1.008***	(3.658)	1.705***	(10.216)				
aantal kinderen 0-3 jaar	-0.725***	(3.759)	-0.554***	(4.243)	-1.754***	(2.738)	0.389	(0.298)
aantal kinderen 4-12 jaar	0.060	(0.481)	0.031	(0.318)	-0.187	(0.511)	0.585	(0.569)
aantal kinderen 12-18 jaar	0.355**	(2.208)	0.185	(1.368)	0.543	(1.453)	-0.070	(0.046)
aantal kinderen 18> jaar	0.404**	(2.075)	0.273	(1.540)	0.749	(1.590)	-0.395	(0.187)
problemen kind	0.720	(1.357)	0.671**	(2.008)	0.336	(0.293)	-2.178	(0.590)
tijd besteed aan kinderen door partner					-0.420***	(9.525)	-3.676*	(1.855)
tijd besteed aan kind'n (α_C)	0.526***	(6.493)	0.552***	(10.416)	2.011***	(6.789)	8.465*	(1.904)
covariantie matrix								
σ_r	2.824***	(37.868)	2.798***	(36.881)	2.343***	(62.738)	2.314***	(59.269)
σ_S	1.810***	(56.192)	0.881***	(103.011)	1.701***	(54.511)	0.875***	(96.789)
σ_Z	1.921***	(41.672)	1.924***	(41.754)	1.033***	(79.671)	1.029	(74.063)
σ_C	2.566***	(44.998)	2.097***	(50.995)	1.952***	(64.149)	1.601***	(81.853)
Loglikelihood	-9781.71		-8820.59		-8000.60		-7095.76	

8.7 SIMULATIES VAN TIJDSBESTEDINGSPATRONEN NAAR GEZINSFASEN

Op basis van de parameterschattingen in tabel 8.2 kunnen voor vrouwen en mannen de tijdsbesteding aan de verschillende onderscheiden activiteiten worden voorspeld. In tabel 8.3 is de tijdsallocatie voor vrouwen naar gezinsfasen weergegeven.

Vrouwen besteden gemiddeld bijna 5 uur (4,8 uur) aan betaalde arbeid, inclusief reistijd van en naar werk. Aan de zorg voor partner wordt ruim 3 uur per dag besteed. Ongeveer evenveel tijd wordt aan de zorg voor kinderen besteed. Aan huishoudelijke arbeid wordt ruim 2,5 uur per dag besteed. Als we de tijdsbestedingspatronen naar gezinsfasen vergelijken, dan valt op dat het aantal betaalde arbeidsuren enigszins oploopt naarmate de kinderen ouder zijn. De tijd besteed aan de partner is in de verschillende fasen vrijwel gelijk. Zoals verwacht neemt de tijd besteed aan de zorg voor kinderen af met hun leeftijd.

In tabel 8.4 zijn de voorspelde tijdsbestedingspatronen voor mannen weergegeven. Mannen besteden gemiddeld bijna 9,5 uur per dag aan betaalde arbeid (inclusief reistijd). Dit is meer dan aan de overige tijdsbestedingscategorieën te samen. Aan de zorg voor de partner wordt ruim 3 uur per dag besteed. Mannen besteden meer tijd aan hun partner dan aan hun kinderen. Aan zorg voor kinderen besteden mannen gemiddeld minder dan 2 uur per dag. De tijd die mannen aan kinderen besteden is altijd nog meer dan de tijd die zij aan huishoudelijke arbeid besteden. Mannen besteden hieraan minder dan een uur per dag.

Als we de tijdsbestedingspatronen van mannen uit verschillende gezinsfasen met elkaar vergelijken, dan valt op dat er nauwelijks verschillen zijn. Kennelijk is de gezinssituatie nauwelijks van invloed op de tijdsbesteding van mannen. Zelfs de tijd besteed aan de zorg voor kinderen verandert slechts weinig met de leeftijd van het jongste kind.

Als we de tijdsbestedingspatronen van vrouwen en mannen vergelijken dan valt uiteraard op dat mannen veel meer tijd aan betaalde arbeid besteden dan vrouwen, terwijl de tijdsbesteding aan de overige categorieën van onbetaalde arbeid voor de vrouw veel hoger is dan voor de man. De uitzondering hierop is de tijd besteed aan de partner: mannen besteden ongeveer evenveel tijd aan hun vrouw als vrouwen aan hun man. Verder valt op dat het tijdsbestedingspatroon van de vrouw veel meer varieert met de gezinsomstandigheden, dat wil zeggen de leeftijd van het jongste kind, dan dat van de man.

Tabel 8.3 Voorspelde tijdsbesteding van vrouwen naar gezinsfase: gemiddeld aantal bestede uren per dag

	Allen	fase 3, jongste kind 0 - 3 jaar	fase 4, jongste kind 4 - 12 jaar	fase 5, jongste kind 12 - 18 jaar	fase 6, jongste kind > 18 jaar
betaalde arbeid					
zonder partnertijd	4.83	4.43	4.83	5.34	5.09
met partnertijd	4.73	4.36	4.72	5.24	4.95
zorg voor partner					
zonder partnertijd	3.06	3.03	3.06	3.07	3.09
met partnertijd	3.11	3.13	3.06	3.14	3.16
zorg voor kinderen					
zonder partnertijd	2.90	4.23	2.46	1.81	1.87
met partnertijd	2.89	4.17	2.53	1.85	1.61
huishoudelijk werk					
zonder partnertijd	2.65	2.33	2.94	2.71	2.73
met partnertijd	2.59	2.26	2.88	2.67	2.67
aantal observaties	1488	540	469	355	124

Tabel 8.4 Voorspelde tijdsbesteding van mannen naar gezinsfase: gemiddeld aantal bestede uren per dag

	Allen	fase 3, jongste kind 0 - 3 jaar	fase 4, jongste kind 4 - 12 jaar	fase 5, jongste kind 12 - 18 jaar	fase 6, jongste kind > 18 jaar
betaalde arbeid					
zonder partnertijd	9.45	9.21	9.62	9.42	9.75
met partnertijd	10.04	9.80	10.25	9.97	10.30
zorg voor partner					
zonder partnertijd	3.04	3.16	2.99	2.98	3.03
met partnertijd	2.89	3.00	2.88	2.81	2.78
zorg voor kinderen					
zonder partnertijd	1.78	2.45	1.64	1.34	1.41
met partnertijd	1.14	1.36	1.11	1.00	0.98
huishoudelijke werk					
zonder partnertijd	0.87	1.07	0.78	0.76	0.88
met partnertijd	0.79	1.00	0.68	0.68	0.79
aantal observaties	1031	319	328	286	98

8.8 MAATSCHAPPELIJKE EFFECTEN VAN TIJDSBESTEDINGS-PATRONEN BINNEN HUISHOUDENS

In deze concluderende paragraaf zal eerst worden ingegaan op de consequenties en beperkingen van het gebruikte huishoudproduktiemodel. Vervolgens worden de schattingsresultaten besproken. In dit hoofdstuk is een tijdsallocatiemodel gebaseerd op de theorie van de huishoudelijke produktie geschat. Er zijn vier tijdsbestedingscategorieën onderscheiden: betaalde arbeid, zorg voor de partner, zorg voor kinderen en huishoudelijke arbeid. De schattingen zijn afzonderlijk uitgevoerd voor vrouwen en mannen. De evenwichtsvoorwaarden -waarvoor in het gebruikte model functionele vormen zijn gespecificeerd- worden bepaald door de eerste afgeleiden van de nutsfunctie met betrekking tot de argumenten in de nutsfunctie. Zo geeft het reservatieloon de raaklijn aan de indifferentiecurve weer. Aangezien de vergelijkingen zijn gebaseerd op eerste afgeleiden in een bepaald punt, zijn er in principe een veelvoud aan nutsfuncties mogelijk om op basis van de evenwichtsvoorwaarden de nutsfunctie te identificeren. Zoals we hebben aangegeven in het hoofdstuk zijn er in principe twee mogelijkheden om een huishoudproduktiemodel operationeel te maken. Hetzelfde geldt overigens ook voor de operationalisatie van een standaard arbeidsaanbodmodel. De eerste mogelijkheid is een functionele vorm te kiezen voor de nutsfunctie; de tweede is een functionele vorm te kiezen voor de evenwichtsvoorwaarden. Het overwegende bezwaar tegen de eerste benadering is dat -om dat model op te lossen- men min of meer gedwongen wordt om een relatief eenvoudige specificatie voor de nutsfunctie te nemen (Cobb-Douglas of Stone-Geary). Dit heeft als nadeel dat het model nogal restrictief is. Om deze reden is in dit hoofdstuk voor de tweede benadering gekozen.

De veronderstelling die in het model wordt gemaakt is dat het reservatieloon en de MRS (Marginal Rate of Substitution) lineaire functies zijn van het aantal uren dat aan een activiteit wordt besteed. Dit betekent dat er lineaire arbeidsaanbod- en tijdsbestedingsvergelijkingen worden geschat. De mogelijkheid van een backward bending arbeidsaanbodcurve wordt hiermee uitgesloten. Uit de literatuur blijkt overigens dat dit geen groot bezwaar is. Ook wordt geen rekening gehouden met de vaste kosten van werk en huishoudelijke produktie. Het is de vraag of dit grote invloed heeft op de uitkomsten. In ieder geval is het een veronderstelling die in het meeste arbeidsaanbodonderzoek wordt gemaakt. Het is niet mogelijk om substitutie-effecten uit te rekenen; hiervoor is een nutsfunctie nodig. Wel zijn de loonelasticiteiten van de tijdsbestedingsactiviteiten uitgerekend. De substitutiemogelijkheden in het huishoudproduktiemodel lopen via de marktloonvoet.

Het inkomen van de partner kan een effect hebben op alle tijdsbestedingsactiviteiten (niet alleen op het arbeidsaanbod). Een vergelijking van de uitkomsten van beide specificaties leert ons dat door het opnemen van 'tijd besteed door de partner' de parameters van de overige verklarende variabelen niet of nauwelijks veranderen. Dit geeft aan dat het uitgaan van een individuele nutsfunctie geen al te stringente veronderstelling is.

In een huishoudproduktiemodel is verondersteld dat individuen hun tijdsbestedingspatroon vrij kunnen kiezen, gegeven hun preferenties, tijds- en budgetrestrictie. Er wordt in het model niet vanuit gegaan dat individuen gerantsoeneerd zijn. Dit zou mogelijk geweest zijn als deze zou afwijken van de feitelijke tijdsbesteding. De GPD-data bevatten echter geen informatie over de gewenste tijdsbesteding. De consequenties van mogelijke rantsoenering zijn derhalve niet onderzocht.

Als de tijdsbestedingspatronen van vrouwen en mannen worden vergeleken blijkt dat de tijdsbesteding van vrouwen veel meer reageert op de omstandigheden in het gezin dan dat van de man. Met name het aantal en de leeftijd van de kinderen heeft een grote invloed op de tijdsbesteding van de vrouw. De tijdsbesteding van de man wordt in veel mindere mate door de gezinssituatie beïnvloed. Kinderen hebben een relatief geringe invloed op de tijdsbesteding van de man. Vrouwen met jonge kinderen werken minder uren op de arbeidsmarkt en besteden meer tijd aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen. Mannen met jonge kinderen gaan meer uren betaald werken. Op hun verdere tijdsbesteding hebben kinderen bij mannen weinig invloed.

Daarentegen wordt de tijdsbesteding van de man wel beïnvloed door de tijdsbesteding van zijn vrouw. Het blijkt dat tijd besteed aan een activiteit door de man en tijd besteed aan dezelfde activiteit door de vrouw complementair zijn. Naarmate de vrouw meer tijd aan een activiteit besteedt, besteedt de man ook meer tijd aan deze activiteit.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zijn twee vragen geformuleerd, waarop we in dit hoofdstuk een antwoord hebben trachten te vinden:

1. Op welke wijze verandert de tijdsallocatie van de ene partner onder invloed van een verandering in de tijdsbesteding van de andere partner? Als, bijvoorbeeld, de vrouw (meer uren) betaald gaat werken, gaat dan de echtgenoot meer in het huishouden doen?
2. Hoe verandert de tijdsallocatie van beide partners onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling? Gaat de man meer in het huishouden doen als er kinderen zijn?

Het antwoord op de eerste vraag is: de tijdsallocatie van de ene partner verandert in dezelfde richting als de verandering in de tijdsallocatie van de andere partner: als de ene partner meer tijd aan een activiteit besteedt, besteedt de andere partner ook meer tijd aan deze activiteit. Het antwoord op de tweede vraag luidt: mannen passen hun tijdsbesteding nauwelijks aan onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling, de aanpassing in de tijdsbesteding door verandering in de gezinssamenstelling komt voornamelijk voor rekening van de vrouw.

Wat betreft de ontwikkelingen in de jaren negentig moeten wij constateren dat het tijdsbestedingsgedrag van mannen nauwelijks is veranderd, ondanks de toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Vrouwen die betaald willen werken ontwikkelen strategieën om betaalde arbeid en zorg te combineren, buiten de partner om. De beschikbaarheid van (goedkope) diensten op de markt, zoals kinderopvang en huishoudelijke hulp, zal de combinatie zorg en arbeid vergemakkelijken. Een gegeven dat door de onderzoeksresultaat in de hoofdstukken 6 en 7 wordt ondersteund.

9 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In de afgelopen vijftig jaar heeft het traditionele kostwinnershuishouden met een voltijds werkende man en een voltijdse huisvrouw gedeeltelijk plaats gemaakt voor het tweeverdienershuishouden met een voltijds werkende man en een vrouw die in deeltijd werkt. Het tweeverdienersgezin doet cohortsgewijs z'n intrede, want onder 45-65-jarige vrouwen zijn de traditionele kostwinnersgezinnen veel frequenter te vinden dan onder 25-45-jarige vrouwen. Het uittredings- en herintredingsgedrag van vrouwen op de arbeidsmarkt is veranderd: vrouwen verlaten de arbeidsmarkt in kleinere aantallen, op steeds oudere leeftijd en in een later stadium van de gezinsvorming, terwijl ze in grotere getale, op jongere leeftijd en in een eerder stadium van de gezinsvorming dan voorheen weer intreden. De groep die helemaal niet meer uittreedt, de zogenaamde blijvers, neemt toe. De toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen is deels mogelijk geworden doordat in de afgelopen decennia hun gemiddelde tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid is afgenomen door enerzijds gezinsverdunding en dalend kindertal en anderzijds vormen van uitbesteding en monetarisering van huishoudelijke productie. Ook hun echtgenoten hebben huishoudelijke taken van hen overgenomen, zij het weinig. De overgang van een maatschappij waarin het kostwinnersgezin domineert naar een maatschappij met tweeverdienershuishoudens is niet onprobleematisch. Zo lopen de wederzijdse verwachtingen van partners omtrent de onderlinge verdeling van betaalde arbeid en zorgarbeid nogal uiteen. Wensen vrouwen hun zorgarbeid te combineren met betaalde arbeid, mannen wensen nauwelijks zorgarbeid van hun partners over te nemen, noch hun tijdsbesteding aan betaalde arbeid te verminderen. Deeltijdarbeid is een essentieel onderdeel van de strategie om betaalde en zorgarbeid te combineren.

Is te verwachten dat tweeverdienershuishoudens systematisch andere strategieën voeren om betaalde arbeid en zorgarbeid te combineren dan kostwinnershuishoudens en zo ja, wat zijn de maatschappelijke effecten hiervan? In dit onderzoek is getracht in de leemte van onze kennis op dit vlak te voorzien. Het onderzoek is beperkt tot huishoudens van 25-45-jarige vrouwen, omdat met name in deze groep de uittredings- en herintredingsbeslissingen veranderen. In het onderzoek zijn de maatschappelijke effecten van de preferenties van huishoudens en de restricties die zij daarbij ervaren eerst afzonderlijk onderzocht voor de betaalde arbeid, de huishoudelijke arbeid en de zorgarbeid voor kinderen en vervolgens is de tijdsbesteding in samenhang onderzocht. Om generaliseerbare uitspraken te doen is gekozen voor analyse van survey-data, te weten een bestaande dataset -de GPD-data- en een nieuwe dataset, de Arbeid- en Zorg (A&Z) -data.

Centrale begrippen in het onderzoek zijn betaalde arbeid, dat is arbeid die gedurende minimaal een uur per week betaald wordt verricht, huishoudelijke arbeid, dat is arbeid die

onbetaald wordt verricht voor de zorg voor voeding, de woning, kleding en boodschappen, en zorgarbeid voor kinderen, dat is arbeid die onbetaald wordt verricht voor baby- en kinderverzorging. Huishoudelijke arbeid en zorgarbeid voor kinderen worden samen aangeduid met de term zorgarbeid. Een verzorgingsarrangement is de omvang van de betaalde en de zorgarbeid die door het huishouden worden verricht en de allocatie van deze arbeid tussen de partners, dat wil zeggen ieders aandeel in de gezamenlijke tijdsbesteding. Huishoudens voeren tijds- en allocatiestrategieën. Belangrijke tijdsreduktiestrategieën ten aanzien van de zorgarbeid zijn dienstverlening van derden -uitbesteding- en kapitaalintensivering van huishoudelijke apparatuur -monetarisering genoemd. De allocatie van betaalde arbeid wordt aangeduid met de begrippen kostwinners-, anderhalf- en tweeverdienershuishoudens en de allocatie van zorgarbeid met de termen symmetrie en asymmetrie.

De tijdsbesteding aan betaalde en zorgarbeid hangt nauw samen met de aanwezigheid van kinderen en van hun leeftijd. Zes gezinsfasen zijn in het onderzoek onderscheiden, afhankelijk van de aanwezigheid van kinderen en hun leeftijd. Beide datasets komen sterk overeen wat betreft de tijdsbestedings- en allocatiepatronen in de zes gezinsfasen. Het aandeel van de betaalde arbeid is met bijna 90% van het verzorgingsarrangement -dat is de betaalde en de huishoudelijke arbeid en zorgarbeid voor kinderen te samen- veruit het grootst in de huishoudens zonder kinderen en met bijna 50% het laagst in de huishoudens met kleine kinderen. Het krijgen van kinderen betekent dat huishoudens bijna anderhalf keer zoveel tijd besteden aan hun verzorgingsarrangement, dat de tijdsbesteding aan betaalde arbeid met een kwart daalt, terwijl de tijdsbesteding aan zorgarbeid met een factor vijf toeneemt. Het gezinsinkomen is in deze fase het laagst. Naarmate de kinderen ouder worden, daalt de tijd besteed aan het totale verzorgingsarrangement, terwijl daarbinnen het aandeel van de betaalde arbeid weer toeneemt en daarmee ook het gezinsinkomen. De allocatiepatronen tussen partners zijn in geen van de gezinsfasen symmetrisch, maar het meest symmetrisch zijn ze in huishoudens zonder kinderen en het minst symmetrisch in huishoudens met jonge kinderen. De asymmetrie is bij de huishoudelijke arbeid veel groter dan bij de zorgarbeid voor kinderen. Naarmate de kinderen ouder worden neemt het aandeel van de vrouw in de betaalde arbeid weer toe, neemt haar aandeel in de zorgarbeid voor kinderen licht af, maar blijft haar aandeel in de huishoudelijke arbeid vrijwel constant.

De meest voorkomende tijds- en allocatiestrategieën van huishoudens per gezinsfase worden in schema 9.1 benoemd. De meest voorkomende allocatiestrategie in huishoudens zonder kinderen is de tweeverdienersstrategie. In huishoudens met zeer jonge kinderen is dit de kostwinnersstrategie, maar ook de 'anderhalfverdienersstrategie' komt voor. In huishoudens met opgroeiende kinderen is de anderhalfverdienersstrategie dominant, maar daarnaast komt ook de kostwinnersstrategie voor. De meest voorkomende tijdsstrategieën van huishoudens zijn een combinatie van zelfvoorziening en uitbesteding van zorgarbeid voor kinderen in fase 3 en een combinatie van zelfvoorziening en uitbesteding van huishoudelijke arbeid in de fasen 4 tot en met 6.

Schema 9.1 Meest voorkomende allocatie- en tijdsstrategieën van huishoudens

Gezinsfase	Betaalde arbeid	Zorgarbeid voor kinderen	Huishoudelijke arbeid
Allocatiestrategieën			
Gezinsfase 1	tweeverdienershuishouden	geen	symmetrisch huishouden
Gezinsfase 2	tweeverdienershuishouden	geen	symmetrisch huishouden
Gezinsfase 3	kostwinnershuishouden	asymmetrisch huishouden	asymmetrisch huishouden
Gezinsfase 4	anderhalfverdienershuishouden	asymmetrisch huishouden	asymmetrisch huishouden
Gezinsfase 5	anderhalfverdienershuishouden	asymmetrisch huishouden	asymmetrisch huishouden
Gezinsfase 6	anderhalfverdienershuishouden	asymmetrisch huishouden	asymmetrisch huishouden
Tijdstrategieën			
Gezinsfase 1	beroepsgeoriënteerde huishouden	geen	uitbesteding
Gezinsfase 2	beroepsgeoriënteerde huishouden	geen	uitbesteding
Gezinsfase 3	vrije-tijdgeoriënteerde huishouden	zelfvoorziening/uitbesteding	zelfvoorziening
Gezinsfase 4	beroepsgeoriënteerde huishouden	zelfvoorziening	zelfvoorziening/uitbesteding
Gezinsfase 5	beroepsgeoriënteerde huishouden	zelfvoorziening	zelfvoorziening/uitbesteding
Gezinsfase 6	beroepsgeoriënteerde huishouden	zelfvoorziening	zelfvoorziening/uitbesteding

De uittredings- en herintredingsbeslissingen van vrouwen zijn onderzocht in hoofdstuk 4. Kijken we naar uittredingsbeslissingen, dan blijkt de preferentie van vier op de vijf werkende vrouwen zonder kinderen maar met een kinderwens dat ze willen blijven werken, maar hun arbeidstijd behoorlijk willen reduceren. Ongeveer een derde van hen kan haar arbeidstijd- en/of kinderopvangpreferenties niet realiseren en zal alsnog uit het arbeidsproces treden, zo blijkt uit een vergelijking met het gerealiseerde verzorgingsarrangement in de volgende gezinsfase. De herintreding bestaat uit een cohort-effect, een gezinsfase-effect en een inkomenseffect. Er is een U-vormige relatie te zien tussen de onderbrekingsduur en de herintredingsleeftijd. Van de vrouwen met een jongste kind ouder dan 18 jaar hebben vrijwel alle vrouwen die willen herintreden deze wens gerealiseerd. Ruim een kwart van hen is te beschouwen als 'permanente huisvrouw'. Naast de permanente huisvrouwen zijn twee andere groepen niet-werkende vrouwen onderscheiden: de tijdelijke huisvrouwen, dat zijn vrouwen met jonge kinderen die binnen vijf jaar weer willen werken, en de werkloze of arbeidsongeschikte vrouwen. Vaak zijn zij ook huisvrouw, maar de scheidslijn tussen permanente huisvrouwen en werkloze/arbeidsongeschikte vrouwen is soms niet duidelijk.

De belangrijkste restrictie voor vrouwen om niet te werken is de zorg voor gezin en/of kinderen. Een kwart noemt een tweede restrictie, namelijk dat te veel inkomsten afgedragen moeten worden aan de belasting. Eveneens een kwart noemt een derde restrictie: ze kunnen geen geschikt werk vinden. Bijna één op de vijf niet-werkende vrouwen heeft het afgelopen half jaar gezocht naar werk, maar kon dat niet vinden om redenen die enerzijds te maken hebben met hun eigen plaats- en tijdsvoorkeuren en anderzijds met de ruime arbeidsmarkt. De preferenties ten aanzien van betaalde arbeid in de toekomst worden sterk beïn-

vloed door het feit of de vrouwen nu werk hebben: een op de twee niet-werkende vrouwen verwacht over vijf jaar te werken tegenover negen op de tien werkende vrouwen.

In hoofdstuk 5 is het arbeidsaanbod van vrouwen naar opleiding en naar beroeps- en sectorale deelmarkten onderzocht. Opleidingsniveau is sterk bepalend voor het arbeidsmarktgedrag van vrouwen. Blijvers zijn oververtegenwoordigd onder hoogopgeleide vrouwen, herintreedsters onder de MBO-vrouwen en huisvrouwen onder het laagste opleidingsniveau. Hoog opgeleide huisvrouwen vertonen actiever zoekgedrag op de arbeidsmarkt dan laag opgeleide huisvrouwen. Voltijdbanen zijn het meest gewenst door hoog opgeleide vrouwen, grote deeltijdbanen door middelbaar opgeleide vrouwen en kleine deeltijdbanen door laag opgeleide vrouwen.

Blijvers, herintreedsters en werkzoekende vrouwen zijn niet in gelijke mate over de tien onderscheiden beroepsgroepen gespreid. De administratieve beroepen lijken vrij ontoegankelijk voor herintreding, terwijl het tegenovergestelde geldt voor het beroep van schoonmaakster. Verplegenden en leerkrachten werken in beroepen die goed toegankelijk zijn voor herintreedsters, terwijl het ook goed mogelijk is in het beroep te blijven werken. De gezondheidszorg is veruit de belangrijkste sector voor vrouwen. Er werken relatief veel herintreedsters. Daarentegen wordt het bank- en verzekeringswezen gekenmerkt door lage percentages herintreedsters en de detailhandel door relatief veel werkzoekende vrouwen. Blijvers hebben in vergelijking met herintreedsters voor hun inkomen op twee manieren profijt van het feit dat ze hun arbeidsloopbaan niet hebben onderbroken: ze werken in beroepen waarin gemiddeld meer uren per week wordt gewerkt en in beroepen met een gemiddeld hoger uurloon. De spreiding van de arbeidsduur in een beroep en een sector is een belangrijke factor die zowel de mogelijkheid om te blijven als de toegankelijkheid voor herintreedsters bepaalt. De arbeidsduur heeft een allocerende functie.

De feitelijke arbeidstijden variëren veel meer dan de geprefereerde arbeidstijden. Dit geldt bij uitsplitsing naar beroep, sector, opleidingsniveau, gezinsfase en leeftijd. Vrouwen wensen meer kleine en meer grote deeltijdbanen en minder voltijdbanen en minder volledig huisvrouwchap. Werkende vrouwen die meer uren willen werken hebben daarvoor vooral financiële overwegingen. De belangrijkste belemmeringen om deze wens te realiseren liggen bij de arbeidsorganisatie. Dat er dan onvoldoende tijd overblijft voor de kinderen vormt een bijna even grote belemmering, terwijl de zorg voor het huishouden nauwelijks een belemmering is. Werkende vrouwen die minder uren willen werken wensen meer tijd te hebben voor de kinderen en voor zichzelf. De belangrijkste belemmeringen liggen bij de arbeidsorganisatie en in mindere mate bij het inkomensverlies. Werkzoekende vrouwen prefereren voldoende tijd over te houden om voor de kinderen en, in mindere mate, voor huishouden en zichzelf te zorgen. De tijdspreferentie van vrouwen betreft vooral haar eigen tijd en nauwelijks die van haar partner. De meeste vrouwen vinden uit financiële overwegingen dat haar partner evenveel uren moet blijven werken als hij nu doet, maar bijna even

belangrijk is een seksspecifieke attitude ten aanzien van arbeidstijden: "mijn partner wil gewoon de volle week werken".

De zorgarbeid voor kinderen is onderzocht in hoofdstuk 6. Van de werkende vrouwen met kinderen beneden vier jaar maken ongeveer twee op de vijf gebruik van betaalde kinderopvang. Een één procentpunt toename in de kans op arbeidsdeelname doet de kans op gebruik van kinderopvang met 0,4 tot 0,5 procent toenemen. Een toename van het aantal kinderopvangplaatsen met één procent leidt tot een toename van de arbeidsdeelname van ongeveer 0,9%. Bij de interpretatie van deze cijfers moet enige voorzichtigheid in acht worden genomen, onder meer omdat in de berekeningen niet gekeken is naar de invloed van lonen en prijzen, maar naar de volume-component in relatie tot arbeidsparticipatie. Op basis van de gevonden effecten (GPD-data) over de invloed van kinderopvang op arbeidsdeelname kan een grove schatting worden gemaakt van de verwachte toename van de arbeidsdeelname die het gevolg zou kunnen zijn van de door de overheid beoogde verdubbeling van het aantal kinderopvangplaatsen. De arbeidsdeelname van vrouwen met kinderen beneden vier jaar zou dan van 45% tot ongeveer 80% toenemen, vooropgesteld dat de verhouding tussen het gebruik van informele en formele kinderopvang ongewijzigd blijft. In deze situatie zou het gebruik van kinderopvang, aantal deelnemende kinderen en de arbeidsdeelnamegraad van vergelijkbare omvang worden als in een land als Zweden.

De huishoudelijke arbeid is onderzocht in hoofdstuk 7. Uitbesteding van de huishoudelijke produktie blijkt een belangrijke tijdsreduktiestrategie, monetarisering van de huishoudelijke produktie is dat niet. Twee vormen van uitbesteding leiden tot tijdsbesparing bij huishoudelijke arbeid, namelijk buitenshuis eten en huishoudelijke hulp. Buitenshuis eten is echter geen strategie die specifiek is voor huishoudens waarin de vrouw betaald werk verricht. Huishoudelijke hulp is dat wel. Uitbesteding van huishoudelijke produktie kan al dan niet met een financiële tegenprestatie plaatsvinden en de vorm aannemen van witte, zwarte of gratis arbeid. Ruim driekwart van de werkende vrouwen met een huishoudelijk hulp betaalt hiervoor zwart, bij bijna een kwart is sprake van gratis arbeid. Als verondersteld wordt dat een persoon die huishoudelijke hulp verleent gemiddeld 8 uur per week werkt, dan genereert een toename van 10.000 werkzame 25-45-jarige vrouwen een vraag naar ruim 1.000 zwart-betaalde huishoudelijke hulpen en een vraag naar ruim 300 gratis huishoudelijke hulpen.

In hoofdstuk 8 is een huishoudproduktiemodel gebruikt om de tijdsallocatie van de ene partner onder invloed van de andere en de tijdsallocatie van beide partners onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling te onderzoeken. Verondersteld is dat individuen hun tijdsbestedingspatroon vrij kunnen kiezen, gegeven hun preferenties, tijds- en budgetrestrictie. Er wordt in het model niet vanuit gegaan dat individuen gerantsoeneerd zijn. Als de tijdsbestedingspatronen van vrouwen en mannen worden vergeleken blijkt dat

de tijdsbesteding van vrouwen veel meer reageert op de omstandigheden in het gezin dan dat van de man. Met name het aantal en de leeftijd van de kinderen heeft een grote invloed op haar tijdsbesteding. De tijdsbesteding van de man wordt in veel mindere mate door de gezinssituatie beïnvloed. Kinderen hebben een relatief geringe invloed op de tijdsbesteding van de man. Vrouwen met jonge kinderen werken minder uren op de arbeidsmarkt en besteden meer tijd aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen. Mannen met jonge kinderen gaan meer uren betaald werken. Op hun verdere tijdsbesteding hebben kinderen bij mannen weinig invloed.

Daarentegen wordt de tijdsbesteding van de man wel beïnvloed door de tijdsbesteding van zijn vrouw. Het blijkt dat tijd besteed aan een activiteit door de man en tijd besteed aan dezelfde activiteit door de vrouw complementair zijn. Naarmate de vrouw meer tijd aan een activiteit besteedt, besteedt de man ook meer tijd aan deze activiteit. De tijdsallocatie van de ene partner verandert in dezelfde richting als de verandering in de tijdsallocatie van de andere partner: als de ene partner meer tijd aan een activiteit besteedt, besteedt de andere partner ook meer tijd aan deze activiteit. Mannen passen hun tijdsbesteding nauwelijks aan onder invloed van veranderingen in de gezinssamenstelling, de aanpassing in de tijdsbesteding door verandering in de gezinssamenstelling komt voornamelijk voor rekening van de vrouw.

Veruit het belangrijkste effect van de tijds- en allocatiestrategieën is een verdere stijging van de arbeidsparticipatie van 25-45-jarige vrouwen. Als de voorgenomen uitbreiding van kinderopvang en de toegenomen acceptatie van deeltijdarbeid in bedrijven doorzet, zal dit de uittreding van vrouwen uit het arbeidsproces verder doen verminderen. Het herintredingsgedrag van de tijdelijke huisvrouwen zal door het doorzettende aanbod van deeltijdbanen verder gestimuleerd worden. Daarentegen zal het arbeidsmarktgedrag van permanente huisvrouwen nauwelijks bijdragen aan een stijgende arbeidsparticipatie. Bovendien is de scheidslijn tussen werkloze of arbeidsongeschikte vrouwen en huisvrouwen niet altijd even duidelijk. Huisvrouwen zullen in toenemende mate laagopgeleide vrouwen zijn, die qua opleidingskenmerken vergelijkbaar worden met de categorie niet-participerende mannen uit dezelfde leeftijdsgroepen. Dat betekent dat het huisvrouwschap steeds minder de enige verklaring vormt waarom zij niet participeren op de arbeidsmarkt. Voor hen gaan steeds meer de verklaringen gelden die ook voor niet-participerende mannen van toepassing zijn, te weten werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of bijstand. Het begrip huisvrouw zal op den duur minder adequaat worden. Beter kan dan de term niet-participerende vrouwelijke bevolking worden gebruikt.

Een tweede maatschappelijk effect van de tijds- en allocatiestrategieën is dat de inkomensontwikkeling van huishoudens niet lineair toeneemt met de gezinsfasen, maar een U-vormige relatie laat zien. Huishoudens met een jongste kind onder vier jaar hebben het laagste gezinsinkomen. Het herintredingsgedrag van vrouwen impliceert bovendien dat de verschillen in gezinsinkomen tussen huishoudens groter worden omdat herintreding relatief

meer voorkomt onder vrouwen met een grotere verdien capaciteit. Netto hebben de anderhalf- en tweeverdienershuishoudens bijna anderhalf keer zo veel te besteden als kostwinnershuishoudens. De verdere toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen impliceert dan ook een groei van de anderhalfverdieners- ten opzichte van de kostwinnershuishoudens. Daardoor zullen op den duur kostwinnershuishoudens tot de huishoudens met de relatief lage gezinsinkomens gaan behoren.

Het derde maatschappelijk effect van de tijds- en allocatiestrategieën is dat een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen in haar kielzog door de uitbesteding van huishoudelijke productie een verdere toename van vrouwenarbeid genereert. Wat betreft zorg voor kinderen genereert de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen met jonge kinderen een toename van de vraag naar formele, wit-betaalde en informele, vaak gratis, arbeid voor de opvang van kinderen. Wat betreft de huishoudelijke arbeid genereert de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen een toename van de vraag naar 'zwarte' en gratis huishoudelijke hulp. Zowel kinderopvang als huishoudelijke hulp worden vrijwel uitsluitend door vrouwen verricht. Daarom genereert een toenemende 'reguliere' arbeidsparticipatie van vrouwen een verdere toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen, deels via het 'witte' en deels via het 'zwarte' circuit.

LITERATUURLIJST

- Allaart, P.C., R. Kunnen, W.C.M. Praat, A.M. de Voogd-Hamelink & J.P.M. Vosse. 1993. *Tendrapport aanbod van arbeid 1993*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-rapport nr. 17
- Allaart, P.C., R. Kunnen, W.C.M. Praat, H.A. van Stiphout & J.P. Vosse. 1991. *Tendrapport aanbod van arbeid 1991*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-rapport nr. 12
- Allaart, P.C., W.C.M. Praat & J.P.M. Vosse. 1992. *Tendrapport vraag naar arbeid 1992*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-rapport nr. 16
- Amemeya, T. 1985. *Handbook of Labor Economics*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers
- Ås, D. 1978. Studies of Time Use: Problems and Prospects. In *Acta Sociologica*, 21 (2) p. 125-140
- Bellante, D. & A.C. Foster. 1984. Working wives and expenditure on services. In *Journal of Consumer Research*. vol. 11, p. 700-707
- Berends, A.B. & A.C. Boelmans-Kleinjan. 1979. *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, Monografieën Volkstelling 1971 nr. 7
- Blau D. and Ph. Robbins. 1988. Child Care Costs and Family Labor supply. In *Review of Economics and Statistics*, 70 (3) p.374-381.
- Blok, E. 1978. *Loonarbeid van vrouwen 1945 - 1955*. Nijmegen: SUN, Sunschrift 127
- Bruijn, J. de. 1989. *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Amsterdam: SUA
- Bruyn-Hundt, M. 1993. Huisvrouwenloon een valkuil. In *Nemesis*, 9/2, p. 39-46
- CBS. 1982. *Arbeidskrachtentelling 1979*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS. 1985. *Beroepenclassificatie 1984*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS. 1990. *Onderzoek gezinsvorming 1988*. Den Haag: SDU-uitgeverij/CBS
- CBS. 1991. *De tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking, kerncijfers 1988*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS. 1992. In Nederland worden vrouwen ~~lat~~ moeder. In *Statistisch Magazine* 1992/4, p. 5-6
- CBS. 1993. Inkomens van een- en tweeverdieners, 1990. In *Sociaal-economische maandstatistiek*, 93/10, p. 8-11
- Chadeau, A. & C. Roy. 1986. Relating Households' final consumption to household activities: Substitutability or complementarity between Market and Non-market Production. In *The Review of Income and Wealth*, 32/4, 387-407
- Corbey, P.J. 1993. Steeds meer huishoudens met twee werkenden. In *Statistisch Magazine*, 1993/2, p. 7-8, uitg. Centraal Bureau voor de Statistiek
- D'Ancona, H. 1974. de rol van de vrouw in Nederland anno 1974. Amsterdam
- Delsen, L. 1992. Deeltijdarbeid vergroot arbeidsmarktparticipatie. In *Economisch Statistische Berichten*, 25 maart, p. 306-307.
- Dessens, J., J. van Doorne-Huiskes & E. Mertens. 1990. *Arbeidsmarkt en gezin*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-rapport W72
- Dex, S. 1987. *Women's Occupational Mobility, A Lifetime Perspective*. London: Macmillan Press
- Drooglever Fortuijn, J. 1993. *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press

- Elchardus, M. & A. Martin. 1985. De beroepsverbondenheid van vrouwen: De invloed van de takenstructuur, van de mate van gecontroleerdheid en van andere eigenschappen van de arbeidssituatie. In *Bevolking en Gezin*, 3, 311-335
- Elzinga, A. & J. Spaans. 1993. *Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen, eerste meting*. Leiden, Research voor Beleid
- Gershuny, J.I. 1977. Post-Industrial Society. In *Futures*, p. 103-114
- Goedhard, N. & K. Tijdens. 1993. *Macht en marginaliteit bij schoonmaakwerk*. Paper voor het Landelijk congres Vrouwen/Genderstudies, SISWO, Amsterdam
- Graaf, A. de. 1989. Weinig vrouwen maken gebruik van professionele kinderopvang. In *Maandstatistiek van de Bevolking*, CBS, no. 12, p. 7
- Graham, J.W. & C.A. Green. 1984. Estimating the parameters of a household production function with joint products. In *Review of Economics and Statistics*, 66, 277-282
- Grift, Y.K. & J.J. Siegers. 1992. Het aanbod van arbeid door individuen en huishoudens in Nederland: wat heeft vijftien jaar onderzoek opgeleverd? In *Maandschrift Economie*, 56, 248-270
- Gronau, R. 1980. Home production - a forgotten industry. In *Review of Economics and Statistics* 62, p. 408-416
- Gronau, R. 1986. Home production - a survey. In O. Ashenfelter & R. Layard (eds.), *Handbook of Labor Economics*, Volume 1, Elsevier SP, Amsterdam, p. 273-303
- Groot W. & H. Maassen van den Brink. 1992a. *Labor supply and non-parental child care demand*. Amsterdam: Research Memorandum 9220, Department of Economics, University of Amsterdam
- Groot W. & H. Maassen van den Brink. 1992b. Arbeidsmarktparticipatie en kinderopvang. In *Economisch Statistische Berichten*, 3870, p. 731-734.
- Groot W., H. Maassen van den Brink & H. Oosterbeek. 1991. *An empirical analysis of the determinants of child care arrangements in the Netherlands*. Leiden: Research Memorandum 91.09, Department of Economics, Leiden university
- Groot, W. & H. Pott-Buter. 1993. Why married women's labor supply in the Netherlands has increased. In *De Economist*, 141 (2), p. 238-255
- Groot, W. & H. Maassen van den Brink. 1992. *Vicious circles between women and men: male-female wage differentials and labor supply*. Leiden: Research Memorandum 92.11, Department of Economics, Leiden University
- Groot, W., E. Mekkelholt & J. Theeuwes. 1994. *Allocatie en beloningsverschillen*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-rapport W115
- Gustafsson S. & F. Stafford. 1992. Child Care Subsidies and Labor Supply in Sweden. In *Journal of Human Resources* 27, 1, 204-230.
- Hagenaars, A.J.M. & S.R. Wunderik-van Veen. 1990. *Soo gewonnen, soo verteert. Economie van de huishoudelijke sector*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese
- Hawrylyshyn, O. 1977. Towards a definition of non-market activities. In *The Review of Income and Wealth*, 23/1, 79-96
- Heckman, J.J. 1974. Shadow Prices, Market Wages and Labor Supply. In *Econometrica* 42, p. 679-694
- Hertog, J.A. den. 1988. Arbeidsdeelname van vrouwen en het tekort aan kinderopvang. In *Bevolking en gezin*, nr. 1, p. 1-22
- Hochschild, A. 1989. *The second shift*. Viking Penguin

- Hooghiemstra, B.T.J. & M. Niphuis-Nell. 1993. *Sociale atlas van de vrouw. Deel 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Hotz V.J. & M.R. Kilburn. 1991. *The Demand for Child Care Costs: Should we ignore Families with Non-Working Mothers?* Chicago: Population Research Center, Discussion Paper Series, Norc University of Chicago, p. 1-111.
- Juster, F.T. & F.P. Stafford. 1991. The allocation of time; Empirical Findings, Behavioral Models, and Problems of Measurement. In *Journal of Economic Literature*, vol. 29, pp. 471-522
- Kim, C. 1989. Working wives' time-saving tendencies: durable ownership, convenience food consumption and meal purchases. In *Journal of Economic Psychology*, 10, p. 391-409
- Klaveren, M. van. 1975. *De terugkeer van de vrouw in het arbeidsproces. Deel I, een terrein verkenning*. Utrecht: Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales
- Knulst, W.P. & P. van Beek. 1990. *Tijd komt met de jaren. Onderzoek naar tegenstellingen en veranderingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetonderzoek*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, VUGA
- Kooreman, P. & A. Kapteyn. 1987. A disaggregated analysis of the allocation of time within the household. In *Journal of Political Economy* 95, p. 223-249
- Kronjee, G.J. 1991. *Veranderingen in de levenscyclus, demografische veroudering en collectieve sociale uitgaven*. Utrecht: Rijks Universiteit Utrecht, ISOR (diss.)
- Leeuwen, van L.Th. & M.J.H. Ploegmakers. 1993. Patronen in de individuele levensloop. In *Gezin* 5, p. 188-195
- Lehrer, E.. 1989. Preschoolers with working mothers: an analysis of the determinants of child care arrangements. In *Journal of Population Economics* 2, p. 251-268.
- Lippe, T. van der, A. van Doorne-Huiskes & J.J. Siegers. 1993. Het aandeel van mannen in huishoudelijk werk. In *Mens en Maatschappij*, 68/2, p. 133-152
- Lippe, T. van der. 1993. *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis Publishers (diss.)
- Maassen van den Brink, H. & W. Groot. 1993. Labor supply and the welfare costs of marital conflict. Research Memorandum, University of Amsterdam
- Maassen van den Brink, H. & W. Groot. 1994. *Obstakels: vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Maassen van den Brink, H.. 1994. *Female labor supply, child care and marital conflict*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Mol, P.W., J.C. van Ours & J.J.M. Theeuwes. 1988. *Honderd jaar gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-werkdocument nr. W 48
- Nickols, S.Y. & Fox, K.O. 1983. Buying time and saving time: Strategies for managing household production. In *Journal of Consumer Research*, vol. 10, p. 197-208
- Nollen-Dijcks, J.B. 1985. Huishoudens en personen in huishoudens, 1960-1981. In *Supplement Sociaal-Economische Maandstatistiek*, nr. 10, p. 63-85, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Ours, J. van & E. Gerritsen. 1988. *Doe-het-zelf tussen consumptieve dienstverlening en zwarte sector*. Den Haag, OSA W56
- Ours, J.C. van, R. Kunnen & A.M. de Voogd. 1986. *Huishoudelijke activiteiten en gezinsconsumptie*. Den Haag, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, OSA-werkdocument W 30

- Pelzer, A. & N. Meedema. 1992. *Werken & kinderen krijgen*. Amsterdam: Stichting FNV-pers
- Ribar, D.C. 1992. Child Care and Labor Supply of Married Women, reduced from evidence. In *Journal Of Human Resources*, Vol. 27(1), p. 135-165
- ROA. 1992a. *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep 1989-1994*. Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, ROA-R-1992/1
- ROA. 1992b. *Statistische bijlage*, ROA-R-1992/1b
- SCP. 1992. *Sociaal-Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Singeling, J.J.F. & M.J.M. Konings. 1993. Kinderopvang: gebruik en gebruikers. In *Sociaal-culturele berichten*, uitg. CBS, 1993-11, p. 4-22
- Stewart, M.B. & C.A. Greenlagh. 1984. Workhistory patterns and the occupational attainment of women. In *The Economic Journal*, jrg. 94, September, p. 493-519
- Stoop, I. & J. Oudhof. 1990. Tijdsbesteding van paren. In *Statistisch Magazine* 4, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Strober, Myra H. & Charles B. Weinberg. 1980. Strategies used by working and non-working wives to reduce time pressures. In *Journal of Consumer Research*, 6, 338-348
- Tegelaar, P.J.C. 1972. Gelijke beloning voor mannen en vrouwen. In *M&O*, 26 (3), p. 150-166
- Tijdens, K. 1989. *Automatisering en vrouwenarbeid. Een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen en in het bankwezen*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel (diss.)
- Tijdens, K. 1990. Beroepssegregatie en werkgelegenheid. In *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 6 (4) p. 13-23
- Tijdens, K. 1993. *Deeltijdarbeid in Nederland*. Amsterdam: Research Memorandum 9314, Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie Universiteit van Amsterdam
- Tijdens, K. & S. Lieon (red.) 1993. *Kinderopvang in Nederland. Organisatie en financiering*. Utrecht: Jan van Arkel
- Veld-Langeveld, H.M. in 't. 1969. *Vrouw-Beroep-Maatschappij, Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht: Bijleveld
- Vendrik, M. 1993. *Collective habits and social norms in labour supply*. Maastricht: University of Limburg, Dissertation no. 93-18
- VNG 1992. *De stand van zaken per 31 december 1991*. Den Haag: Uitgeverij Vereniging Nederlandse Gemeenten
- Vogels, R. & W. Portegijs. 1992. *Herintredende vrouwen: stappen in de route naar betaald werk*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Vonderen, M. van & O. Zeeuwen. 1987. *Werken, moeder worden en carrière maken?* Maastricht: Van Gorcum
- Weinberg, C.B. & R.S. Winer. 1983. Working wives and major family expenditures: Replication and extension. In *Journal of Consumer Research*, vol. 10, p. 259-263
- Wierema, H. 1979. *Arbeidsverhoudingen in het bankwezen*. Nijmegen: SUN
- Wilbrink-Griffioen, D., I. van Vliet & A. Elzinga. 1987. *Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Wyatt, S. 1992. Tijdsregistratie bij huishoudelijk werk: winst en verlies voor vrouwen. In *Mens en Maatschappij*, vol. 67 (2) p. 106-127
- Zwart, R. de, M.F. Wagenaar, B.M.S. van Praag, R.F.W. Diekstra & C.S. van Praag. 1993. *Scholierenonderzoek 1992*. Den Haag: NIBUD

APPENDIX A

Parameterschattingen probit model herleide vormvergelijkingen (t-waarden tussen haakjes)

	GPD-data		Arbeid en Zorg	
	arbeids deelname (y_1)	gebruik kinderopvang (y_2)	arbeids deelname (y_1)	gebruik kinderopvang (y_2)
intercept	-3.604* (1.833)	-7.551*** (3.586)	-0.792 (0.193)	-2.305 (0.551)
inkomen partner/1000	-0.195** (1.982)	-0.097 (0.854)	-0.054 (1.352)	0.064 (1.670)
niet- arbeidsinkomen/1000	0.373 (0.249)	-0.290 (0.145)	-4.669 (0.972)	-0.160 (0.547)
leeftijd	0.202* (1.709)	0.356*** (2.829)	-0.049 (0.193)	0.010 (0.038)
leeftijd ² /100	-0.243 (1.379)	-0.484*** (2.581)	0.112 (0.287)	0.127 (0.325)
aantal thuiswonende kinderen	-0.336*** (6.231)	-0.108** (2.241)	-0.266*** (2.728)	-0.154 (1.545)
urbanisatie	0.031 (1.306)	0.033 (1.286)	0.046* (1.714)	0.061** (2.256)
aantal jaren onderwijs	0.005 (0.405)	0.030** (2.462)	0.127*** (4.394)	0.082*** (2.827)
contacten met hoger opgeleiden	0.016*** (8.471)	0.017*** (9.436)		
aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar	0.020 (0.226)	-0.209** (2.336)	-0.102 (0.618)	-0.257 (1.504)
aantal kinderen tussen 12 en 18 jaar	0.298 (1.363)	-0.112 (0.456)	0.115 (0.247)	-0.159 (0.359)
probleemkind	0.111 (0.470)	0.416* (1.717)		
log likelihood	-1011.45	-889.10	-212.016	-199.925
Pseudo-R ²	0.107	0.116	0.149	0.104

APPENDIX B

Schattingsresultaten loonvergelijkingen vrouwen en mannen (t-waarden tussen haakjes)

	vrouwen		mannen
	participatie vergelijking	loonvergelijking	loonvergelijking
intercept	-0.053 (0.136)	2.360*** (11.169)	2.208*** (21.400)
aantal jaren onderwijs	0.037*** (3.206)	0.015*** (2.589)	0.024*** (5.876)
ervaring		0.001 (0.061)	0.040*** (4.796)
ervaring ² /1000		-0.182 (0.577)	-0.854*** (4.294)
inkomen partner/1000	-0.154 (1.515)		
niet arbeidsinkomen/1000	0.244 (0.271)		
aantal kinderen tussen 0 en 3 jaar	-0.358*** (3.288)		
aantal kinderen tussen 4 en 12 jaar	-0.223*** (2.682)		
aantal kinderen tussen 13 en 18 jaar	0.151 (1.529)		
aantal kinderen ouder dan 18 jaar	0.069 (0.543)		
leeftijd	0.005 (0.535)		
s		0.465*** (21.268)	
-		0.333 (1.332)	
Loglikelihood	-1483.38		-424.04

SUMMARY

EFFECTS OF HOUSEHOLD STRATEGIES TO COMBINE PAID AND CARE LABOUR

Over the past fifty years, the traditional breadwinner-household of a full-time working man and a full-time housewife has gradually been replaced by dual-income households comprising a full-time working man and a part-time working woman. The dual-income family has emerged in cohorts. The traditional breadwinner family is found much more frequently among women in the 45-65 age group than among 25-45 year olds. Women's labour market behaviour has changed: they leave the labour market in smaller numbers, at older ages and in a later phase of family building, and re-enter in larger numbers, at younger ages and in an earlier stage of family building than ever before. The group which does not leave the labour market at all is increasing. This increasing participation of women has become possible in part through a decline in the average time spent on domestic work which has occurred over the past decades, lower numbers of people in the household and less children, and to forms of contracting out and capitalization of domestic production. Their partners have also taken over some domestic chores, but this is not significant. The change from a society in which breadwinners dominate to a dual-income society is not unproblematic. F.e., partners' expectations of the division of paid and care labour differ. Whereas women wish to combine their care labour with paid work, men are usually unwilling to take over care labour from their partners, nor do they wish to reduce the time spent on paid labour. Thus, part-time work is an essential part of women's strategy to combine paid and care labour.

Do strategies to combine paid labour and care differ systematically between breadwinners and dual-income households? And if so, how does this affect society? This study tries to fill a gap in this field. It is limited to the households of women in the 25-45 age category, because leaving and re-entering behavior is changing especially in this group. The study examines the effects of the household's preferences. First, it focuses on household strategies for paid labour, domestic work and child-care labour. Then time allocation strategies are studied in relation to each other. For this study, an existing dataset was used along with a new dataset called Labour and Care data.

Paid labour is defined as work that is performed at least one hour a week and which is rewarded monetarily. Domestic work is financially unrewarded labour devoted to the care of home, clothing and shopping. Child-care labour is financially unrewarded work taking care of babies or children. Combined domestic work and child-care labour are known as care labour. A household's care arrangement includes the total amount of paid labour and care labour performed by the household, and the allocation of these forms of labour between both partners. The amount of labour is measured in hours, whereas the allocation is defined as the share of both partners in this amount of time. Households pursue time and allocation strategies. Important time-saving strategies for care labour are external services

and capital-intensive domestic appliances. The allocation of paid work can be defined as breadwinner, one-and-a-half or dual-earners. The allocation of care labour can be characterized as the degree of symmetry or asymmetry.

The time spent on paid and care labour depends strongly on the presence of children, and their age. Based on these factors, six family phases are distinguished in the study. Both datasets look very much alike on time spent and allocation patterns in the six family phases. In households without children, the share of paid labour in the care arrangement is largest, at almost 90%, and lowest in households with young children (almost 50%). After children are born, households spend almost one-and-a-half times as much time on their care arrangement than they did before, whereas the time spent on paid labour diminishes by a quarter, and time spent on care labour increases fivefold. In this phase, family income is lowest compared to all other phases. When the children grow older, the time spent on care labour diminishes, whereas the share of paid labour increases once again, resulting in rises in family income. Allocation patterns between partners are asymmetrical in all family phases, but are most symmetrical in households without children, and least symmetrical in households with young children. In domestic work there is much more asymmetry, and the same applies to care labour for children. When the children grow older, a woman's share in the household's paid labour increases, whereas her share in the care labour for children decreases slightly. Her share in the household's domestic work remains constant.

The dual-income strategy is the most prevalent allocation strategy in households without children. In households with very young children, the breadwinner strategy dominates, but the 'one-and-a-half-earner strategy' also occurs. In households with growing children, the one-and-a-half-earner strategy is dominant, but the breadwinner strategy also occurs. The most dominant time strategies are a combination of self supply and contracting out of care labour for children if the youngest child is under four, and a combination of self supply and contracting out of domestic work when the children grow older.

A household production model was used to study how a woman's time allocation is influenced by her partner's time allocation, and vice versa, and how both partners time allocation changes under the influence of different phases in family building. It is assumed that individuals can choose their time patterns freely, given their preferences, time and budget restrictions. The model does not include limits to an individual's time. Comparing women and men's time-spending patterns, it appears that women's time allocation is much more responsive to conditions in the family than men's. More precisely, the number and the age of the children has major influences on her time allocation, whereas his time allocation is far less influenced by family phases. The presence of children especially has relatively less influence on a man's time allocation. Women with young children work less hours on the labour market and spend more time in domestic work and care for children. Men with young children perform more hours on paid work. Men barely adapt their time allocation to changes in family building, whereas adjustment in time allocation generated by changes in family building is crucial in women's time allocation.

Man's time allocation is influenced by his partner's time allocation. If the woman spends more time on an activity, her partner will also spend more time on this activity. The time allocation of one partner changes with that of the other: as one partner spends more time on an activity, the other partner will also spend more time to this activity.

By far the most important effect of these time and allocation strategies is the further increase of the participation rate of women in the 25-45 age group. If the proposed expansion of child-care facilities and increased acceptance of part-time work by employers continues, the number of women who leave will decline further. Moreover, women's re-entering of the labour market will increase further when the supply of part-time jobs increases. However, this will only apply to women who define their housewifely status as temporary and who intend to re-enter the labour market at some point in the future. Women who consider their housewife status as permanent and therefore intend to remain in this role, will make only a minimal contribution to the increase in women's participation rates. These women are barely represented among those with young children, but their percentage is considerably higher among woman with older children and among less well-educated women. One implication is that the border between unemployed or disabled women on the one hand and housewives on the other is not always clear. Increasingly, the housewife category will have comparable educational levels to the non-participating men category in the same age groups. Thus, the explanatory factors for women's non-participation will move closer to those for men's non-participation unemployment, specific disability or social security. As a result, the word housewife is increasingly inadequate and it is better to use the word non-participating women when the labour force is studied.

One more effect of the household's time and allocation strategies is that a household's income does not increase during the family phases. This relationship is U-shaped. Households with a youngest child under four have the lowest family income. Due to the fact that women with a large earning capacity are more likely to re-enter the labour market, family income differences between households grow in households with older children. Both the one-and-a-half and dual-earner households are able to spend almost one-and-a-half times as much as breadwinner households. A further increase in women's participation rate will imply a growth in the one-and-a-half and dual-earner household. Breadwinner households will be the households with the lowest family incomes.

A third effect of the household's time and allocation strategies is that the increasing participation of women will generate the further contracting out of domestic household production. As far as care of children is concerned, the increasing participation of women with young children generates a further increase in the demand for formal and informal, often free, child-care work. As far as domestic work is concerned, the increasing participation of women generates a further increase in the demand for informal and free domestic work. Both child-care and domestic work are almost exclusively performed by women. Therefore, an increasing 'regular' participation of women generates a further increase in women's work, some formal, some informal and some free.

